

Pécsi Tudományegyetem
„Oktatás és Társadalom”
Neveléstudományi Doktori Iskola

Híves Tamás

TERÜLETI OKTATÁSKUTATÁS

Vizsgálatok az iskolázás területi folyamatairól

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:

Prof. Dr. Forray R. Katalin

Pécs

2015

Tartalom

1. A téma fontossága, helye az oktatáskutatásban.....	4
2. A területi kutatások elméleti keretei és módszerei	9
Fogalmi körülhatárolás, nemzetközi kitekintés	9
Regionális kutatások Magyarországon	19
Regionális kutatások az oktatáskutatás területén.....	27
Oktatási expanzió és a területi oktatáskutatás.....	31
Adatelemzési dilemmák.....	40
3. Leszakadó térségek térségekre vonatkozó kutatások	46
Általános jellemzők	47
Kitörési pontok a közoktatásban.....	48
A leszakadó térségek típusai.....	49
Magyarország kistérségeinek fejlettségi különbségei.....	54
4. Az iskolázottság térszerkezete	56
Az iskolázatlan népesség	59
A befejezetlen általános iskolával rendelkezők.....	60
Szakmai oklevéllel rendelkezők	62
Az érettségizettek.....	63
A diplomások.....	66
A cigányság iskolázottsága és területi megoszlása.....	69
Cigány/roma népesség létszáma és területi megoszlása	69
A cigányság iskolázottsága	74
Nemzetiségi, etnikai oktatás	78
Záró gondolatok.....	82
5. Közoktatás és regionalitás	85
A hátrányos helyzet területi nézőpontból	85
Kérdések és módszerek	88
A hátrányos helyzet területi megoszlása	89
Évfolyamismétlés, túlkorosság és egyéb kockázati tényezők.....	96
Hátrányos helyzetű tanulók a 8–10. évfolyamon.....	100
Kockázatos térségek.....	101
Záró gondolatok	104
A határmenti térségek társadalmi szociális helyzete	105
Felhasznált mutatók, módszerek	106
Demográfiai folyamatok	107
Iskolázottság.....	117
Foglalkoztatottság	118
Záró gondolatok	121
Továbbtanulás középfokon.....	124
A kereslet – általános beiskolázási tendenciák 2000-2013 között.....	125
A kínálat – tagozatok és meghirdetett férőhelyek.....	128
Férőhelyek, tanulók száma.....	133
Jelentkezési preferenciák	137

Jelentkezések 2013-ban.....	143
Fenntartók szerinti eltérések	146
Településtípusok szerinti különbségek	149
Záró gondolatok	152
6. Felsőoktatás és regionalitás	153
Jelentkezés a felsőoktatásba	153
Nők és férfiak.....	154
Korcsoportok és képzési formák.....	158
Lakóhely és a képzés helye	162
A felvettek.....	167
Jelentkezések a 2010-es évek elején	170
Zárógondolatok	173
Felsőoktatási hálózat és stratégiák.....	173
A felsőfokú iskolázottság és az intézményhálózat területi szerkezete.....	175
A felsőoktatási intézmények hálózata.....	177
Záró gondolatok	183
A felsőoktatási expanzió helyzete.....	183
Tendenciák	186
Továbbtanulási igények	189
Jelentkezési hajlandóság	191
Kilátások	194
Zárógondolatok	198
7. Összefoglalás és zárógondolatok	199
Irodalom	207
A térképek és ábrák jegyzéke.....	215

1. A téma fontossága, helye az oktatáskutatásban

Milyen jellegzetességekkel, hogy ragadhatók meg azok a feltételek, körülmények, amelyek országunk különböző területein élő lakosságát mozgatják, motiválják? Hogyan vizsgálhatók a területi különbségek, amelyeket egyéni tapasztalások, szociográfiák, szociológiai leírások nyomán ilyen vagy olyan mélységben megismerünk? Milyen különbségek vannak egy túlnyomórészt központilag irányított oktatáspolitikai helyi-területi érvényesülésében, a minden állampolgár számára kötelezően előírt tankötelezettség, a nagyjából nagykorúságig tartó iskolalátogatásban? A dolgozat fejezetei ilyen kérdésekre keresik a választ, elsősorban és kiemelkedő fontossággal a társadalomföldrajz eszközeivel, módszereivel és szemléletével. Olyan társadalomföldrajzi megközelítésről van szó, amely regionális földrajzi módszereket alkalmaz és az oktatáspolitikai különböző prioritásainak, céljainak megvalósulását vizsgálja és értékeli.

A 21. században lezajló változások nyomon követését, az információk és az emberek vándorlását le lehet írni makroszintű elemzéssel, például országos szinten. Azonban a folyamatok pontosabb megértéséhez elengedhetetlen a megfigyelési pontok térbeli sűrítése, nagyobb felbontása, kisebb területi egységek vizsgálata, mert csak így kaphatunk pontos képet a minket körülvevő világról és az országon belüli folyamatokról. Területi, mikroszintű elemzés nélkül sematikusabb kép rajzolódik ki, az átlagok elmosás a különbségeket, és néha a veszélyes vagy éppen a kedvező folyamatokat nem tudjuk felismerni.

Különösen fontos a fejlesztés szempontjából kisebb területi felbontásban megismerni a folyamatokat. A regionális szemlélettel készült elemzés segítségével objektív adatokhoz juthatunk és egyúttal pontosabb, differenciáltabb és hatékonyabb fejlesztéseket lehet tervezni és elvégezni, mint országos átlagokkal. Ez a megállapítás más oldalról megközelítve is igaz; a regionális elemzéssel gyorsabban és pontosabban lemérhetjük egy adott beavatkozás, fejlesztés eredményét.

A regionális kutatási módszert a földrajz- és társadalomtudomány számos területén sikeresen alkalmazzák. Az oktatáskutatásban is legalább akkora a jelentősége, mint a többi tudományterületen. Összekapcsolva a különböző társadalom- és földrajztudományi adatokat – pl. demográfia, infrastruktúra, gazdaság stb. – kaphatunk olyan minőségileg kiemelkedően fontos és hasznos eredményeket, melyek segítségével például a kockázatos térségeket le lehet határolni, meghatározva azok problémáit, és feltárva fejlesztési lehetőségeit is.

A disszertációm célja kettős. Egyrészt az oktatáskutatás különböző területein végzett vizsgálataim és azok eredményein keresztül bemutatni, hogy a regionális kutatás

megkerülhetetlen az oktatási folyamatok elemzése során. Ennek bizonyítékaul kíván szolgálni a disszertációmba beválogatott sokféle kutatásom, elemzésem, amelyek az oktatás és a társadalom legkülönbözőbb szegmenseit érintik. Másrészt a disszertációm azt célozza, hogy a bemutatott vizsgálatok a területi kutatások – elsősorban térképekre alapozott – módszertanát is megismertessék az olvasóval. Mindezzel azt szándékozom hangsúlyozni, hogy a makrostatisztikai adatok a regionális kutatás dimenziójában – adott térség társadalmi kontextusának összefüggései más térségekkel való összevetéssel – árnyaltabb, a különbözőségeket pontosabban feltáró képet adnak egy nagyobb térség (pl. ország) helyzetéről. A disszertációm célja így, hogy a bemutatott vizsgálatok, eredmények, valamint az elemzéshez alkalmazott módszertan együttesen bizonyítsa, hogy a területi kutatások nélkülözhetetlenek az oktatáskutatásban.

A bevezető részében áttekintem azokat a kutatásokat, amelyek társadalomföldrajzi eszközökkel vizsgálják a lakosság élethelyzetét, művelődési viszonyait. Bemutatom a legjelentősebb magyar kutatók e kérdésben elért eredményeit, nem utolsósorban azokat a problémákat, amelyeknek regionális különbözősége feltűnő. Ezek közé tartoznak a demográfiai eltérések, a foglalkoztatási lehetőségek, kiemelten az iskolázásban mutatkozó jelentős különbségek. E kutatók úgy ítélik meg, hogy az eltérések kezelésének az egész társadalom számára döntő jelentősége van.

Ahhoz, hogy a területi eltéréseket reálisan lássuk és a feltárt lemaradásokat, hátrányokat kezelni (orvosolni) lehessen, olyan eszközre van szükség, amely a regionális földrajz első számú segítségével: a térképekre. Még a nem hozzáértők számára is így válik világossá és követhetővé, hol vannak azok a területek, ahol előrejutottak adott kérdésben, és hol találhatók, illetve mekkorák az orvoslásra váró problémák. A kartográfiai ábrázolás – bár ma már igen sok helyen találkozunk a felhasználásával – attraktív eszköz, ám kidolgozásához intenzív adatbányászat és nem egyszer hosszú idő szükséges.

A disszertáció hosszú időszak, jobbára az ezredforduló óta eltelt másfél évtized munkáit építi egybe. Mint ilyen esetekben természetes, sok ponton beavatóztam, az idősorokat kiegészítettem. Alapvetően népszámlálási adatokkal dolgoztam, amely a legrészletesebb, teljes népességre vonatkozó adatbázis. Elsősorban a 2011-es népszámlálási adatokat használtam, de a korábban készült kutatásaimban, illetve az időbeli folyamatokat bemutatva a 2001-es népszámlálás adatainak elemzésére is támaszkodtam. A társadalomstatisztikai folyamatok évtizedekig hatnak, azért úgy vélem, hogy a mai helyzetről meggyőzően informálnak a korábbi statisztikák is. A másik fő adatforrásom a minden oktatási intézményre kiterjedő, részletes és fontos évenkénti oktatásügyi statisztika, az úgy nevezett KIR-STAT, közismert nevén az októberi statisztika. Ezeket a forrásokat összegyűjtöttem, majd további számításokat

végeztem velük, végül térképen ábrázoltam, és az ábrázolt megoszlásokat szövegesen is értelmeztem. *Kérdés, hogy az oktatáskutatás területi elemzését végezve melyek a legcélravezetőbb módszertani eszközök? Az oktatással összefüggő adatok elemzésekor miféle mutatókat szükséges alkotni, milyen területi szinten lesz eredményes az elemzés, a területi tipizálások segítségével milyen újszerű összefüggések tárhatók fel?*

Először az iskolázottság térszerkezetének jellemzőit foglaltam össze. Az iskolázatlan népesség ma már igen alacsony számát – jobbra csak az idősek alkotják ezt a csoportot – összevettem a befejezetlen általános iskolával rendelkezőkével. Kiemeltem az országnak azon területeit – elsősorban Magyarország északi és keleti részei –, ahol ezeknek a lakossági csoportoknak az aránya ma is jóval magasabb az országos átlagnál. A diplomások területi megoszlása éppen ellenkező végletet mutat: a fővárosban és a nagyvárosokban tömörülnek, s feltűnő magas arányuk az Észak-Dunántúlon is. *Kérdés, hogy a magyar népesség iskolázottságának térszerkezete milyen struktúrát mutat, vannak-e jól lehatárolható területi különbségek, és mindez mennyire függ össze az adott térség társadalmi-gazdasági helyzetével.*

Külön fejezetben tekintettem át a cigányság megoszlását, demográfiai és iskolázottsági helyzetét. A cigányság országos aránya a legmagasabb számítások szerint sem éri el a 10%-ot, azonban területi megoszlásuk rendkívül egyenetlen, az ország egyes térségeiben koncentráltan élnek. Éppen azokon a területeken, ahol az össznépességre is alacsony iskolázottság, gyenge foglalkoztatottság jellemző. Ők ebből a szempontból változatlanul a népesség legrosszabb helyzetű csoportját alkotják. Láthatjuk, hogy az elmúlt évtizedek kormányzati beavatkozásai, amelyek helyzetük javítását célozták, átütő eredményt máig sem értek el. Érdeemes külön kiemelni, hogy jelentősebb előrelépést a dél-dunántúli térségben találunk, ahol az ország kiemelkedően legaktívabb kisebbségi önkormányzatai és civil szervezetei igyekeznek a helyi cigányságot az iskolázás felé irányítani. *A hazai cigányság helyzetének társadalomföldrajzi vizsgálatakor azt elemzem, hogy milyen területi jellegzetességet mutat megoszlásuk, iskolázottságuk. Kitérek arra is, hogy vajon ezek a területi különbségek állandónak tekinthetők-e, vannak-e jelei a pozitív irányú változásoknak?*

A minden állampolgárt elérni kívánó közoktatásban élesen mutatkoznak meg a területileg is megragadható különbségek. A szociális hátrányokkal küzdő – jogszabályi lehatárolás szerint hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetűek – csoportjait fenyegeti leginkább a leszakadás az iskolázásban, foglalkoztatásban, életminőségben. Arányuk azokban a térségekben a legmagasabb, ahol a népesség iskolázatlansága a legfeltűnőbb. *Kérdés, hogy a korai iskolaelhagyás szempontjából hol vannak a legkockázatosabb térségek és van-e pozitív változás az iskolázottság terén ezekben a térségekben?*

A disszertáció egy fejezetet szentel a határok mentén elhelyezkedő térségek társadalmi és iskolázási folyamatainak. Ezekre a területekre viszonylag kevés figyelem irányult az elmúlt évtizedekben. Elemzésemben bemutatom, hogy e területek nagy részében az ország beljebb fekvő térségeinél kedvezőtlenebb társadalmi és iskolázási állapotokat találunk. Különösen érvényes ez az északi, keleti és déli területekre, és kevésbé mutatkozik nyugaton az osztrák, illetve észak-nyugaton a szlovák határ mentén. *A kutatói érdeklődés arra irányul, hogy a határmenti térségek eltérései milyen mutatókban érhetők tetten, és mindez mivel áll összefüggésben.*

A fejezet utolsó részében egy kevésbé ismert adatbázis a Középfokú Iskolák Felvételi Információs Rendszere (KIFIR) alapján vizsgálom meg a megyei adatokat a középfokú iskolákba jelentkező és felvett tanulók vonatkozásában – itt kitérek az egyházi fenntartású iskolákra is. Jelentőségét az adja, hogy a tanulói továbbhaladás trendjeinek területi különbségeire mutat rá, amely jelzi a népesség (szülők, tanulók) preferenciáinak időbeni változását. *Kérdés, hogy milyen tendenciák figyelhetők meg az alap és középfok közötti átmenetben, megfigyelve az országos folyamatokat, valamint megyei és településtípusok közötti különbségeket.*

A disszertáció eddigi fejezetei áttekintették a köznevelés egyes szintjeinek néhány területi jellemzőjét – kiragadott példák mentén. A következő (záró) fejezet a felsőoktatással foglalkozik. A felsőoktatás térszerkezete talán még kevésbé kutatott kérdés, mint az alacsonyabb szintű iskolák területi megoszlása. Disszertációmban áttekintem a felsőoktatásba jelentkezők területi jellegzetességeit, egyúttal figyelve arra is, hogy milyen felsőoktatási típus érhető el a térségi vonzáskörzetben. A területi eltérések a felsőoktatásban továbbtanulni szándékozók számában és arányában is jól követhető. A továbbtanulni szándékozók és felvettek arányaiban jobbra az ismert összefüggések érvényesülnek. Vizsgálataim alapján elmondható az is, hogy a felsőoktatás térszerkezete és a felsőoktatásban tanulni szándékozók területi megoszlása egymással szoros kapcsolatban van, azaz e téren ugyanolyan törvényszerűségek érvényesülnek, mint az alacsonyabb fokozatú iskolatípusokban. Mindez tovább vezet arra a kérdéskörre, hogy a végzetek hol találnak majd munkát, hogyan helyezkednek el az országban. Jól követhető, hogy a felsőoktatás intézményhálózatának erős megtartó ereje van: bárholnan érkezzen is a diák, munkahelyet főként a felsőoktatási intézmény székhelyén vagy a fővárosban keres. Végezetül azt tekintem át, milyen hatást gyakorol a megváltozott demográfiai és oktatáspolitikai helyzet a felsőoktatásra, és hol mutatkozik kiút a sokasodó problémák köréből. Az elmúlt években a felsőoktatásban olyan folyamatok tapasztalhatók, amelyekkel korábban nem találkoztunk. A nappali képzésben résztvevők, illetve részt venni szándékozók száma az elmúlt években stagnált, sőt kissé

csökkent, ám az esti és a távoktatásban már olyan gyors csökkenés tapasztalható, hogy ezek a formák szinte megszűnni látszanak. A kutatási adataim arra utalnak, hogy a csökkenésnek nem elsősorban demográfiai, hanem oktatáspolitikai okai voltak. Így számot kell vetni azzal, hogy a folyamat esetleg folytatódik és kiterjed a nappali tagozatokra is. Amennyiben ez a trend mégsem folytatódik a nem nappali rendszerű képzés visszaszorulásának megfordítása még mindig fontos oktatáspolitikai cél lehet. *Kérdés, hogy a vizsgálatom során megfigyelt tendenciák és jelenségek háttérében miféle területileg beazonosítható felsőoktatási stratégiák állnak. Milyen lehetőségei vannak és miként élnek ezzel az egyes felsőoktatási centrumok? Vajon a felsőoktatási expanzió – amelynek megvalósulásának tanúi voltunk – folytatódhat-e?* Ezekre a kérdésekre is választ keresek disszertáciomban.

Összegzően elmondható, hogy a disszertációm a regionális kutatás oktatáskutatásban betöltött szerepének létjogosultságát kívánja sokrétűen bizonyítani. Ehhez történetiségében mutatok be hazai és nemzetközi vizsgálatokat, módszereket, tipizálásokat, valamint kitérek a meghatározó elméletekre is. A disszertációm empirikus része támaszkodik az elmúlt 25 évben végzett kutatómunkámra, mely során a regionális kutatás eszközrendszerével elemeztem a mindenkori magyarországi helyzetet – oktatási fókusszal. A disszertációba a legfontosabb vizsgálati eredményeimet válogattam, főként az utóbbi évekre koncentrálni. Előfordult azonban, hogy régebbi munkáimból emeltem be olyan részeket, melyek jól szemléltetik a területi elemzések jelentőségét. Ezek ugyanis minőségileg új eredményekre vezettek, új megközelítést biztosítottak a problémák megértésében és feltárásában. Egyúttal hozzásegítettek ahhoz, hogy a fentiekben felsorolt számtalan kérdés megválaszolásában előrébb jussak – elsősorban a regionális kutatás eszközrendszerének segítségével. A kutatásokhoz kapcsolódóan az évek során számos tipizálást is végeztem különböző szempontok alapján. Ezek közül azokat használtam fel a disszertációm elkészítéséhez, melyek legjobban mutatják be a hazai kistérségek helyzetét. A különböző szempontú tipizálások néhol eltérő eredményre vezetnek, azonban az elemzések során az eredmények összecsengenek, és egyben kirajzolják az ország térszerkezetét az iskolázottság, az iskolai hálózat és a vele összefüggő társadalmi mutatók alapján. Szándékom volt bemutatni ezeket a tipizálásokat, mert így ismerhetők meg megfelelő mélységben az oktatáskutatás területi módszerei és eredményei, igazolva jelentőségét. A disszertáció további sajátossága, hogy a vizsgált kérdéseket és a lehetséges válaszokat statisztikák és számos térkép segítségével mutatja be. A térképi megjelenítés által méginkább szemléletessé válik a területi megközelítés jelentősége. A térképek egyben lehetővé teszik olyan következtetések megfogalmazását, amelyeket a disszertáció kísérő-értelmező szövegeiben magam is le tudtam írni.

2. A területi kutatások elméleti keretei és módszerei

Fogalmi körülhatárolás, nemzetközi kitekintés

A disszertációmban regionális szemlélettel és a területi kutatás vizsgálati módszereivel mutatom be az ország társadalmát – elsősorban az iskolázottsági szempontból. Nem teljességre törekedve vizsgálom a köz- és felsőoktatás területi vonatkozásait. A disszertáció fókuszában a hátrányos helyzetű, leszakadó térségek, azok kritikus mutatói és kitörési lehetőségei vannak.

Az oktatáskutatás regionális dimenziói mentén történő vizsgálódást először szükséges egy tágabb értelmezési keretbe helyezkednem, és ezzel egyidejűleg meghatározom azokat az alapfogalmakat, amelyek a továbbiakban használni fogok.

A földrajztudományok három nagy ága a természeti földrajz (természeti oldalról való megközelítés); társadalomföldrajz (a társadalom egyes folyamatainak, életjelenségeinek térbeliségét vizsgálja); regionális földrajz (a társadalmi-gazdasági-infrastrukturális-természeti tér fejlődése során elkülönült egységei pl. régiók, települések, tájak oldaláról közelítve komplex természeti-társadalmi földrajzi szemlélettel foglalkozik). A három terület között jelentős az érintkezés és segédtudományok tömege szállítja a beépítésre és szintetizálásra váró anyagot (Tóth 2002). Disszertációm társadalomföldrajzi kötődésű, társadalomföldrajzi kérdéseket tárgyal, de használja a regionális földrajzi módszereket is. Az oktatásföldrajzi kutatásokhoz lényegesen közelebb áll, mint a komplex regionális elemzésekhez.

Az első fogalmi kérdés, hogy mit nevezünk regionális tudománynak? Nemes Nagy József a „Tér a társadalomkutatásban” című könyvében így definiálta: „A regionális tudomány a társadalmi tértudományok legalapvetőbb közös fogalmait, elméleteit, módszereit egységes rendszerbe foglaló és a társadalmi jelenségeket és folyamatokat ezek felhasználásával vizsgáló társadalomtudomány” (Nemes Nagy 1998:19). A regionális tudomány tehát komplex, a területi rendszerek vizsgálatával foglalkozó interdiszciplináris tudományterület.

Német nyelvterületen a XX. század elején Alfred Hettner a tértudományi irányzat megteremtője volt, aki a területi folyamatok közötti oksági jelenségeket vizsgálta. Alapművében szilárd filozófiai és tudományos alapra helyezte a területi szemléletet a földrajztudományban (Hettner 1905). Hettner szerint, a földrajz – metodikai megközelítésben – chorologikus tudomány, melynek tárgya a dolgokkal kitöltött tér. Közelebbről a tértudomány a felszín, a természeti tényezők és az ember környezetre gyakorolt hatásának köszönhetően

kialakult tér és a jelenségek térbeli elterjedésének, elrendeződésének, megoszlásának, mozgásának tanulmányozására hivatott. Az ábrázolás a földrajz munkamódszere, amely nagyon különböző lehet, attól függően, hogy mi az ábrázolás célja (Hettner 1905). Hettner alapvetően kétféle ábrázolási módot különít el: a leírást, illetve a magyarázatot. „A leíró ábrázolás (beschreibende Darstellung) során minden térségben (Gebiet) az anyagot szigorúan a természeti javak és megjelenési módjaik alapján szükséges rendezni, ahol a sorrend némileg önkényes, de állandó. A magyarázó ábrázolás sorrendben az oksági összefüggéseket kívánja visszaadni, de ezt a fennálló kölcsönhatások miatt csak tökéletlenül tudja megtenni, és a tényezők tárgyi összetartozását nem szakíthatja el túlságosan egymástól.” (Hettner 1905: 685)

A 19. századtól kialakuló modern geográfianak Pattison W. D. (1964) szerint négy alapvető irányzata különíthető el:

1. Természettudományi tradíció, amely a Humboldt-i földtudományból vezethető le. Ma már nem elég erős ahhoz, hogy önálló irányzatot képviseljen, leginkább a geomorfológiában maradt fenn.
2. Kapcsolattudományi irányzat („man-land tradition”), mely szerint a földrajz központi feladata a természet és társadalom közötti kölcsönhatások vizsgálata. Napjaink környezeti világválságának időszakában bebizonyosodott, hogy a természet és a társadalom nem állíthatók egymással szembe, hiszen ugyanazon rendszer kölcsönösen összefüggő elemei.
3. A tértudományi irányzat („spatial tradition”) szerint a földrajztudomány a jelenségek térbeli elterjedésének, elrendeződésének, megoszlásának, mozgásának tanulmányozására hivatott. Az irányzat a hettneri és kanti filozófián és tereleméleten alapul. Fő tárgya a felszín, a természeti tényezők és az ember, környezetre gyakorolt hatásának köszönhetően kialakult tér tanulmányozása.
4. A regionális irányzat („area studies tradition”) a tudomány lényegét, tárgyát a különböző térbeli egységek (táj, körzet, város, régió, ország stb.) minél teljesebb vizsgálatában látja, mivel a „földrajz az egyetlen tudomány, ami az összefüggéseket vizsgálja”. Az irányzat az 1950-es 60-as évekig egyeduralkodó volt. Erősen leíró jellege miatt többször háttérbe szorult más irányzatokkal szemben, bár napjainkban – nem a leíró regionális földrajz – reneszánszát éli.

A dinamikus regionális földrajz megalkotója Spethmann szakított a hettneri sematikus tárgyalásmóddal, és sürgette a táj sajátos vonásainak és a karakterisztikus problémáknak a középpontba állítását (Spethmann, 1928.). Módszertani ismérvei a következők:

- A hierarchikus rendbe szerveződő régiók kölcsönhatásainak vizsgálata, belső összefüggéseinek és szerkezeteinek a vizsgálata
- Problémaközpontú, társadalmilag releváns célkitűzések
- Dinamikus szemlélet (idő-faktor megjelenése)
- Társadalom, illetve kapcsolódó tudományainak alkalmazása (interdiszciplinaritás)
- Összehasonlító elemzések – típusalkotások
- Tények összegyűjtése, rendszerezése – színes, eleven leíró jellegű

Fontos különbséget tenni a lokális és globális vizsgálatok és az ezekhez kapcsolódó statisztikai módszerek között is. Globális megfigyelésnek hívjuk, amikor azt feltételezzük, hogy a meglevő átlagos érték jellemzi az egész térséget. Az egyéni adatokat, amelyből az átlagot számítjuk, lokális megfigyelésnek nevezhetjük. Ez utóbbiak írják le a lokális szintű helyzetet és folyamatokat (Fotheringham – Brunson – Charlton 2002). A területi kutatásban kisebb lokális adatokból készült térszerkezet alapján végzünk elemzéseket, melyek a társadalmi jellemzők értelmezését árnyalják térben való leképezésük segítségével. Természetesen mindig az adott problémától, rendelkezésre álló adatoktól függ a területi felbontás.

Más megközelítés szerint a lokális statisztikai számítások egymás melletti pontokat, vagy területegységeket alapul vevő számításokat jelentenek, míg a globális statisztika esetén a számítás az összes lehetséges pontra vagy területegységre kiterjed. Természetesen nagyban függ a vizsgált témaköről, hogy milyen szintű megközelítés az elfogadható. Ha kicsi vagy nincs szórás (variation) a lokális megfigyelési értékek között, akkor a globális megközelítés is elég hiteles képet fog nyújtani az egyébként lokális szintű vizsgálatot igénylő jelenségről (Thoulouse – Chessel – Champely 1995). Azonban az ilyen eset ritkán fordul elő a társadalomstatisztikai adatok területi elemzése során. A lokális megközelítés mibenlétét az átlagszámítás példáján keresztül jól be lehet mutatni, ugyanis az mindenki számára egyértelmű, hogy az átlagos értékek esetenként jelentős különbségeket fednek el; így van ez a globális statisztikák esetében is.

A lokális és globális vizsgálatok kérdéskörével kapcsolatosan fontos különbséget tenni a területi és nem területi adatok között, ugyanis a legtöbb statisztikai módszert nem területi adatok vizsgálatára fejlesztették, így területi kérdések feltárására alkalmatlan. A területi

adatoknak sajátos tulajdonságaik és „problémáik” vannak, így kezelésükre különböző matematikai technikák szükségesek. Ez egyúttal a lokális megközelítésre is igaz. Ma már jelentős mennyiségű szakirodalom áll rendelkezésre a nem területi adatok lokális kapcsolatainak vizsgálatára (Fotheringham – Brunson – Charlton 2002).

A lokális statisztikák használata mellett szól az is, hogy a természettudományokkal ellentétben a társadalomtudományok esetében a vizsgált jelenségek nem állandóak, hanem változnak a térben, így globális modellel való jellemzésük jelentős különbségeket fedhet el. Itt ismét elegendő csak az egy területegységet jellemző átlagos értékre gondolni. Területi különbség van az emberek helyzetében, iskolázottságában, preferenciaiban, eltérő adminisztratív, illetve politikai környezetben élnek, mindez ugyanarra a hatásra különböző választ válthat ki a térben. Az a gondolat, hogy az emberi viselkedés változik a térben, megegyezik a posztmodern irányzat alapeszméjével, amely a helyek fontosságán alapul és a helyzet mint a viselkedés megértésének keretét fogja fel. (Fábián 2012)

A regionális tudomány tudománytörténeti szempontból is követi az olyan paradigmák fejlődési pályáját, amelyek a hagyományos diszciplínák közötti határok elmosódását követően a korábbi diszciplináris lehatárolásokból váltak önálló kutatási területté. A regionális tudományban gyakran használt elemzési eszköz a modell, mely elvileg szintén a fenti integrációt és áthidaló szerepet hivatott betölteni. Mindezek ellenére megállapíthatjuk, hogy a regionális tudományos vizsgálódások nagy része nem holisztikus jellegű, azaz nem az egész, például egy régió vagy település interdiszciplináris vizsgálatával foglalkozik. Legtöbb esetben az egészet alkotó valamelyik részt emeli ki, ami egy jellegzetesen diszciplináris megközelítés, azaz redukcionista álláspontra helyezkedve kizár mindenféle interdiszciplinaritást. (Benedek 2012)

A környezeti adottságok, a társadalmi folyamatok, az időbeliség szerepe és a relatív térbeli helyzet tényezői együttesen, komplex módon alakítják egy-egy térelem lokális sajátosságait. Így az egyéni jellemzőkből kiindulva nehezen lehet következtetni a helyzetet alakító tényezők szerepére, ehhez szükséges a jelenség helyzetrelációkból kiinduló – az itt áttekintett módon – sokrétű, absztrakt, de válaszokat nem minden esetben adó megközelítése. Egy társadalmi jelenséget vizsgálva nehéz elválasztani, hogy az azt reprezentáló társadalmi-gazdasági jellemzőkben mekkora a helyi fekvésből fakadó hatás. Hasonló kérdésfeltevással élő területi elemzési eszközök azonban kialakultak, és ezek árnyalhatják a lokális adottságokban lecsapódó helyzeti jellemzők megítélését. Ilyen módszer például a shift-share analízis, amely a területi sajátosságok, a térbeliség dinamikahordozó szerepének és társadalmi súlyának megragadását célozza, ennek hatását más társadalomszervezési dimenziók mechanizmusainak befolyásával szembeállítva (Nemes Nagy 2009).

Nemes Nagy József abból a tudománytörténeti tényből indul ki, hogy a társadalom térbeli összefüggéseit különböző, egymástól jól elkülönülő tudományágak vizsgálják. "A gazdaságét a regionális gazdaságtan és a gazdaságföldrajz, a társadalmi folyamatokét a településszociológia, a településtudomány, a népesedését a regionális demográfia, a politikáét a politikai földrajz, de ide sorolhatunk olyan generális és gyakorlatias diszciplínákat is, mint a kartográfia vagy a területi statisztika. Ezen diszciplínák, a területi tudományok közös forrása, hogy szemléletükben, téma-megközelítésükben kitüntetett szerepű a tér, a térbeliség, jellemző kiindulási pontjuk azonban mindig az adott társadalmi szféra, a gazdaság, a politika, a népesedés stb., önmagában egyik sem felel meg egy átfogó társadalmi tértudomány kritériumainak." (Nemes Nagy József 1998:6.)

Rechnitzer János úgy véli, hogy a regionális tudomány kutatási módszertanának alapjai társadalomtudományi eredetűek, de a térbeli összefüggések kiemelt szerepe miatt számos természettudományi közelítést, törvényszerűséget, analógiát, sőt szemléletmódot is használ vizsgálati szempontjai között. A sokoldalú közelítési módok mellett további jellemzője a regionális tudománynak, hogy a térben zajló társadalmi, gazdasági folyamatokat megpróbálja komplexen kezelni, keresve azok földrajzi meghatározóin túl a közgazdasági, szociológiai, politikai, történeti, de műszaki, urbanisztikai, környezeti elemeit is, s ezek együtteséből következtet a jelenségek és a folyamatok alakulására, azok változására, törvényszerűségeikre. (Rechnitzer 1996)

A területi elemzés történetileg a városszociológiából fejlődött ki. A XIX. századtól kezdve a települések, ezek között is leginkább a nagyvárosok igen gyors és nagyarányú átalakuláson mentek keresztül. Az átalakulás oka a falusi lakosság tömeges városba áramlása volt, ami az ipari forradalomhoz kapcsolódóan az óriási városi munkaerő-szükséglet hatására következett be (urbanizáció), és egyúttal a városi népesség nagyarányú növekedéséhez vezetett. A nagyvárosok lakosságszáma, népsűrűsége, társadalmi és fizikai jellege megváltozott, megjelentek a zajos, füstös gyárnegyedek és a közelükben a zsúfolt, rossz lakásokból álló, egészségtelen munkásnegyedek. A korábbi falusi társadalmakhoz képest a nagyvárosokba újonnan sereglett embertömegben fellazultak a korábbi szoros családi, rokoni, szomszédsági kötelékek, megjelent a tömeges szegénység és a deviáns viselkedés különféle formái (bűnözés, alkoholizmus, prostitúció, drogfogyasztás, öngyilkosság stb.). A járványveszély és a keletkező társadalmi feszültségek pedig nemcsak a munkásnegyedek, hanem a város egésze számára fenyegetést jelentettek. E korábban nem tapasztalt, magyarázatra szoruló változások nyomán merült fel az igény a nagyvárosok szociológiai elemzésére. A szociológusokat főként a rurális és urbánus társadalom hasonlóságai és különbözőségei foglalkoztatták, szoros összefüggésben a korabeli szociológia központi

témáival. A kapitalizmus kialakulásának, a premodern és modern társadalom különbségeinek, illetve a modern társadalom kialakulási folyamatainak elemzésével megszülettek az első várossal kapcsolatos jelentős elméletek úgy, hogy ezek az írások nem is magukat városszociológusként meghatározó tudósoktól származnak. (Csizmady 2009)

A városszociológia elméleti kiindulópontját az 1920-as években a chicagói városszociológia alapozta meg. Kidolgozása Robert Ezra Park és Ernest W. Burgess nevéhez kötődik, akik kidolgozták a humánökológia elméleti alapjait. (Park – Burgess 1925) A klasszikus humánökológiai megközelítés alapja a biológia ökológia-fogalma (Ernst Haeckel német biológus nyomán), amelynek lényege, hogy az élőlények és környezetük között szoros kapcsolat van, ezért azok csak a környezetükkel való kölcsönhatásban vizsgálhatóak. Külön vizsgálendő továbbá az, hogy miként alkalmazkodnak az élőlények együttműködve a környezet kihívásaira (kommunális adaptáció), illetve, hogy az élőlények között az együttélés tényéből fakadóan milyen kapcsolatok alakulnak ki (színökológia). Ezt a gondolatmenetet vette át Park és Burgess: eszerint a társadalmi élet fizikai feltételei és az emberi szerveződések között szoros kapcsolat van, és a különböző természeti és mesterséges környezetek között eltérőek az emberi szerveződések formái. A humánökológia tehát az ökológiában használatos egyes fogalmak, jelenségek és folyamatok segítségével tesz kísérletet a városi társadalom jelenségeinek leírására illetve magyarázatára. Elméletük egyik alapvető problémája, hogy csak statikus képet alkot, folyamatokat nem próbált elemezni.

A XX. század másik jelentős térszerkezeti modellje Homer Hoyt nevéhez fűződik (Hoyt 1939). Ő nem tartozott a Chicagói Iskola köréhez, Burgess egyik komoly kritikusként dinamikus modellt dolgozott ki. Földrajztudós lévén Hoyt más módszerekkel közelítette meg a városok szerkezetének vizsgálatát, a népszámlálási (társadalomra vonatkozó) adatok helyett a gazdaság helyzetét leíró adatokkal dolgozott. Három időpontra (1900, 1915, 1936) száz fölötti amerikai város szerkezetét vizsgálta meg. Hoyt városvizsgálatait időben is kiterjesztette, ezáltal a korábbiaknál szélesebb alapokon álló modellt dolgozott ki.

A későbbi kutatók között vita alakult ki, hogy a lakóhely környezete van nagyobb hatással az egyénekre, vagy az életforma fő alakító tényezője, a társadalmi-foglalkozási rétegződés. A település életforma-alakító szerepét kritizáló szerzők közül az egyik első Herbert Gans, aki a társadalmi és kulturális gyökereik alapján a következő rétegeket különböztette meg (Gans 1962):

- Kozmopoliták – Olyan emberek, akik közel akarnak lenni a belvárosi kulturális intézményekhez (diákok, értelmiségiek, művészek, szórakoztatóiparban dolgozók stb.);

- Még nem házasok vagy gyermektelen házaspárok – Míg a házasság előtt állók csak átmenetileg laknak a belvárosban és a házasságkötés, vagy az első gyerek megszületése után a kertvárosba költöznek, addig a gyermektelen házasok akár végleg a belvárosban maradhatnak;
- Etnikai csoportok – Elszigetelten élnek a nagyvárosban, aminek csak két területét használják, a lakóhelyüket és munkahelyüket. Ez gyakran ugyanazt az erősen szegregált területet (akár etnikai gettót) jelenti, tehát akár életük végéig nem mozdulnak ki a város e területéről.
- Hátrányos helyzetűek – Ide azok az egyének vagy családok tartoznak, akik olyan szociális problémákkal küzdenek, amely kilátástalanná teszi helyzetüket.
- Lecsúszottak – Az ő helyzetük még az előző csoportnál is rosszabb. Mint az elnevezés is mutatja, lefelé mobil rétegről van szó, aki jobb helyzetű volt, de idővel teljesen elvesztette a talajt a lába alól.

Természetesen Grans besorolása jelen esetben csak egy példa a népesség társadalmi helyzet alapján történő csoportokra, típusokra bontására. Számos egyéb szerző hozott létre különböző szempontok alapján további csoportokat, alkotott másféle felosztást.

A lakóhelyet, a környezetet alapvető életforma-alakító tényezőnek tekintő elméletek és a környezet szerepének fontosságát tagadó megközelítések közötti szintézist azok az elméletek képviselik, amelyek szerint a város társadalmi jellegzetességeit alapvetően a társadalmi struktúra határozza meg, de nem független a környezeti feltételektől sem. Az a kérdés, hogy a fizikai környezet mennyire és hogyan befolyásolja az emberek életét, a későbbi évtizedekben is fontos kutatási terület maradt (Csizmady 2009).

A területi kutatások közös jellemzője, hogy társadalmi folyamatoknak térbeli megnyilvánulási formáit törekszik feltárni. Az elmúlt több mint húsz évben végzett kutatásaim célja szintén nem a területi egységek megismerése és egymással való összehasonlítása volt, hanem annak vizsgálata, hogy egy adott társadalmi folyamat milyen formában jelenik meg az ország különböző területein. Ezért a területi oktatáskutatáshoz kapcsolódó témákban végzett vizsgálataim a társadalomföldrajzhoz tartoznak. A társadalomföldrajz a társadalmi-gazdasági folyamatok térbeli törvényszerűségeit, valamint a társadalom és a környezet kapcsolatát vizsgálja. A társadalomföldrajzot korábban emberföldrajznak is nevezték és a diszciplína fejlődésében gazdaságföldrajznak is fontos szerepe volt, amely a gazdasági folyamatokat vizsgálta területi bontásban. A nyolcvanas évek közepéig valójában a gazdaságföldrajz

"személyesítette meg" a társadalomföldrajzot, és többnyire a "társadalom- és gazdaságföldrajz" elnevezés volt használatos.

Bonyolultabb a helyzet a társadalomföldrajz és a szociálgeográfia kapcsolatával. Szakmai körökben is gyakran bizonytalanság észlelhető a két terület fogalmát, tartalmát illetően. Berényi Istvánt (1992) határozott különbséget tesz a két tudományterület között. Véleménye szerint a társadalomföldrajz inkább a kultúrföldrajzhoz, a szociálgeográfia pedig inkább a szociálökológiához, illetve a humánökológiához közelít. A hazai szakértelmezés is különbséget tesz, és a társadalomföldrajzot tágabb fogalomként, illetve diszciplínaként érzi és értelmezi, amelynek témája átfogja a társadalom teljes környezetét, életterét. A szociálgeográfia ennek részdiszciplínája; a társadalmi környezetben lejátszódó folyamatokat meghatározott társadalmi aspektusból (csoportspecifikus szempontból) vizsgálja.

A témával foglalkozó hazai kutatók a területi adottságokat mindig a környezeti feltételrendszer elemeinek tekintetik. Abból a hipotézisből indulnak ki, hogy a térségi környezet elemei befolyást gyakorolnak a köztük zajló társadalmi folyamatokra, s ezek a feltételek módosításával alakíthatók (Forray – Kozma 1986). A területi kutatásokból kiolvasható szemléletet ökológiáinak nevezzük és a fenti hipotézisre támaszkodó területi kutatást a szakirodalom szociálökológiának hívja (Forray 1982). Ezzel mindenekelőtt a szervezet-környezet kapcsolatára utal, de mivel ezek társadalomkutatások, így társadalomökológiáinak nevezhetők (Forray – Kozma 1986). Disszertációmban magam is az oktatás és a vele összefüggő társadalmi folyamatokat vizsgálom, mely megközelítést oktatásökológiai kutatásnak nevezünk. Az oktatásökológiai kutatások közös jellemzője, hogy az oktatással összefüggő társadalmi folyamatok megnyilvánulási formáit törekedtek feltárni. Céljük nem területi egységek (például vonzáskörzetek) megismerése és egymással való összehasonlítása, hanem annak vizsgálata, hogy egy adott társadalmi folyamat milyen formában jelenik meg az ország különböző területein és ez milyen kapcsolatban van oktatással. (Forray – Kozma 1992)

Területi kutatások egyik közös jellegzetessége, hogy vizsgálataik tárgya területileg kötött. Ez azt jelenti, hogy olyan jelenséget, problémát, folyamatot stb. választanak a kutatás tárgyául, amely földrajzilag meghatározható térségben helyezkedik el. Ezen belül persze rendkívül nagy a választék. Kitüntetett szerepe van azonban az emberi településeknek. Összefoglalóan azt mondhatjuk tehát, hogy a területi kutatások egyik közös jellegzetessége, hogy konkrét, földrajzi térben megragadható képződményeket, szervezeteket, intézményeket stb. vizsgál (Dickenson 1970).

A területi kutatásokban a társadalomnak egy szűkebb vagy átfogóbb térszerkezete rajzolódik ki. E mellett egyfajta társadalmi elvonatkoztatás, amely elsősorban a népességgel

vagy lakossággal foglalkozik, ezért erős a vonzódása a demográfiához (Forray – Kozma 1986).

A területi kutatások nem egyszerűen az országos trendek, tendenciák részleteinek feltárását jelentik. Ezek a területi vizsgálatok – amelyek alapján egyfajta ökológiai szemléletről beszéltünk – társadalmi jelenségek, folyamatok és képződmények területileg kötött makroszintű elemzését, megértését jelentik, illetve rávilágítanak más módszerrel fel nem tárható problémákra (területi egyenlőtlenségek).

Világos korlátként látni kell azonban, hogy a területi tudományok "közös részeként" értelmezett regionális tudomány elsősorban a térbeli törvényszerűségek analitikus feltárásában juthat szerephez. A települési és regionális társadalmi folyamatok elemeinek szintézise, összetett mechanizmusainak feltárása csak a területi és a társadalmi tartalmak és törvényszerűségek együttesében tárulhat fel. Olyan feladat ez, amelynek megoldásában az egyes területi tudományoknak, a földrajznak, a közös rész tudományaként értelmezett regionális tudománynak valamint az összes társadalomtudománynak önálló szerepe lehet, önmagában azonban egyik sem képes a szintézisre, mégha minden ezirányú törekvése támogatásra érdemes tudományos célkitűzés is. (Nemes Nagy 1995)

A disszertációban a társadalmi összefüggések vizsgálata során megkerülhetetlen a mobilitás kérdésköre. Így a következőkben szót kell ejtenem még a *társadalmi mobilitás* elméleti keretéről és alapfogalmairól, hogy az empirikus részben értelmezni tudjuk a leszakadó térségekkel, a hátrányos helyzetű tanulókkal és a népesség területi mozgásával, vándorlásával stb. kapcsolatos összefüggéseket. A társadalmi mobilitásról a szociológia egyik alapfogalma, melyre vonatkozóan többféle kategorizálás és számtalan vizsgálat érhető el. A következő bekezdésekben a társadalmi mobilitás fogalmát Andorka Rudolf és Anthony Giddens összegfoglaló könyvei alapján írom le (Andorka 1997, Giddens 2000). Társadalmi mobilitásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor az egyén vagy a család társadalmi helyzete megváltozik, például parasztból munkás, vagy munkásból értelmiségi lesz. Az ilyen jellegű kutatások tárgyának legegyszerűbb meghatározását Andorka Rudolf monográfiájában olvashatjuk (Andorka 1997).

A fenti két példa a foglalkozás alapján definiált társadalmi kategóriák közötti mozgásra vonatkozik. A társadalmi helyzetet azonban meghatározhatjuk a jövedelem, az iskolai végzettség, a kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb lakóhely, az egyéni megbecsültség vagy a presztízs stb. alapján is. Az ilyen kategóriák közötti mozgást is mobilitásnak tekintjük.

Amikor társadalmi mobilitásról beszélünk, általában a társadalmi hierarchiában történő fölfelé vagy lefelé mozgásra gondolunk. Ezt szokás vertikális mobilitásnak is nevezni. Elvben azonban lehet horizontális mobilitásról is beszélni, tehát mobilitásnak tekinthetjük azt a

helyváltoztatást is, amikor például a autószerelő foglalkozást változtat és gépkocsivezető lesz (ez a két foglalkozás nagyjából azonos szinten van a társadalmi hierarchiában). Sok esetben nehéz eldönteni, hogy valamely társadalmi mozgás fölfelé vagy lefelé irányuló mobilitásnak tekinthető-e. Ilyen például az az eset, amikor a mezőgazdasági munkásból vagy törpebirtokos parasztból segédmunkás lesz. Ezért a fölfelé és lefelé mobilitás elnevezéseket ajánlatos óvatosan alkalmazni, csak olyan esetekben használni, amikor egyértelmű, hogy az adott mobilitási lépés kedvezőbb helyzetbe vagy kedvezőtlenebb helyzetbe hozza a mobil személyt. A helyváltoztatással járó horizontális mobilitást migrációnak is nevezhetjük.

Nemzedékek közötti (intergenerációs) mobilitásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor valakinek a társadalmi helyzete a szüleihez képest változik meg, például a munkás fia mérnökké válik. *Nemzedéken belüli* (intragenerációs vagy karrier-) mobilitásnak pedig azt, amikor valaki foglalkozási életpályája folyamán lép át másik társadalmi helyzetbe, például egy termelészövetkezeti paraszt kilépett a szövetkezetből, és segédmunkásként vállalt munkát egy ipari üzemben, vagy egy szakmunkás elvégzi a műszaki egyetemet és mérnök lesz. Házassági mobilitás fogalma alatt azt értjük, ha valaki házasságkötésével lép át másik társadalmi helyzetbe, például egy asszisztens nő házasságot köt egy orvossal.

Az, hogy mit tekintünk társadalmi mobilitásnak, természetesen összefügg azzal, hogyan definiáljuk a társadalmi helyzetet, és hogy hány társadalmi helyzetet különböztetünk meg. A társadalmi mobilitás szociológiai vizsgálataiban hagyományosan a foglalkozás alapján definiált társadalmi kategóriák közötti mozgást tekintjük társadalmi mobilitásnak. Teljesen eltérő képet kapunk a társadalmi mobilitásról, ha csak három nagy társadalmi kategóriát, a szellemi, fizikai és mezőgazdasági foglalkozásúakat különböztetjük meg, mint amikor a munkamegosztásban elfoglalt hely alapján megkülönböztetett hét társadalmi réteg közötti átlépéseket tekintjük mobilitásnak, és ismét más képet, ha az ennél nagyobb számú kisebb társadalmi-foglalkozási kategória közötti mozgást kezeljük mobilitásként.

A mobilitás vizsgálatában szokás a nyitott és zárt társadalom fogalompárt használni. Ezeket a fogalmakat különbözőképpen értelmezik. Legajánlatosabb azt a definíciót használni, amely szerint annál nyitottabb egy társadalom, minél kisebb az eltérés a különböző rétegekből származók mobilitási esélyei, arányszámai közt. Például nyitottabb az a társadalom, ahol a vezetők és az értelmiségiek fiainak 46%-a, a munkások fiainak 9%-a, a parasztok fiainak 5%-a lett vezető vagy értelmiségi, zártabb viszont az a társadalom ahol a vezetők és értelmiségiek fiainak 55%-a, a munkások fiainak 2%-a, a parasztok fiainak 1%-a lett vezető vagy értelmiségi.

Regionális kutatások Magyarországon

A társadalom területi tagoltsága, a különböző térségi szintek folyamatainak elemzése ma egyre terebélyesedő kutatási témát jelent. A területi vizsgálatok során különböző diszciplínákból indult, különböző tudományterületeket képviselő kutatók sokasága kapcsolódik a munkákba. E folyamatban több mint öt évtizede jelent meg s indult el az intézményesülés útján a regionális tudomány (Regional Science), de tartalma, kiterjedése, céljai kapcsán ma sincs még teljes konszenzus.

A regionális tudomány magyar elnevezése az angol regional science tükörfordítása. A benne szereplő „regional” (regionális) kifejezés azonban nem régiót, azaz valamilyen lehatárolt területet jelent. A „regional” e tudományterületen tág értelemben használja a tér fogalmát, mégpedig beleértve a földrajzi és társadalmi teret egyaránt – amelynek természetesen részei a szűkebb értelemben vett régiók is. A fogalomban azért került a regional (regionális, területi) jelző a spatial (térbeli) helyébe, mivel számos nyelvben, így az angolban is – szemben a magyarral – a tér (space) kifejezés elsődlegesen az általános, fizikai tér (a világűr) fogalmához kapcsolódik. Magyarra a regional science fordítható lenne „területi tudománynak” is, de ekkor a „visszafordítás” okozna nehézséget (miként a területfejlesztés és a regionális politika esetében ez gyakran előfordul). Ezek a fordítási, megfeleltetési nehézségek nem egyedi magyar problémák, és nem pusztán a regionális tudomány esetében jelentkeznek, például a geometriát földmérésre magyarítva hasonló lenne a helyzet. (Nemes Nagy 1995)

A társadalom térbeli jellemzőit, ezek hatásait, következményeit jól elkülönült és intézményesült tudományterületek vizsgálják. A gazdaságét például a regionális gazdaságtan és a gazdaságföldrajz, a társadalmi folyamatokét a településszociológia, a településtudomány, a népesedését a regionális demográfia, a politikáét a politikai földrajz, de említhetünk olyan gyakorlatiasabb diszciplínákat is, mint a kartográfia vagy a területi statisztika. E diszciplínák közös vonása, hogy közelítésükben, szemléletükben kitüntetett szerepű a tér, a térbeliség – kiindulási pontjuk azonban jellemzően az adott társadalmi szféra (gazdaság, politika, népesedés stb.), önmagában azonban egyik sem teljesíti valamifajta átfogó, alapvető "tértudomány" kritériumait. Fejlődésük, differenciálódásuk ugyanakkor óhatatlanul felvetette a társadalom térbeliségét alapjaiban és összességében vizsgáló tudományos közelítés szükségességét is.

A magyar társadalomföldrajz, vagy ahogy akkoriban nevezték emberföldrajz, két világháború közötti kialakulásában meghatározó szerepe volt Mendöl Tibor munkásságának.

Mendöl Tibor társadalmi osztályok kialakulásáról szóló „Táj és ember” című munkája szerint a foglalkozások differenciálódása azért jelentős, mert az az ember miliőbe való belenövésének és a területi munkamegosztásnak egyik kulcsmozzanata. A tájak közötti munkamegosztás és az egyes tájak autark jellegének fokozatos oldódása specializáltságot, gazdasági értelemben az agrár- és ipari jellegű tájak kialakulását eredményezi. Ebben – a possibilista szemléletnek megfelelően – az emberi tevékenység és választás az egyik meghatározó tényező, vagyis a természetföldrajzi környezet nem határozza meg konkrét és abszolút módon a társadalmi fejlődés irányát. (Mendöl 1932)

Regionális kutatások Magyarországon az 1960-as évek végén és a 70-es évek elején bontakoztak ki. Úttörő szerepe volt benne Erdei Ferencnek, akinek az irányításával az Akadémián Elnöki Bizottság alakult az ország területi szerkezetének áttekintésére és az ezzel kapcsolatos kutatások összefogására. A bizottság kezdeményezte, hogy jöjjön létre egy szervezett kutatási bázis a területi folyamatok elemzésére, a tudományos összefüggések feltárására. A Pécsen működő vegyes profilú Dunántúli Tudományos Intézet (DTI) vezetését 1972-ben vette Bihari Ottó át, s a területfejlesztéssel új profilt határozott meg az intézet számára. A területfejlesztést fókuszban tartó Dunántúli Tudományos Intézet vezetését a 80-as években Enyedi György folytatta. A regionális tudomány műhelyeit Enyedi György személye hozta egyre közelebb egymáshoz, így 1984-ben megalakult az MTA Regionális Kutatások Központja (Rechnitzer 2007).

A rendszerváltozás (és az azt megelőző nyolcvanas években meginduló folyamatok) olyan alapvető társadalmi és gazdasági változásokat hozott, amelyek új regionális társadalomfejlődési folyamatokat indítottak el. Megnőtt az életszínvonal földrajzi jelentősége, és Budapest ebben a tekintetben magasan kiemelkedik az ország területei közül. Budapest helyzete egészen más mint a vidéké, ezért több elemzésben figyelmen kívül hagytam Budapestet. Csatári Bálint azon a véleményen van, hogy Magyarország a magyar általános közfelfogás szerint „vidéki” ország. Jószerivel az egyetlen európai léptékkal is mérhető fővárosához, Budapesthez és annak szűkebb agglomerációjához viszonyítva az egész ország „vidék”. Sőt még az is igaz, hogy a nem budapestiek általában „vidékinek” érzik, tekintik, s gyakran nevezik is magukat. Bármilyen irányból is mozognak az országban, akkor is Budapestről „leutaznak” vidékre, vidékről pedig „felmennek” a fővárosba. A jellemzően vidékies terekben egyaránt és tartósan alacsony a foglalkoztatottság és magas a munkanélküliség, de relatíve magas a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya is. A városok gazdaságának vidéki területekre „kisugárzó” hatása igen mérsékelt. A közép-magyarországi, a nyugat-dunántúli és közép-dunántúli régiót kivéve nagyobb városok szinte csak szigetszerűen emelkednek ki a pangó gazdaságú rurális terekből (Csatári, 2004).

Csatári megállapításával ellentétben saját vizsgálataim arra mutattak rá, hogy a rendszerváltást követően nem csak vesztesek voltak a vidéki települések¹. Vagyis nem mindenhol igaz, hogy „szigetként emelkednek ki a pangó térségekből” a vidéki nagyvárosok, mégha több térségben továbbra is ez figyelhető meg. A rendszerváltást követő új gazdasági térben megerősödött a fő innovációs központokká váló nagyvárosok szerepe is. Megváltoztak a területfejlesztés szereplői is: az állami szektor kizárólagossága megszűnt és megkezdődött a helyi gazdaság kiépülése. Ez már önmagában a területi különbségek erősödéséhez vezetett, láthatóvá váltak ugyanis azok a települési hátrányok, melyeket az állami tulajdonú gazdaság nem piaci gazdaságszerkezete és szociális paternalizmusa elfedett. Már nem a kormányzat szabja meg a regionális folyamatokat – legfeljebb befolyásolhatja ezeket. A legfontosabb szereplő a gazdasági szféra lett. Két új szereplő is megjelent: a helyi önkormányzat és az alulról szerveződő települési és regionális fejlesztési társaságok, egyesületek.

A rendszerváltást követő gazdasági leépülés új területi folyamatokat indított el, ahogy ez más térségben és külföldön is megfigyelhető (Enyedi 1996). A termeléseszköktől nagyfokú szervezeti átalakulást vont maga után. A gazdasági visszaesést – amelyet a beruházások összezsugorodása kísért – csak fokozta a keleti piacvesztés. A gazdasági válság s ennek következményei – a munkanélküliség, az elszegényedés, az ingatlanok értékvesztése – egész körzetekben jelentkeztek átlagon felüli mértékben, és úgynevezett válságrégiók alakultak ki. Ezeknek a körzeteknek egy része nehézipari jellegük miatt korábban az ország fejlett területei közé tartozott. A legsúlyosabb munkanélküliség és az elszegényesedés azonban egyes, korábban is nehézsorsú régiókat sújtott. Ezekben a falusias térségekben a korábbi foglalkoztatás minden eleme összezsugorodott, a beruházások visszaestek. Az 1990-es éveket a magángazdaságok elterjedése is jellemzi. Településükkel a területi különbségek is jól magyarázhatók, hiszen a hazai magán- és a külföldi tőke a gazdasági dinamizmus szinte egyetlen forrása (Enyedi 1996).

Enyedi György szerint a területi differenciáló elem a válságban való helytállás, az alkalmazkodás képessége a piacgazdaság követelményeihez. Ebben szerepet játszik az adott térség földrajzi fekvése és társadalmának felkészültsége a változáshoz (iskolázottság, innovációs érzékenység, polgári hagyományok). Enyedi lehatárolt egy dinamikus, szerkezeti, technológiai megújulásra kész régiót: a Budapest-Bécs tengelyt. Itt a legnagyobb a magánvállalatok sűrűsége, legfejlettebb a kommunikációs hálózat és leginkább adott az ún. üzleti klíma, a gazdasági kapcsolatrendszer. A fejlett és egyben fejlődő régiók közé sorolta a dél-magyarországi nagyvárosi körzeteket is. Enyedi rámutatott arra is, hogy kiterjedt területek

¹ Leszakadás regionális dimenziói 2002, Felsőoktatás Kutató Intézet, témavezető Híves Tamás

vannak bizonytalan helyzetben: a Közép-Dunántúl és a Dél-Alföld. Különösen figyelemreméltó a két évtizede még elmaradott, elnéptelenedő Délnyugat- és Nyugat-Dunántúl gyors felzárkózása. Ezekben a régiókban a visszaesés csak átmeneti, mivel a megújuló társadalmi feltételeivel rendelkeznek. Kiterjedt válságövezetek Észak-Magyarország ipari depressziós területei, a keleti-északkeleti határ menti térség, valamint az Alföld nagy területű belső falusias vidékei. A válságterületeket jellemzi a népesség alacsony iskolázottsága, illetve a városok alacsony szintű versenyképessége (Enyedi 1994).

A térségek fejlettségét tekintve a centrum – periféria megkülönböztetés is általános a szakirodalomban. Nemes Nagy József három eltérő tartalmat kapcsolt ehhez a fogalompárhoz (Nemes Nagy 1996):

- helyzeti (földrajzi) centrum – periféria
- fejlettségi (gazdasági) centrum – periféria
- hatalmi (társadalmi) centrum – periféria

Nemes Nagy József a helyzeti és a fejlettségi centrum-periféria viszonyrendszer együttlétézése alapján sajátos régiótípusokat határozott meg. "Hazánkban ma a főváros és agglomerációja képezi a központi magterületet, a dinamikus perem példája az osztrák határmente, a külső perifériát a keleti határmenti régiók példázzák, belső perifériának tekinthető térségek mind a Dunántúl, mind az Alföld belső térségeiben megtalálhatók." (Nemes Nagy 2009:213)

Térségtípusok a helyzeti és fejlettségi centrum-periféria viszonyrendszerben (Forrás: Nemes Nagy 1998:163)

		Fejlettség	
		centrum	periféria
Helyzeti	centrum	központi mag	belső periféria
	periféria	dinamikus perem	külső periféria

A területi kutatás módszertanának része a térségek tipizálása, amelyek segítenek a vizsgálandó területeket lehatárolni, összevetni. Persze nincsenek abszolút és örök érvényű pozíciók, illetve a centrum-periféria relációk jelentéstartalma olykor fedi egymást. Nemes Nagy – három dimenziós rendszerét alkalmazva – nyolc különböző régiót határolt el, melyek napjainkban is érvényesek, így kiindulópontot jelenthetnek a területi oktatáskutatásokhoz is.

A) Kedvező távlatú térségek

- Dinamikus pólusok és tengelyek (Budapest és agglomerációja, a legnagyobb megyeszékhelyek, a Duna vonala)

- Az osztrák határ menti térségek
- Az idegenforgalmi vonzású régiók
- Stabil nagyipari körzetek

B) Válságtérségek

- Külső periféria (Északkelet-Magyarország, a keleti határmente)
- Belső rurális perifériák
- Depressziós ipari térségek

C) Bizonytalan helyzetű térségek

- Instabil városias régiók (középvárosok körzetei, Pest megye alföldi területei)

A különböző térségek tipizálását Rechnitzer János másféle szempontok mentén tette meg 1993-ban. Az eltérő tipizálás háttérében nagy valószínűséggel az állt, hogy Rechnitzer négy alapvető térségtípusát a rendszerváltást követő időszak jellemzői mentén alakította ki. Az általa használt tipizálás kevésbé fókuszál a földrajzi meghatározottságra, fontosabb a kategorizálásában az adott térségtípus társadalmi-gazdasági helyzete.

Az aktív innovációs környezet zónái és szigetei

Ezek olyan gazdasági erőforrásokat, tevékenységeket összpontosítanak, amelyek fogékonyak az újdonságokra, azok alkalmazására, terjesztésére, illetve közöttük szoros egymásrautaltság, kölcsönös feltételezettség, serkentő kapcsolat alakult ki. A lakosság egy részében jelentős vállalkozói ismeret, tapasztalat halmozódott fel, amelyhez kedvezőbb jövedelem, magasabb tőkefelhalmozás párosul. Ilyenek a főváros és agglomerációja, az osztrák határtól a győri agglomerációt is magába foglaló térség, a Balaton körzete és Székesfehérvár, Pécs, Kecskemét, Szeged, valamint Debrecen innovációs szigete agglomerációjukkal együtt.

Élénkülő, átalakuló térségek, újdonság fogadására képes környezet

Megjelennek az innováció különböző elemei, de nem tudtak egybekapcsolódni, tehát nem indultak el az egymásra hatások révén a szinergetikus folyamatok. Kedvező adottságokkal rendelkeznek, számos erőforrásuk a jövőben felértékelődhet. Nem alakult ki az a mentalitás, amely a cselekvések előterébe a sokoldalú piacgazdasági viszonyokat állítaná. Külföldi nemzetközi kapcsolataik is csak most szerveződnek. Felemelkedésükhöz a terciér funkcióik radikális bővítése, közlekedési, távközlési rendszereik korszerűsítése szükséges. Ilyenek például: a Kecskeméttől Szegedig húzódó sáv, a főváros keleti agglomerációja az M3-

as mentén Egerig, Tata-Tatabánya térsége a Dunáig, illetve a főváros nyugati agglomerációjáig, a Duna alsó szakasza, valamint Békéscsaba és környéke, az osztrák-magyar(-szlovén) határ menti régió. Kisebb szigetek Kaposvár, Nyíregyháza, Eger, valamint Salgótarján.

Innováció-hiányos térségek, a perifériák

A belső perifériák köztes, átmeneti térségek, ahol részben az egyoldalú gazdasági bázis – többségében agrárszféra – a jellemző. Gyenge, funkcióhiányos központjaik nem képesek erőforrásokat tömöríteni, gyakran megyehatárok mentén fekszenek, ezért régóta elhanyagoltak. Érdekérvényesítésük minimális. Önálló iparral, más karakteres gazdasági potenciállal nem rendelkeznek, kiszolgáltatottak a nagy gazdasági-ipari centrumok hatásainak. Ezek közé tartozik: a Rábaköz, a Dunántúli-dombság nagyobb része, Bács-Kiskun megye középső térségei, a külső, országhatár menti perifériák (az északi, keleti és déli határ menti térségek, szemben a nyugati határ mentével). Néhány aktívabb középváros (Nagykanizsa, Baja, Makó) és egy-egy kisváros (Mezőhegyes, Fehérgyarmat, Balassagyarmat).

Válságtérségek

A korábbi jelentős gazdasági szerepkörüket elvesztették, vagy nem tudták megújítani, mérséklődött a vállalkozói aktivitás. Egyre nagyobb veszteséget kellett elkönyvelniük az innovatív, kreatív, népesség elvándorlása, a tőkekoncentráció csökkenése miatt. A munkanélküliség rohamosan növekszik, és súlyosbodnak a szociális problémák. Abban különböznek a perifériáktól, hogy az itteni centrumok gazdasági-infrastrukturális adottságai jók, de szorosan kötődtek a megroppant és leépülő gazdasági bázisaikhoz. Környezetük megváltozásával funkciózavarok keletkeztek, amelyek a tágabb régiót áthatották, válságok egész sorát indítva meg. Ilyenek: az ipari válsággal küszködő régiók. (Északkelet-Magyarország, a Dunántúli-középhegység nehézipari körzetei) és a jó mezőgazdasági adottságokkal, és jelentős termelő- és feldolgozó bázisokkal is rendelkező agrártérségek, elsősorban a Tiszántúl.

A kategorizálások során a leszakadó és a már leszakadt térségeket tekintve hasonló eredményre jutottak a különböző, fent említett kutatók. Mindannyian a leszakadó térségek közé sorolták Északkelet-Magyarországot, az Alföld középső, keleti részét és a Dunántúli-középhegység depressziós térségeit.

A magyarországi területi tipizálások példái azt mutatják, hogy többféle megközelítés lehetséges. Enyedi szerint a regionális egyenlőtlenségek kialakulása leginkább a humán

erőforrások földrajzi különbségeire vezethető vissza (Enyedi 1996). A felzárkózás ezért a humánerőforrás-fejlesztéstől várható. Rechnitzer az innovációktól remélte ugyanezt. Nemes Nagy József pedig elsődlegesen a közlekedési-kommunikációs infrastruktúra kiépítésében látta jövőjük zálogát (Nemes Nagy 1996). A területi kutatások során a különböző megközelítésű tipizálásokat érdemes figyelembe venni, és a vizsgálati célnak megfelelő módon alkalmazni.

A nemzetközi szakirodalomban is megjelent a centrum-periféria modellt, melyet először Wallerstein (1983) a modern világgazdasági rendszer kialakulásának modellezésére fejlesztett ki. Wallerstein a korábbi elképzelésekből megtartotta a hierarchikus rendszert, ez képezi a modell alapját, de minőségileg új modellt alkotott. A korábbi hierarchikus modellek stabilak voltak, amiben egyes térségek helyzete nem változik. Wallerstein újítása, hogy dinamizálta a térségeket, melyek helyzete így változhat.

A modell tényezői:

- A fokozatosan fejlődő térségek ún. növekedési pólusokká fognak válni, s rendkívül nagy innovációs képességgel kell rendelkezniük.
- A növekedési pólusokat nevezi el centrumoknak, vagy centrumtérségeknek. Ezek a növekedési pólusok folyamatosan, dinamikusan erősödnek, a többiek pedig perifériákká fognak süllyedni.

A két elem között erős aszimmetrikus függőség alakul ki, melyek jelentős területei:

- a növekedési pólus kihasználja a periféria nyersanyagát és munkaerejét,
- termékének felvevőpiacát szintén a periféria biztosítja,
- a centrumtérségek töretlen fejlődéssel írhatók le,
- a perifériák távolsága marad, a fejlődés gyorsasága vontatott.

A centrumtérségek beavatkoznak a perifériák életébe, gazdasági társadalmi működésébe megbolygatva fejlődési tendenciájukat annak érdekében, hogy biztosítsák pozíciójukat.

A centrumi beavatkozás lépései:

- A centrumtérségek egészségügyi vívmányaikat drasztikus mértékben viszik be a perifériára. Hatása, hogy a halálozási arányszám lecsökken, a magas születési arányszám miatt népességrobbanás következik be. Az ugrásszerűen megnőtt népességet az ország nem lesz képes megfelelően ellátni, a korfák kedvezőtlenek lesznek, a fejlődési lehetőség tovább csökken, humanitárius katasztrófák következhetnek be, vagy nagyfokú migráció a centrumtérségek felé.

- Ezt néhol kompenzálni tudta az ipari forradalom, vagy a gazdaságszerkezeti átalakulás, ám utóbbi sok helyütt nem zajlik le, és az exportcikkek cserearánya is romlik.
- Magas hitel beáramoltatással gúzsba kötik a gazdasági innovációt és ebből fakadóan az adósságválság is csatlakozik a perifériák problémái közé.

A centrumok és a perifériák mellett a modell harmadik eleme a félperifériák, melyek tulajdonságai részben a centrumokból, részben a perifériákból keveredni fognak. A félperifériáknál vagy megindul a gazdasági fejlődés, és így sikerül a felzárkózás a fejlett országuk, centrumok környékére, vagy a perifériákhoz való süllyedés lesz a jellemző.

A Wallerstein féle modell több mint 30 éves, de főbb megállapításai ma is helytállóak. Wallerstein modellje megalkotásakor a világgazdaságra, illetve országaira gondolt. Világosan látszik azonban, hogy egy országon belül beavatkozás nélkül hasonló folyamatok zajlódhatnak le egyes térségek között (horizontálisan), vagy egyes leszakadó társadalmi csoportoknál (vertikálisan).

A perifériaként értelmezhető hátrányos helyzetű térségek szempontjából kiemelkedő jelentőségük a fejlesztő beavatkozások. Ennek sorában az oktatási szempontoknak is fontos helyet kell kapniuk. A fejlesztés több szinten képzelhető el: intézményi szintű innovációk, helyi, kistérségi szintű törekvések, országos politikák révén, de lehetőség van ebben a kérdésben Európai Unió források bevonására, vagy más, nemzetközi tapasztalatok hasznosítására is. A fejlett európai országokban jellemző a több forrást felhasználó törekvés, pl. az Európai Unió források felhasználása mellett nemzeti fejlesztési politikák kialakítása. Ezért az alábbiakban ezekről következik egy vázlatos áttekintés – a teljesség igénye nélkül. Előbb az Európai Unió támogatási politikáit, majd két olyan ország gyakorlatát ismertetem, melyek kialakították saját modellt a hátrányos helyzetű térségek oktatásának támogatására. Végül a hazai gyakorlat jellemző vonásait tekinthetjük át.

A hátrányos helyzetű térségek vagy csoportok oktatásának támogatása az Európai Unió politikájának két szálához kapcsolható: az oktatáspolitikákhoz és a szélesebb fejlesztési célokat és eszközöket integráló regionális politikákhoz, mint ezek emberi erőforrás-fejlesztési komponense. Oktatáspolitikai szempontból az oktatás három dimenzióban releváns téma az Európai Unióban: a gazdasági versenyképesség, a társadalmi integráció és az európai kulturális örökség és a közös európai identitás dimenziójában van jelentős szerepe. A legfontosabb a gazdasági versenyképesség fenntartása, amely mögött az a meggyőződés áll, hogy az Unió versenyképessége nagymértékben a munkaerő felkészültségén, rugalmasságán,

kreativitásán múlik. Ezért a gazdaság és az oktatás kapcsolata, az oktatáspolitikai és a foglalkoztatáspolitikai közötti kapcsolatok erősítését szolgáló törekvések támogatásra találhatnak az EU politikájában. A másik nagyon fontos dimenzió a társadalmi integráció fenntartása, amely ahhoz a félelemhez kapcsolódik, hogy a tömeges munkanélküliség és a társadalmi kettészakadás felboríthatja a társadalmi stabilitást és veszélybe sodorhatja a piacgazdaság egészét. Az oktatásban ezért az iskolai kudarc mérséklését szolgáló programok és a társadalmi kirekesztés által fenyegetett csoportok oktatás révén történő reintegrálása támogatásra számíthat. A harmadik dimenzió konkrét politikára történő lefordítása okozza a legtöbb nehézséget az EU-nak, ez nemzeti politikáktól független, jellegzetesen európai szintű dimenzió.

Regionális kutatások az oktatáskutatás területén

A területi oktatáskutatás a társadalomföldrajzzal, azon belül is a kulturális földrajzzal van a legközvetlenebb kapcsolatban. A kulturális földrajz integrálása a hazai geográfiába, elméletének egyre differenciáltabb kidolgozása a társadalomföldrajzos és geográfus szakemberek, például Enyedi György, Nemes Nagy József munkássága során került kidolgozásra. Az oktatás területi összefüggéseit elemző munkáik megalapozták az oktatásföldrajz mint tértudományi diszciplína magyarországi megjelenését, amely földrajzi megközelítésben vizsgálja az oktatás és a földrajzi környezet kölcsönhatásait. Ennek fókuszában az iskolai végzettség, a szakember-ellátottság és -szükséglet, az oktatási infrastruktúra, az oktatáshoz való hozzáférés, az oktatás eredményessége állnak. A földrajz- és az oktatáskutatás gyakorlati céljai a területfejlesztés, az oktatásfejlesztés és a humán erőforrás-fejlesztés metszéspontjában találkoznak. (M. Császár 2002)

A területi megközelítésű oktatáskutatás szorosan kapcsolódik a szociálgeográfiához, amely a helyi jellemzésében az oktatást, a képzést és a közművelődést, illetve az ezzel kapcsolatos társadalmi aktivitást fontos alapfunkcióként értelmezi, a kultúrtájat meghatározó erőnek tekinti. Mivel az oktatás és a képzés intézményhálózata és a társadalmi/gazdasági szerkezet tértagozódása nem felel meg egymásnak, ez önmagában is egyenlőtlenségeket szül. Az iskolai végzettség, a szakmaválasztás, a szakmai karrier alakulásában meghatározó tényező a szülők iskolai végzettsége, művelődési szokásai, műveltsége. A szülők magatartása azonban területileg is befolyásolt a helyi munkaerő piac, gazdasági szerkezet, területi koncentráció, elérhetőség, településnagyság, urbanizáltsági szint által (Berényi 1997)

Magyarországon a hatvanas évektől beinduló empirikus szociológiai és pedagógiai kutatások során merült fel először az igény, hogy megtudjuk, milyen különbségek vannak a települések, településtípusok között a képzettség, a foglalkozás, a jövedelem, az iskolázottság, a gyermekek iskolai teljesítményei, továbbtanulási elképzelései és lehetőségei szempontjából. Az élesen kirajzolódó különbségek a város és a falu, illetve a nagy- és kisebb települések között egyértelművé tették, hogy az oktatási rendszer területileg elkülöníthető egységei másképpen látják el feladatukat a társadalmi munkamegosztásra való felkészítésben (Forray – Kozma 1986). Ezt az irányt Gázsó Ferenc kutatásai is reprezentálják (Gázsó 1976). A vonatkozó kutatások az eltérések okát leginkább a helyi népesség társadalmi összetételére vezették vissza.

A hatvanas években megerősödött a területi gazdasági fejlődés vizsgálata Magyarországon, ami összefüggött a hosszú távú tervezéssel. A kutatások rávilágítottak, hogy a népesség térbeli elhelyezkedése, regionális kapcsolatai társadalmilag meghatározottak. Különösen az elmaradott (depressziós) területek vizsgálatában jelent meg hangsúlyosan a szociálgeográfiai elem (Beluszky 1979, Enyedi – Beluszky 1977).

A térségi szempontú vizsgálatok az 1970-es évek végétől váltak az oktatáskutatás karakteres részévé Magyarországon. Ezen kutatások jellemző motivációi az oktatásszervezés és tervezés regionális modelljeinek elemzése, az oktatásfejlesztés területi problémáinak felderítése volt. A társadalomföldrajz szemlélete, terminológiája, módszerei, eredményei beépültek az oktatáskutatásba. Ezekkel a módszerekkel vizsgálták az iskolázottság, képzettség, művelődés területi különbségeit, az iskolarendszer területi modelljeit, a területi egyenlőtlenségek okait. Olyan problémákra világítottak rá, mint a települési, térségi, oktatási adatbázis nem megfelelése, valamint a településföldrajzi tipológiák, az ezeket megalapozó mutatók, illetve hogy a közigazgatási térszerkezet használhatóságának az oktatáskutatásban. Vizsgálták az iskolarendszer különböző szintjeinek térbeli szerkezetét és az iskolai vonzáskörzeteket, az iskolakörzetesítés hatásait, a tanyasi és falusi iskolák, a felsőoktatási intézmények perspektíváit. Kísérletet tettek egyfajta kulturális alapú területi tipológia kidolgozására (Kozma 1987).

Az oktatásügy területi kutatásának szükségességét az a törekvés indokolta, hogy árnyaltabban, sokoldalúbban és konkrétan megismerhetővé válhassanak azok az iskolázással kapcsolatos folyamatok, amelyek feltárása korábban vagy az iskolázás szempontjából kevésbé adekvát területi egységekben történtek meg, vagy pedig – éppen a megfelelő területi tipológia, pontosabban az ennek kialakításához szükséges adatbázis hiányában – egyáltalán nem voltak vizsgálhatók (Forray – Kozma 1986).

Kozma Tamás a hetvenes években végzett kutatásai során felismerte, hogy a tanulmányi teljesítmény, a továbbtanulás és a pályaválasztás a család szociokulturális adottságai mellett a lakóhelyi település társadalmi-gazdasági feltételeivel összefüggésben értelmezhető. Az adott települési-területi feltételek mérhető befolyást gyakorolnak a helyi társadalomban végbemenő oktatási-iskolázási folyamatokra (Kozma 1973, 1975).

Az oktatási folyamatok területi kutatása a társadalom vizsgálatát jelenti abból a szempontból, hogy a népesség térben lehatárolható csoportjai miként viszonyulnak az oktatáshoz, képzéshez és annak intézményeihez, oktatási formáihoz. Elemzi továbbá az oktatásnak a helyi társadalomra gyakorolt hatását (pl. a népesedésre, vándorlásra), és egyben útmutatót nyújt az intézményhálózat fejlesztéséhez.

A népesség iskolázottsági és korszerkezete, illetve ezek változásának feltárásával kirajzolódnak azok a rizikóterületek, ahol a halmozottan hátrányos helyzettel együtt jár számtalan oktatási probléma, mint például a nagyobb gyakoriságú évismétlés, a túlkorosság, a veszélyeztetettség, illetve az alap vagy középfokról történő lemorzsolódás.

A kutatók a társadalom horizontális, regionális egyenlőtlenségeinek csökkentését egyfajta szociálökölógiai szemlélettel, a környezeti (oktatási) feltételek változtatásával kívánják elérni, és az iskolázottság mutatóinak a társadalmi-gazdasági mutatókkal való komplex elemzési igényét fogalmazzák meg (Forray 1993). Az intézményes kultúraátadás kínálata, a foglalkoztatottság, a területi mobilitás, a demográfiai magatartás, a szakképzési és szakmaszerkezet, az elérhetőség, a munkalehetőség, a helyi társadalom és politika mutatóinak a bevonása ma is alapelemei az oktatás területi kutatásának.

A rendszerváltozás, majd az Európai Unióhoz való csatlakozás új politikai, gazdasági, társadalmi, területi dimenzióba helyezte az oktatáskutatást is. A kutatási témák, megközelítések, preferenciák egyrészt a korábbi szempontokat differenciáltabban vizsgálták a megváltozott térben, másrészt új kutatási szempontok és módszerek jelentek meg. Hangsúlyosabbá vált az oktatás területi jellemzőinek, a (térégi) humán erőforrás-fejlesztés és a (területi) versenyképesség közötti összefüggéseknek a vizsgálata (Balázs, 2005). Felerősödtek a Kárpát-medencei, határon átnyúló regionális kutatások. Kozma Tamás és munkatársai a 90-es években a harmadfokú képzések területi elterjedtségének vizsgálata kapcsán azt a hipotézist fogalmazták meg, hogy a jövőben a negyedfokú képzés (a felnőttoktatás) expanziója lesz az oktatás expanziójának a fő terepe (Kozma 2000).

A kistelepülési iskolák vizsgálata a rendszerváltozás után új aktualitást nyert. Vizsgálták az iskolának, mint a migrációt befolyásoló, a helyi társadalmat alakító, közösségszervező, az élethosszig tartó tanulást elősegítő tényezőnek a szerepét (Imre 2004). A területi megközelítés

a települések nagyságának, gazdagságának és az oktatási egyenlőtlenségeknek az összefüggései az ingázás, a területi szegregáció, a minőségi oktatáshoz való hozzáférés, az etnikai szegregáció, a tanulói teljesítmények és sok egyéb szempont mentén jelennek meg az oktatáskutatásban (Forray–Híves 2003, Keller–Mártonfi 2006). Az EU támogatási politikája erősítette az oktatásirányítás decentralizációját, térségspecifikus tervezést és egyfajta szektorális és ágazatközi együttműködési kényszert eredményezett. Az oktatáskutatásban a közoktatási és felsőoktatási rendszer vizsgálatát ma már egyértelműen az élethosszig tartó tanulás szemléletében végzik (Baka 2011).

Erdei és munkatársai egy megyére (Hajdú-Bihar) kiterjedően végeztek településszintű elemzést, amellyel a szakképzés területi fejlesztés koncepcióját alapozták meg (Erdei–Tarsoly–Teperics 2014). Munkájukban széles körben használják a demográfiai, infrastrukturális, iskola hálózati, iskolázottsági és oktatási intézményi statisztikai adatokat. Ebből a munkából is jól látható, hogy csak komplex elemzéssel, térképekkel, megfelelő adatokkal és a területi adottságok messzemenő figyelembevételével lehet koncepciót kidolgozni, célokat megfogalmazni, SWOT analízis segítségével helyzetértékelést adni és jövőképet felvázolni.

A területi oktatáskutatás olyan empirikus nevelésszociológiai kutatás, amely alapvetően teljesszerű mintán dolgozik, és természete szerint nemigen tudja bevonni a mintavételen alapuló nevelésszociológiai felmérések eredményeit, ezeket legfeljebb orientáló háttérként, probléma-felvetésként tudja hasznosítani. Ugyanakkor nem mondhat le az érintettek személyes megkérdezéséről sem. A kérdőívvel vagy interjúkkal folytatott információgyűjtés nem képez „reprezentatív mintát”, esettanulmányokként egészíti ki a statisztikákkal és térképekkel megjelenített társadalmi folyamatokat (Forray 2005).

A legeredményesebb regionális oktatáskutatások azok, amelyekben sikerül összecsiszolni a statisztikai alapú elemzést az esettanulmányokkal. Ilyen például Kozma Tamás észak-alföldi kutatása, amely a Debreceni Egyetem regionális szerepének feltárása köré szerveződött és eredményeit tanulmányokban, konferencia-előadásokban ismertük meg. A kutatás pontos láttelepet ad az Észak-Alföld társadalmi-területi folyamatairól, a határon átnyúló kapcsolatairól, kisvárosainak és kisvárosi iskoláinak erőfeszítéseiről, hogy hátrányos helyzetükből kivergődjenek.

A fenti sokféle példán keresztül láthattuk, hogy számtalan lehetőség kínálkozik arra, a regionális kutatás az oktatáskutatás szolgálatában álljon. Ehhez azonban – ahogy az idézett kutatók munkáiban látható – szükséges az oktatáskutatáson túl a regionalitás szemléletét figyelembe venni és módszereit alkalmazni.

Oktatási expanzió és a területi oktatáskutatás

A területi kutatásokon belül disszertációmban elsősorban az oktatással foglalkozom, annak regionális eltéréseit és hátterét vizsgálom. Mindezzel részleteiben követhető, hogy a nemzetközi és hazai szinten megjelenő oktatási expanzióknak milyen területi jellemzői vannak. Az oktatási expanzió kérdésköre átszövi a teljes disszertációt, így szükséges annak elméleti hátterét bemutatni.

Az iskolázottság szintjének növekedése – és az oktatási rendszer adott szintjének expanziója – többnyire az egyre magasabb oktatási szintek általánossá válása révén valósul meg, és az oktatási rendszer adott szintjének expanzióját feltételezi. Hogy az iskolázottság szintjének növekedése a társadalmi-gazdasági fejlődés, a modernizáció szükségszerű, mintegy automatikusan érvényesülő következménye, vagy vannak az oktatási rendszerrel összefüggő specifikus okai is, ezt már nehezebb „első megközelítésre” megválaszolni. Az iskolázottság szintjének növekedése, és ezzel összefüggésben az oktatási rendszer expanziója bonyolult, soktényezős, elemzésre érdemes folyamat.

Az oktatási expanzió már hosszú ideje tanulmányozott, mindig újra vizsgált folyamat. Lényegét az adja, hogy a társadalom- és oktatáspolitikai elgondolásokat, becsléseket, terveket – egyes időszakokban utasításokat is – meghaladó mértékben és ütemben növekedik a szervezett tanulásban résztvevők száma és a korcsoportokhoz viszonyított aránya. Különös jelentősége van a nem kötelező iskolai szinteken, elsőként a középfokú oktatásban bekövetkezett dinamikus növekedés.

Itthon először Erdész Tiborné és Tímár János (1967), valamint Nagy József (1972) figyeltek fel erre a folyamatra a hatvanas évek végén. Úgy értelmezték, hogy a hatvanas évek középiskolai végzettséget preferáló oktatáspolitikája és a nagy létszámú korosztályok mintegy kitérítettek az iskolázási utak csatornáit, s középiskolában többen akartak továbbtanulni, mint amennyit a hetvenes évek oktatásirányítása elképzelt. A továbbtanulási igényeknek a szakmunkásképzésben való kielégítése, a gyerektömegeknek a szakmunkásképzésbe való "becsatarnázása" volt a feladat.

De látványos volt a középfokú oktatásnak az az expanziója is, amelyet a hetvenes évek végétől a nyolcvanas évek közepéig regisztrálhattunk (Forray 1988). A korábban az általános iskolát sem befejezett fiatal korcsoportok most már nem elégedtek meg a kötelező végzettséggel, hanem – zömmel a kijelölt úton – a szakmunkásképzésbe áramlottak.

Kozma Tamás megfigyelései, gondolatai ma is aktuálisak, mivel olyan folyamatokat írt le akkor, amelyek alapvető lényegükben spontának, öngerjesztők, a trendek – hogyha erőszak nem fordítja őket másfelé – előre mutatják a folyamat alakulását (Kozma 1983b, 1998).

Most már több évtized tapasztalatainak birtokában talán árnyaltabb képet kapunk arról, hogyan történt és hogyan történik az a társadalmi folyamat, amelynek következtében már az érettségi is elveszíti a korábban ritkasága miatt megszerzett presztízsét.

A magasabb iskolai fokozatokban való részvétel és a magasabb kvalifikációk megszerzése iránti társadalmi-lakossági igény olyan folyamatot jeleznek, amelyet valószínűleg joggal tarthatunk a kilencvenes évek egyik kiemelkedően fontos és látványos történetének. Összefüggései szerteágazóak, s talán nem túlzás megkockáztatni, hogy új társadalmi minőségek hordozóivá válnak. Ha az előbbi megállapítás akár csak részben is érvényesnek tekinthető, felvetődik a kérdés, hogyan alakul ez a folyamat "itt és most", az adott területen élő lakosság szempontjából és milyen területi eltérések keletkeztek, hol vannak lemaradások.

Az elmúlt évtizedben a fejlett országokban folyamatosan növekedett a kötelező oktatásban eltöltött évek száma. Sok helyen figyelhető meg a tankötelezettségi korhatár felemelése, emellett a közoktatás nemcsak felfelé, hanem lefelé is terjeszkedett: a kisgyermekkorai nevelés, óvodáztatás is a közoktatási rendszer részévé vált. A kötelező oktatás kiterjesztésén túl növekedtek a képzési részvételi arányok is. Az OECD-országokban (74%-ról 84%-ra) és az Unióban (78%-ról 87%-ra) is 1995-höz képest 10%-kal növekedett a 15–19 évesek oktatásban való részvétele. Magyarországon is hasonló tendenciákat figyelhetünk meg, nálunk ez a növekedés csaknem 30 százalékpontos volt (64%-ról 93%-ra). A 20–29 éves korosztályban is hasonló folyamatok figyelhetők meg, csak az arányok alacsonyabbak² (OECD, 2014).

Az oktatás expanzióját kutatók szerint két folyamatot figyelhetünk meg az expanzió hatására. Egyrészt a szelekció magasabb képzési szintre helyeződik (Treiman 1970, Green 1999), vagyis a középfokról a felsőfokra. Másrészt az adott képzési szint diverzifikációja is megfigyelhető, így egy adott képzési szinten belül is eltérő hozzáférési esélyek alakulnak ki (Liskó–Fehérvári 1998, Róbert 2000, 2010).

Az expanzió az egyes megközelítésekben már meghatározását tekintve sem teljesen egyértelmű fogalom. Az oktatásügyben megfigyelhető növekedés elvben több módon is megnyilvánulhat (pl. tanulók, tanárok, intézmények számának emelkedése), ill. több közvetlen folyamat eredménye is lehet (pl. az iskolázás idejének meghosszabbítása, az iskolába lépők

² Az OECD-országokban 18%-ról 28%-ra növekedett a 20–29 éves korosztályban az oktatásban résztvevők aránya. Az EU21 országokban ez az arány 19%-ról 29%-ra emelkedett, míg Magyarországon 10%-ról 27%-ra.

körének kiszélesedése, az iskolák számának növekedése, a tanulási formák körének kiterjedése mind a rendszer növekedését eredményezik).

Martin Trow az egyik legismertebb felsőoktatás-kutató, aki először foglalkozott az oktatás – elsősorban a felsőoktatás – expanziójával, számtalan tanulmányban kifejtve ezt a témát. (Trow 1973) Megállapítása szerint a növekedés a felsőoktatásban legalább három területen figyelhető meg: elsőként a hallgatói létszámban, másodsor az intézmények méretében, végül pedig a megfelelő korcsoport részvételi arányában. E bővülések mindegyike sajátos problémákat eredményez. A létszámnövekedés például az irányításban jelent új kihívást, de az oktatók és a hallgatók szocializációja szempontjából is problémás lehet, mivel elkerülhetetlenül a tanár–diák kapcsolat gyengülését eredményezi. Az intézményméret kiterjedése növeli az oktatók terheit, több lesz az adminisztráció, a megbeszélés, a feladat, és egyre kevesebb idő marad az elmélyült munkára. Ez centrifugális erejű változásokat indít be: az oktatók több időt igyekeznek az intézményen kívül tölteni, a kutatásokat is az egyetemen kívül folytatják, ez befolyásolja az intézményi normák alakulását, továbbá a növekedés a rendszer egészére is hat, elsősorban gazdasági és politikai következményeket idézve elő. A korcsoportonkénti nagyobb arányú részvétel a továbbtanulással összefüggő normákat is befolyásolja, ennek pedig egyaránt nagy jelentősége van a tanulói motivációik és az intézményi klíma szempontjából. (Trow 1973)

A felsőoktatás fejlődésének fázisai, azaz az expanzió folyamata az európai országokban jól követhető az OECD jóvoltából. Az adatok alapvetően két tendenciát mutatnak. Egyrészt az elit egyetemek bővülését, funkcióváltását, másrészt az egyetemi szektor tömegessé válását. A korcsoportonkénti 15% felettire növekedett felsőoktatási részvétel az országok többségében számos változást indít el a nem elit szektorban a tömegoktatás irányába, ahol nemcsak az intézmények mérete változik meg, de az akadémiai standardok, a tanterv, a hallgatók összetétele, a tanulói utak, a tanulók és az oktatók szelekciója, az irányítás is.

A változást Trow három fázisban írja le: az elit, a tömeg és az általánossá vált oktatás szakaszait különböztetve meg. Hangsúlyozza azonban, hogy e három fázis csak ideáltípus, Max Weber-i értelemben, célja pedig a közös problémák meghatározása és azonosítása. A problémák az alábbiak: funkcionális kapcsolat a különböző komponensek között; az egyes fázisok, szakaszok közti változásokkal összefüggő átmenet; a felsőoktatás és a szélesebb társadalom közti kapcsolat kérdése. Fontos hangsúlyozni, hogy az egyes szakaszok közti átmenet nem jelenti azt, hogy az előző fázis(ok) formái és mintázatai eltűnnének a rendszerből. Ellenkezőleg, a tapasztalat azt mutatja, hogy ezek egyes intézmények keretei között megmaradnak. Az is fontos megfigyelés, hogy a folyamat egyenetlen, az egyes részek átalakulása nem egyidejű, hanem egymást követően és sokféleképpen mehet végbe. A három

fázis közti váltás több vonatkozásban megragadható, ezeket a szerző részletesen is bemutatja. (Trow 2007 in Burrage ed. 2010)

A felsőoktatás átalakulása mindenekelőtt a beiskolázott csoport méretével függ össze. Az elit egyetemi rendszerrel bíró országok tapasztalatai azt mutatják, hogy az intézmények képesek voltak jelentős változás nélkül bővülni addig, amíg a korcsoportnak csak kb. 15%-át iskolázták be. Ezen a ponton azonban kezdett megváltozni a karakterük, s ha ez sikeres volt, akkor lényeges fordulat nélkül újra elérhették, hogy a korcsoportnak már az 50%-át iskolázzák be, ahol ismét jelentős változáson kell átesniük. (Trow 2007 in Burrage ed. 2010)

Az expanzió tényét mindegyik szerző elismeri, a részletesebb kifejtésnél, ill. az expanzió okainak és következményeinek elemzésénél mégis máshova kerülnek munkáikban a hangsúlyok. A hangsúlykülönbségeket már a definícióknál is megfigyelhetjük. Az oktatási expanzió meghatározását tekintve a legegyszerűbb az amerikai szerzőpáros, Bruce Fuller és Richard Rubinson megközelítése: „Az oktatási expanziót egyszerűen a beiskolázás számszerű növekedéseként definiálhatjuk, ahogyan az az év eleji létszámadatokban általában megjelenik” (Fuller-Rubinson 1992:130). Valamivel bonyolultabb Margaret Archernél a meghatározás, akinél két dolog jelenti az expanziót. Az iskolák és a tanulók számának növekedése, mely két tényező között kölcsönhatás van, azonban az előbbi időben megelőzi az utóbbit, azaz az iskolák számának növekedése a tanulók számának növekedésének feltétele is egyben (Archer 1988). A leginkább összetett megközelítést Thomas Green-nél olvashatjuk. Az expanzió nála elsősorban a rendszer méretbeli változását jelenti, amely a tanulók, az iskolák vagy a feladatok számának növekedésének egyaránt következménye lehet. De mivel a nagyságnak különböző fajtái lehetnek (Green-nél 8 félért találunk), ebből következően a rendszer expanziójának, ill. összezsugorodásának is különböző módjai vannak.

„A növekedés módjai:

- A rendszer növekedhet annak eredményeképpen, hogy az iskoláskorú lakosság is növekszik: vagy azáltal, hogy növelik ebből adódóan a rendszeren belül az egységek számát, vagy úgy, hogy növelik a diákok számát a rendszer egységein belül.
- A rendszer növekedhet annak eredményeképpen, hogy növekszik az iskolai látogatottság és a bennmaradás rátája. (Az elért szint növekedése.)
- A rendszer növekedhet annak eredményeképpen, hogy akár a felső, akár az alsó szinten pótlólagos szintekkel egészítik ki. (Vertikális expanzió.)
- A rendszer növekedhet annak eredményeképpen, hogy magára vállal olyan oktatási és társadalmi funkciókat, amelyekről eddig nem tudott, vagy amelyeket eddig egyéb intézmények láttak el. (Horizontális expanzió.)

- A rendszer növekedhet annak eredményeképpen, hogy végbemegy a programoknak vagy az intézményeknek, esetleg mindkettőnek a differenciálódása. (Differenciálódás.)
- A rendszer növekedhet annak eredményeképpen, hogy nő az intenzitása: arra törekszik, hogy ugyanannyi időn belül többet teljesítsenek, vagy rövidebb időn belül ériék el ugyanazt a teljesítményt. (A hatékonyság növekedése.)
- A rendszer növekedhet annak eredményeképpen, hogy meghosszabbítják az iskolaévet vagy az iskolai napot.
- A rendszer növekedhet annak eredményeképpen, hogy növelik a tanárok számát, függetlenül a diákok és az egységek számától, az iskoláskorú populáció nagyságától, a látogatottság arányától és a bennmaradás mértékétől.” (Green 1980:26-27)

Arra a kérdésre, hogy az oktatási expanziót mi okozza, ill. magyarázza, már jóval kimerítőbb válaszokat kapunk az említett szerzőknél – mégha mindez nem területi megközelítésben történik. Ennek ellenére a magyarázatok áttekintése fontos, mivel olyan megállapításokat tartalmaznak, melyek – az oktatási expanziót vizsgáló – területi elemzések szempontjai között is figyelembe vehetők.

Fuller és Rubinson az oktatási expanzió magyarázatánál az iskolázás iránti változó preferenciákat, a növekvő társadalmi igényeket emelik ki, és ezt követi náluk a kínálat bővülése. A tanulmány az oktatási expanzió főbb intézményi szereplőinek vizsgálatára is vállalkozik. Három ilyen különböztet meg: a gazdasági szervezeteket, az államot és az iskolát. A gazdasági szervezetek, azaz a gazdaság hatása az egyéni döntésekben, a munkaerő-keresletben, ill. a családi gazdaságban és a technikai változásokban jelenik meg. A legtöbb ezzel foglalkozó koncepció az emberi tőke elméletének előfeltevéseihez nyúl vissza. Az emberi tőke elméletének korai, közgazdászok által kidolgozott modelljei az iskolarendszerű oktatást mint fogyasztási javakat definiálták, és előfeltevéseik szerint a családok és a kormányok a várt gazdasági haszon miatt döntenek az oktatás mellett. A tömegiskolázás fő befolyásolója azonban mégsem a gazdaság, hanem az állam. Ebben mindhárom fenti modell egyetért, bár másként értelmezik az állam szerepét. (Az állam expanzióra gyakorolt hatását a politikai és gazdasági alapfeltételek növelhetik vagy korlátozhatják.) Az állam szerepe változó módon érvényesül. Hatékony állami befolyásolási formát jelenthet például a munkaerő-struktúra politikai alakítása, a lehetőségek szerkezetének kitágítása, az iskolai kínálat közvetlen bővítése és a tanulói helyek számának növelése. További állami befolyásolást jelent az iskolázás összekapcsolása olyan nagyobb ívű nyugati eszmékkal, mint a politikai választójog, a nemzeti integráció és az egyéni fejlődés, ill. a várható haszonáldozat

csökkentése a gyermekmunka korlátozásával, és annak jelzése, hogy a hosszabb iskolázás gazdasági haszonnal jár. Az iskola is tud valamelyest befolyást gyakorolni a keresletre, melyet három módon képes elérni. Az oktatás minőségével, az iskola rétegzettségével és az iskolai szervezetek egységességével vagy plurális jellegével. Összességében, a szerzők megállapítása szerint, az iskola hatása a legkevésbé jelentős az oktatási expanzióban (Fuller – Rubinson 1992).

Margaret Archer elmélete az előbbiekhöz képest több is és kevesebb is. Jellemzője, hogy különböző aktorok, érdekcsoportok eltérő törekvéseire vezeti vissza az oktatásügyi változásokat, s a rendszerek növekedését is elsősorban oktatáspolitikai folyamatokkal magyarázza. Elméletében az expanzió fő motorja a szervezett csoportok versengése az oktatás feletti ellenőrzés megszerzéséért. A folyamatok alakulását meghatározó főbb szereplők három csoportba sorolhatók: a külső érdekcsoportok, a szakmai, illetve a politikai érdekcsoportok. Attól függően, hogy az expanzió milyen csoport kezdeményezése következtében megy végbe, Archer háromféle változástípust különböztet meg. A külső tranzakciót, a belső kezdeményezést és a politikai befolyásolást különíti el. Ezek mindegyike végső soron növekedéshez vezetett, az expanzió a rendszer alakváltozásának elkerülhetetlen eleme mindhárom esetben. A kezdeményezés típusától függenek a további következmények is, az expanzió nagyon magas növekedési arányának oka például ezen tranzakciók és következményeik összeadódása lehet. A külső tranzakciók az iskolák számának növekedéséhez vezettek elsősorban, a belső kezdeményezés az iskolázás idejének meghosszabbítását, a politikai befolyásolás pedig az iskolába lépők körének kiszélesítését eredményezi.

A rendszer növekedésével párhuzamosan a külső kezdeményezések kezdenek egyre feljebb csúszni, az oktatás befejező szakaszát próbálják meg befolyásolni, a közoktatást továbbvinni (vagy úgy, hogy kiegészítést, vagy úgy, hogy alternatívát kínálnak). Az állam ezekbe utólagosan kapcsolódik be (elismerés, integrálás, másolás). A belső kezdeményezés közvetlen és közvetett módon is hat az expanzióra. Közvetlen hatása az expanzió elősegítése az iskola időben való kiterjesztésével, a tanulási formák körének kiszélesítésével. Közvetett hatása a szakma professzionalizálódása, oktatáspolitikai tényezővé fejlődése, amelynek során szakmai csoportok egyre nagyobb befolyásra, ellenőrzésre tesznek szert az iskolai tudás felett. (A belső kezdeményezés annak függvénye, hogy hol állnak a szakmai csoportok a szakmává fejlődés folyamatában.) A politikai befolyásolás képes a legnagyobb számszerű hatást kifejteni az expanzióra. A politikai befolyásolás, azaz az állami szerepvállalás elsősorban az alsóbb társadalmi csoportoknak kedvez, akik ennek folytán beléphetnek az oktatási rendszer felsőbb

szintjeire. Az egyén mozgástere mindvégig igen szűkre szabott ebben a folyamatban: választhat a kimaradás és a belépés között. Mivel azonban az egyéni cselekvés többnyire korrelációban van a makroszintű hatásokkal – az egyéni döntések szintén az expanziót erősítik.

Az egyes változástípusok a változási folyamat egyes szakaszaiban különböző jelentőséggel bírnak. A nekilendülés szakaszában az expanzió motorja a szervezett társadalmi csoportok közötti versengés, és a növekedés elősegítője ebben a szakaszban inkább a kínálat (az iskolák számának a bővülése), s kevésbé a kereslet. Ebben a szakaszban szervezett csoportok versengenek az oktatás feletti ellenőrzés megszerzéséért, a versenybe belépő új csoportok a helyettesítés vagy a visszaszorítás stratégiájával élhetnek. A növekedés szakaszos, és nincs lineáris összefüggésben a modernizáció egyéb mutatóival. A növekedés szakaszában a konfliktusos versengés helyébe a tárgyalásos egyezkedés lép, mint a változások fő forrása, és az iskolák birtoklása helyett az ellenőrzés válik a befolyás megszerzésének legfontosabb módjává. E szakaszban jellemzően közpénzekből finanszírozzák az oktatást, jellemző az oktatási szolgáltatások diverzifikálódása, a makro- és mikroszintű hatások kölcsönössége. A harmadik szakasz az infláció, amely részben az oktatási rendszer önállósulását eredményezi, részben a végzettségek értékének relatív csökkenését.

Thomas Green a növekedés okainak és dinamikájának kapcsán nem foglalkozik gazdasági, politikai tényezőkkel, egyedüli külső tényezőként a demográfiai változásokat emeli be, s a rendszeren belüli egyéb okokat vizsgálja (ha a demográfiai változásokat is ide értjük). A növekedés különböző módjait egymással összefüggésben és következményeikben elemzi. Az oktatási rendszer növekedését Green a demográfiai változásokra vezeti vissza, és számára a növekedés különböző formái tulajdonképpen egy folyamat szakaszait is jelentik, melyek részben egymást követik, és egymásból adódnak. A növekedés tipikus folyamata: a demográfiai növekedés általában a participációs ráta növekedésével, azaz a rendszer kitégítésével jár együtt. (Elvileg meg lehetne akadályozni a tanulók számának az oktatási rendszeren belüli növekedését a demográfiai növekedés idején is, de egyszerűbb megengedni a résztvevők számának növekedését, mint szelektációs elvet és technikát kidolgozni, ráadásul ennek politikai kockázata is van.) A tanulók számának növekedésével *bővül a rendszer*, s a rendszer növekedése egyben a rendszer differenciálódásával jár együtt (pl. tantervi differenciálódás) (Green 1980).

Az oktatási expanzió a növekedés *következményeit* tekintve is megoszlik választott szerzők véleménye. Archernél az egyéni döntések összegződésének hatása végső soron inflációt hoz létre, amely a végzettségek értékének relatív csökkenésével jár, ill. segíti a rendszer „önálló életre kelését”. A középosztályok Archer véleménye szerint könnyebben

túlteszik magukat a végzettségek relatív leértékelődésén, tudják, hogy mindig valamivel többre van szükség. Az alsóbb osztályokhoz tartozók szintén azt az üzenetet kapják a nevelői szakma közvetítésével, hogy haladjanak tovább, de az ő információik még a második szakaszból valók. Az infláció másik következménye, hogy kifejlődésének egy pontján az oktatási rendszer elkezd saját életét élni, mint társadalmi intézmény egyre önállóbbá válik és egyre kevésbé szabályozzák a társadalom más elemei. Megerősödik a testületi önmeghatározás, különösen a nevelői szakmáé, ami az egyéni cselekvés hatásaival együtt átfogó rendszerszabályozásban érvényesül. Egyúttal felgyorsulnak azok a pozitív visszacsatolási ciklusok, amelyek a kínálati és a keresleti oldal, a tágabb kontextus és a szűkebb környezet, ill. a makro- és a mikroszintű hatások között jönnek létre. E hatások kölcsönössége egyfelől a rendszer növekedésének az irányítatlanságát vonja maga után, másfelől az inflációt.

A nagyságában és hatókörében kiterjedt rendszer önálló életre kel, de mivel mozgása a különböző irányú szervezett és egyéni nyomásgyakorlások eredőjét követi, az eredmény olyasvalami, amire senki nem törekedett. Az első szakaszban az iskolafenntartók szándékai szerint alakult a rendszer, a második szakaszban a kínálat és a kereslet pozitív egymásra hatása szintén előnyös volt a szervezett csoportok és az egyének többségének. Az utolsó szakasz azonban ettől eltér, a nevelői szakma egy részét leszámítva kevesen vannak a „haszonélvezők”. Ez jól mutatja, hogy a rendszer önálló életre kelt, létrehozva egy emberi cselekvésből származó, de az ellenőrzés alól kikerülő, Frankenstein-szerű gépezetet. Az oktatási szakma fő feladata ebben a szakaszban egyre inkább önmaga újratermelése, ennek következtében növekszik a rendszer belső integritása, a szakmán belüli, képzettségbeli és státuszbeli különbségeknek egyre csökken a jelentőségük. A politikai szféra és a külső érdekcsoportok egyaránt elégedetlenek, egyfelől azért, mert a visszafejlesztést, a racionalizálást és a növekedés szabályozását szeretnék elérni, másfelől pedig azért, mert nem tudják visszautasítani a demokratizálásra irányuló követeléseket. Az egyének többségükben szintén csalódnai kénytelenek, ők egyszerre okozói az expanciónak és ezáltal saját áldozattá válásuknak is, hiszen végső soron az egyéni döntések összegződésének hatása hozta létre az inflációt. Az összegzésben végül Archer kifejezetten elutasítja azt a feltételezést, miszerint a növekedés ténylegesen megfigyelhető mértékére közvetlen magyarázatot adhat bármely csoport törekvése, s ezzel elutasítja azt is, hogy a növekedés a rendszer dinamikájából következő logikai szükségszerűség lenne. Ezzel szemben azt állítja, hogy az oktatási expanzió jelenlegi természete olyasvalami, amit senki nem akart, és ami semmilyen értelemben nem szükségszerű (Archer 1988).

Az oktatási expanzió területi kutatásai során szükséges különbséget tennünk az expanzió horizontális, illetve vertikális formái között. Vertikális értelemben expanziót említhetünk akkor, ha a létező oktatási programok időtartama nő, vagy ha a létező programokra, azok folytatásaként új programok épülnek rá. Horizontális értelemben expanzióról beszélhetünk akkor, ha a már meglévő programok mellett, azokkal párhuzamosan új programok indulnak. Mindezek együtt járhatnak az adott oktatási szintre belépők vagy az adott szinten bent lévők számának vagy arányának a növekedésével, de megtörténhet az is, hogy nincs ilyen növekedés. Például az ún. poszt-szekunder oktatás kiépülése, ezen belül új 13. és 14. szakközépiskolai évfolyamok indítása nem feltétlenül jelenti a belépők számának vagy arányának a növekedését: lehet, hogy csupán a rendszerben már benn lévők maradnak benn tovább. Másfelől – amennyiben az expanzió a beiskolázásban is tényleges növekedést jelent – meg kell különböztetnünk a relatív és az abszolút expanziót: relatív expanzióról akkor beszélhetünk, ha nem történik tényleges tanulólétszám emelkedés, hanem például demográfiai okokból növekszik azoknak az aránya, akik valamilyen oktatási szintre vagy programba belépnek. Abszolút expanzió esetében a belépők, vagy a különböző programokban már benn lévők tényleges létszáma emelkedik. (Halász 2001)

Az egyes oktatási szintekhez való hozzáférés, a bejutás esélye összefügg az attitűdökkel is, azaz azzal a képpel, ami a továbbtanulással kapcsolatosan él az emberekben. Amikor a bejutást korlátozzák, akkor az privilégiumnak tűnik, akár születési előjogok, akár képességek indokolják. Így például egy ország lakossága amikor egy adott iskolafokra kerülés 15% feletti arányúvá válik, akkor jogként értelmezik az adott szinten való továbbtanulást, amikor pedig 50% felé közelít a részvétel, akkor már kötelességnek tekintik azt. (Throw 1973)

Magyarországon az érettségit adó középiskolázás terén a 80-as évek végén és a 90-es években zajlott le az az expanzió, aminek következtében a fiatalok döntő többsége (70% körül ingadozik) ilyen intézményben tanul. A felsőoktatási expanzió helyzetéről az 5. fejezetben részletesen írok, ahol a felsőoktatás kutatásának területi módszereit és eredményeit mutatom be.

Az oktatáskutatás egyik fontos tématerülete az oktatási expanzió, annak társadalmi háttere és lezajlása. Ezen belül megfigyelhető, hogy az expanzió területileg nem egyenletesen folyik. A regionális kutatás eszközzel kimutathatók az eltérések és a háttérben álló okok, illetve ezek feltárásával csökkenthetők a hátrányt okozó területi különbségek.

Adatelemzési dilemmák

A társadalomtudományi kutatás a társadalmi lét szisztematikus megfigyelése azzal a céllal, hogy összefüggéseket fedezzünk fel a megfigyelt dolgokban és értelmezzük azokat (Babbie 2003). A társadalomtudományi kutatásoknak alapvetően két formája van: a kvantitatív és a kvalitatív módszer. Ezeket azonban tisztán ritkán használják, legtöbbször olyan kevert módon vizsgálják, vagy figyelik meg a törvényszerűségeket, ahol vagy az egyik, vagy a másik módszer hangsúlyosabb. Ez a megállapítás igaz a területi kutatások esetén is, mely alapvetően a kvantitatív kutatásokra épít, azonban felhívja a figyelmet arra, hogy megállapításait kvalitatív módszerekkel is szükséges igazolni. A kvantitatív paradigma szerint a társadalomtudományos kutatások eredményei – hasonlóan a természettudományokhoz – számszerűsítettek, ún. kemény adatokban jelennek meg, és így statisztikai kapcsolatok felállítása alapján fogalmazhatóak meg az ok-okozati összefüggések. Ezekből a társadalomra vonatkozó általános törvényszerűségeket lehet megállapítani és így az emberi viselkedés is – ugyanúgy, mint a természeti jelenségek – előre megjósolhatóak. Az általános törvényszerűségek területileg is leírhatók a kvalitatív kutatási módszerekkel, mely statisztikai adatokra épülő mélyebb és összevethetőbb elemzést tesz lehetővé. A másik paradigma abból indul ki, hogy nem lehet a társadalmi viszonyokat természettudományos módszerekkel vizsgálni, mivel a kutatás tárgya az ember, aki értelemmel és szabad akaratral rendelkezik. Így kutatásai eredményei is ún. puha adatokban, nem számszerűsíthető megfigyelésekben, szavakban, történetekben, jelennek meg (Sztárayné 2011). A kvalitatív módszertant a területi kutatások kevésbé alkalmazzák, azonban e kutatások kiindulópontját jelentik a területről megszerezhető „kemény adatok”.

A kvantitatív kutató megfigyelései során tőle függetlenül, objektíven létező adatokat gyűjt. Ezt Kvale (2005) a bányász metaforájával illusztrálja, azaz az adatok, mint bányakincsek felszínre hozása a feladata. A kvantitatív kutató így mér, számol, kísérletez, ellenőriz, ezt nevezzük adatgyűjtésnek. Ezzel szemben a kvalitatív kutató generálja az adatokat, a metaforával élve, utazóként fedezi fel a jelenségeket, megfigyel, beszélget, kérdez, értelmez, majd hazatérve egy történetté formálódik benne a megélték értelmezése, és ezt nevezzük adatgenerálásnak (Kvale 2005). Ebből látszik, hogy a kutató személyének a kvantitatív kutatásokban kisebb a jelentősége, ez a módszer értéksemleges megközelítés. Kvantitatív kutatások esetén előzetes hipotéziseket tesztelünk, így a kutatás kerete merev, strukturált és statikus. Ezzel szemben a kvalitatív kutatások rendkívül rugalmasak, strukturálatlanok, mivel sokszor a kutatás során folyamatosan generáljuk a hipotéziseinket, a

társadalmi jelenségeket pedig adott, természetes közegükben figyelhetjük meg, általában kis mintán, egy esettanulmány formájában feldolgozva.

A kvalitatív kutatások jellemzően ún. idiografikus magyarázati modellel dolgoznak, azaz egy egyedi esetet igyekeznek kimerítően megmagyarázni, azt teljesen megérteni az összes felmerülő, lehetséges oksági tényező feltárásával. Ezeknek hihető, elfogadható, azaz logikus magyarázatoknak kell lenniük, valamint be kell bizonyítaniuk, hogy minden más alternatív magyarázat elvetendő. A kvantitatív kutatások viszont ún. nomotetikus magyarázati modelleket alkotnak, azaz helyzetek vagy események osztályaira keresik a lehető legkevesebb, igazán fontos oksági tényezőt, magyarázatot. Az oksági kapcsolatok nomotetikus modellben akkor állnak fenn, ha:

- az ok időben megelőzi az okozatot;
- az ok és okozat (a két változó) között empirikus összefüggés/együttjárás áll fenn;
- továbbá a két változó közti empirikus összefüggést nem magyarázza valamely harmadik változó hatása (Babbie 2008).

A kvantitatív kutatások nagyobb populációk vizsgára alkalmasak, és általuk általánosítható, megbízható eredményekre juthatunk. Területi kutatások esetén ezek kisebb térségekre vonatkoztatott eredmények, melyek egyben az összevethetőség lehetőségét is rejtik. A kvalitatív kutatások viszont még kisebb populációkon alkalmazhatók, azonban gazdagabb, mélyebb információk gyűjtésére alkalmasak. A disszertációm elsősorban nagy számú statisztikai adatok feldolgozására épülő kvantitatív kutatás, mely az országos szinttől a regionális szinten keresztül a kistérségig terjed. A statisztikai adatok nélkülözhetetlen elemek a népesség, a társadalom, a gazdaság, valamint a környezet állapotának és helyzetének megismerésében – bármely térségi szint elemzésére vállalkozunk. Ezek nélkül nem lehet pontosan megmondani, kik számára, milyen méretekben szükséges a beavatkozás. A statisztikai adatbázisok szerteágazó rendszerében azonban nehéz eligazodni, megtalálni a szükséges adatokat. Az adatok nem egyszer sokféleképpen és különböző helyen hozzáférhetők. A másik kérdéskör, amit érintünk, azzal áll kapcsolatban, hogy ha sikerül is összegyűjtenünk az adatokat, ezek értelmezése sok esetben nem egyszerű feladat. Önmagában egy szám az esetek legnagyobb részében még nem mond túl sokat, és nem lehet kiragadni a környezetéből. Egy statisztikai adat környezetén két dolog értek, az egyik a többi statisztikai adat, vagyis az adatokat a többivel együtt kell értelmezni valamilyen formában. A különböző adatok összevetésének, együtt elemzésének gyakori módszere a viszonyszámok, átlagok kiszámolása, vagy más statisztikai módszerekkel történő feldolgozás. Ezt nevezzük mutatók létrehozásának. E fejezetben, nem céloom bemutatni a különböző statisztika indikátorok

létrehozását. Meg kell azonban jegyezni, hogy számtalan lehetőség nyílik a statisztikai adatokból új komplex változók létrehozására, melyek segítségével mélyebb elemzéseket készíthetünk.

Egy statisztikai adat környezetén másodsorban azt értem, hogy a megvizsgált adatot vagy mutatót, amely egy területi egységre vagy társadalmi csoportra vonatkozik, össze kell vetni más területi egységgel vagy társadalmi csoporttal. E nélkül nehéz értelmezni pl. egyes hátrányos helyzetű csoportok bizonyos mutatókban más csoportokhoz viszonyítva valóban hátrányosak-e és mennyire azok. Más területi egységgel való összehasonlítás megmutatja, hogy a mi településünk mennyire különbözik a többitől. Ezeket az összehasonlításokat kétféleképpen lehet végezni: vagy egy másik hasonló egységgel lehet összevetni, vagy az átlaghoz lehet hasonlítani. Az első módszer nehezebb és csak bizonyos esetben célravezető. Ilyen, amikor egy társadalmi csoport adatait hasonlítjuk össze egy másik olyan csoporttal, amely elvárhatóan hasonló helyzetben van, vagy kéne lennie. (Például romák és nem romák, férfiak és nők összehasonlítása.) De nem célravezető, ha a két összehasonlítandó csoport eltérése természetes állapot miatt nem összevethető, mint például az idősek és a fogyatékkal élők foglalkoztatottsága. Amikor településünk adatait hasonlítjuk más településéhez, figyelni kell a két település méretének és helyzetének a különbségére. Célszerű közel egyforma helyzetben levő települést összehasonlítani. Azonban lehet egy másik szempont is, amikor egy kisebb település adatát hasonlítjuk egy nagyobb jobb helyzetben levőhöz, ezzel bemutatva a településünk kedvezőtlenebb (vagy épp kedvezőbb) helyzetét. Vagy egy elvárható célt tűzhetünk ki a másik település mutatóinak ismertetésével. Ilyen lehet például egy kisebb város foglalkoztatottsági adatának összevetése egy közeli, jobb mutatóval rendelkező nagyobb várossal, annak a jogosan elvárható igénynek a felvetésével, hogy a kisvárosunk foglalkoztatottsági értéke érje el a másik települését.

A matematikai statisztika, és az eredmények térképi, vagy diagramszerű ábrázolása a társadalomban ható törvényszerűségek felismeréséhez és leírásához nyújt nélkülözhetetlen segítséget. A társadalmi törvények sztochasztikus jellegűek, így felismerésük, megfogalmazásuk nehezebb, mint olyan tudományokban, ahol lehetőség van laboratóriumi kísérletekre. Ez esetben a bonyolult rendszer megfigyelésére, bizonyos változók, tulajdonságok számszerű értékeinek összegyűjtésére van csak lehetőség. A társadalomra jellemző adatok összegyűjtése általában ún. reprezentatív mintavétel alapján történik (például a közvélemény kutatás), néhány kivételes esetben azonban a vizsgált csoport minden egyes egyedéről lehet adatot szerezni. Ilyen például a népszámlálás. Első lépésben mind a két esetben, nagytömegű adathalmazt kapunk, ez az úgynevezett alapadatmátrix, amelynek sorai a megfigyelési egységek (pl. személyek, települések), oszlopai pedig a megfigyelt

tulajdonságok, a változók. Hogy értékelhető eredményhez jussunk ezeket az adatokat valamilyen módszerrel fel kell dolgozni, ehhez nyújtanak segítséget statisztikai programcsomagok (pl. SPSS, Stata). Az eredmények szintén számok, táblázatok, amelynek az értékelésében, a könnyebb érthetőség érdekében, nélkülözhetetlenek a térképi, vagy diagramszerű ábrázolások. Végül a kapott eredményekből megpróbálhatunk következtetéseket levonni a jelen helyzetről, a társadalom állapotáról vagy a jövőbeni várható fejleményekről, fejlődési trendekről. Különösen akkor lehet ezzel megpróbálkozni, ha nem csak egy adott időpillanatról, hanem több időpontról vannak adataink. A folyamatok szimulációjával prognózisokat készíthetünk. Természetesen ezek inkább csak tájékoztató, figyelemfelhívó jellegűek, mivel a társadalmi folyamatok bonyolultsága miatt nem lehetnek egzaktak.

A regionális kutatásokban meghatározó a területi szemlélet, a területi folyamatok ismerete, nyomon követése. Ez utóbbit alátámasztja a magyar társadalmi kutatások során már többször bizonyított tény, miszerint a társadalmi esélykülönbségek egyik legerősebb faktora a térbeli, települési meghatározottság. A területi eltérések megjelenítésére, egy adott mutató, adat, térbeli és időbeli változásainak kimutatására, elemzésére igen hasznosak, sőt gyakorlatilag nélkülözhetetlenek a társadalomstatisztikai térképek. Ezek nem csak illusztrációk lehetnek, hanem segítségükkel a számszerű adatok vizuálisan megjeleníthetők és így gyorsabban, objektívebben és pontosabban lehet feltárni a társadalomban lezajló változásokat vagy az esetleges anomáliákat. A térképeken például jól látszanak a fokozottan hátrányos helyzetű területek (Híves 2013).

A statisztikai adatokat térképen térinformatikai módszerrel ábrázoljuk. A térinformatikai alkalmazások még csak az utóbbi két évtizedben kezdenek létjogosultságot és ezzel párhuzamosan elismertséget szerezni a társadalomtudományokban, ezen belül a szociológiában. A térinformatika elterjedése, a nagy mennyiségű adat feldolgozása és ábrázolása csak számítógépek széleskörű elterjedésével volt lehetséges. Már számtalan szoftver létezik, ami biztosítja az adatok feldolgozását és a térképi ábrázolását. A térinformatika rendszert angolul GIS-nek (Geographic Information System) rövidítik. „A GIS egy olyan számítógépes rendszer, melyet földrajzi helyhez kapcsolódó adatok gyűjtésére, tárolására, kezelésére, elemzésére, a levezetett információk megjelenítésére, a földrajzi jelenségek megfigyelésére, modellezésére dolgoztak ki.” (Végső 2010:18)

„A térbeli információk elméletével és feldolgozásuk gyakorlati kérdéseivel foglalkozó tudomány elnevezésére a térinformatika kifejezést használjuk. Tekintettel arra, hogy a hely, amelyhez az információk kapcsolódnak, a Föld, égitestünk görög nevéből kiindulva a térinformációs rendszerek helyett a geoinformációs rendszerek, a térinformatika helyett pedig a geoinformatika is szokásos. A térinformációs rendszerek helyhez kötött információk

gyűjtésére, kezelésére, elemzésére, és megjelenítésére szolgálnak.” (Detrekői – Szabó 1995:36)

Visszatérve a tudományos kutatások céljához, mely a valóság minél jobb megismerése, szükséges minden esetben szem előtt tartani, hogy magyarázat hiányában használhatatlanok a kvantitatív módszerekkel kimutatott – bármennyire egyértelműnek látszó – statisztikai kapcsolatok. Szükséges az oksági mechanizmus feltárása, ami elvezet a szakpolitikai üzenethez, és ez célzott beavatkozást eredményezhet. Azonban hierarchizálni kell a tényezőket és szükséges vigyázni a megfelelő oksági összefüggések feltárására. A kutatási adatok összegyűjtésénél a társadalomtudományi kutatásokban a legnagyobb problémát az jelenti, hogy a komplex jelenségeket számtalan változó befolyásolja. A változók kontrollja nélkül nem lehetünk biztosak abban, hogy a vizsgált függő változóban bekövetkezett módosulásokat valóban az általunk feltételezett független változó befolyásolja-e. A változók kontrolljában bekövetkezett hibák eredményezhetik többek közt azt is, hogy a rivális tudományos laboratóriumok egymással ellentétes eredményekhez juthatnak (Cserné 2004).

Érdekes lehetőséget vet fel az a helyzet, amikor sokféle területi statisztikai adatból komplex indexet alkotunk, ami addig láthatatlan területi különbségeket fed fel. Természetesen a mutatók sokfélesége magában hordozza annak a lehetőségét is, hogy egymást kioltva „elkenik” a területi eltéréseket. Teperics és munkatársai Magyarországra vonatkozó, településsoros adatokra támaszkodó statisztikai adatfeldolgozást végeztek és a létrehozott indexek a magyar települések tanuláshoz való viszonyát jelenítik meg. Az indexek összeállításakor használt mérőszámok a tanulás különböző formáinak területi adataiból származnak (formális, nem formális, kulturális és közösségi tanulás). A kiválasztott mérőszámokat standardizálták, települési szinten a település népességéhez viszonyítva arányszámokat számoltak, majd mérőszámonként a maximális érték százalékába számolták át és térképeken megjelenítették. Az egyes tanulási formákhoz kapcsolódó mérőszámok standardizált értékeit átlagszámítással indexbe rendezték. Ez lehetővé tette, hogy az egyes indexeket összevonják, és az átlagával komplex indexet is számoltak. Ennek eredményeként találtak olyan egybefüggő jó adottságokkal rendelkező településeket, csoportokat, ahol a tanuló régió, tanuló város kialakulásának lehetőségei adóttak. A másik véglet szemszögéből felismertek olyan területeket (jellemzően határmenti perifériákon, Nógrád, Borsod, Zemplén, Szatmár, Zala, Bácska térségében), ahol a gyenge adottságok gátakat jelentenek. A térképek és a részletes számítások a „Tanuló régiók Magyarországon” című kötet 7. fejezetében található. (Teperics–Márton–Szilágyiné 2015)

Meg kell jegyezni, hogy bármiféle statisztikán alapuló kvantitatív kutatás mintegy „madártávlatból” néz rá a népességre, mélyebb elemzés, részletes megismerés emberközelibb,

kvalitatív módszerekkel lehetséges, azonban ezek sokszor szubjektívek. A megbízhatóság a kvantitatív kutatások erénye, míg a kvalitatív kutatásoknak – a megfigyelés, az elemzés és értelmezés szubjektivitása és kontextus-függősége miatt – ez az egyik gyengéje.

Disszertációmban a területi elemzések során legtöbbször a kistérségi, vagy újabban járási térképeket használom, úgy vélem, hogy ez optimális felbontás, ahol az adatok jól elemezhetők és megfelelő mennyiségben rendelkezésemre álltak. A településenkénti adatok részben sokszor túl aprólékosak voltak, vagy nem voltak elérhetők. A kistérségi/járási térképek jól áttekinthetők és nem fedik el a területi különbségeket, mint a megyei, vagy regionálisak. Azonban néhány esetben a megyei adatokat kellett használnom, elsősorban a felsőoktatásnál. Ennek oka, hogy a felsőoktatás szerkezet más, mint a közoktatási, sokkal nagyobb területet ölel át egy intézmény. A másik ok a rendelkezésemre álló adatok köre, amely csak ilyen területi elemzést tett lehetővé. Azonban felsőoktatás megyei adatainak elemzését bemutatva látszik, hogy az oktatáskutatásban a területi elemzések során fontos eredményekhez juthatunk ilyen felbontásban is.

3. Leszakadó térségek térségekre vonatkozó kutatások

Korábbi kutatásunkban³ munkatársaimmal körbejártuk a leszakadó térségek fogalmát, csoportosítva a térségeket társadalmi és gazdasági helyzetük szerint, bemutatva a térségtípusok előnyeit, hátrányait, lehetőségeit. A következőkben az akkori kutatásra támaszkodva, de azt kiegészítve és aktualizálva igyekszem ismét körüljárni a témakört.

Az egy évtizeddel ezelőtti kutatás alapvető kérdése az volt, hogyan járul hozzá, egyáltalán képes-e hozzájárulni a közoktatás a leszakadó területek felzárkózásához. Vizsgáltam az iskolázottság területi terjedését, a képzettség területi átalakulását, az iskolázottság és képzettség térségi deficitjeit, azok alakulását (lemorzsolódás, iskolázatlanság-képzetlenség, analfabétizmus stb.). A rendelkezésre álló adatok időhorizontján leírtam az intézményhálózat területi változásait, azaz a különböző településszerkezetű, földrajzi helyzetű kistérségek közoktatási intézményhálózatát. Ráműtöttem, hogy a leszakadó kockázati térségekben mind az iskolázottság-képzettség, mind pedig az intézményrendszer és az intézményhálózat mutatói hiányt jeleznek, szemben a kiegyensúlyozottan vagy dinamikusan fejlődő térségekkel. Eközben vizsgáltam a kiegyenlítés lehetőségeit, a kooperációkban rejlő tartalékokat, a lokális és regionális szerepet vállaló projekteket.

Közvetlen kutatási célom "eurokonform" területi-társadalmi változók kialakítása, s ezek birtokában az ország társadalmának olyan leírása, amely az oktatásügyet (emberi erőforrás fejlesztése) helyezi az elemzés központi helyére.

Egyes kistérségeknek és nagyobb területeknek az országos átlagoktól való szélsőséges elmaradását többféle statisztikai változóval és az ezekből képzett mutatókkal lehet meghatározni. Külföldi, nemzetközi vizsgálatok és az ezekhez hasonló eszközökkel végzett hazai kutatások eredményeit összegezve megállapítottam, hogy a leszakadás társadalmi és oktatási intézményi problémái hasonlóak.

A "leszakadó térség" elnevezésen azt értjük, hogy az adott térség helyzete nem kiegyensúlyozott; beavatkozásra lehetőség és szükség is van. Ellenkező esetben az ország más területeinek fejlődésbeli különbségei drámai szakadássá válnak.

A hátrányos helyzetű, illetve halmozottan hátrányos helyzetű térség kifejezés az 1980-as években született területfejlesztési tervekben került be a szakmai szóhasználatba. Az 1990-es években leggyakrabban az elmaradott térségek vagy válságövezetek, válságzónák kifejezéssel

³ Leszakadás regionális dimenziói 2002, Felsőoktatás Kutató Intézet, témavezető Híves Tamás, kutatásban részt vettek: Cserti Csapó Tibor, Forray R. Katalin, Györgyi Zoltán, Imre Anna, Lakatos Béla, Liskó Ilona, Radácsi Imre, Rébay Magdolna, Sánta Hajnalka

találkozhatunk. A folyamatot érzékeltetve megkülönböztetnek elmaradó (leszakadó) és elmaradott (leszakadt) térségeket. Ezen előbbieket bizonytalan területeknek is nevezik. Gyakori a depressziós térség fogalmának használata is a leszakadó térségekre. Az egyes fogalmakat tehát egymáshoz viszonyítva értelmezhetjük csak. A régiókat – fejlettségük alapján skálán elhelyezve – kapcsolhatjuk hozzá a fent említett fogalmakhoz, amelyek az egyes szinteket tekintve ugyanazt a jelentéstartalmat hordozzák.

A térségek fejlettségét tekintve a centrum – periféria megkülönböztetés is általános a szakirodalomban. Nemes Nagy József három eltérő tartalmat kapcsolt ehhez a fogalompárhoz (helyzeti (földrajzi), fejlettségi (gazdasági), hatalmi (társadalmi) centrum – periféria). Nemes Nagy hangsúlyozta, hogy nincsenek abszolút és örök érvényű pozíciók, illetve a centrum-periféria relációk jelentéstartalma olykor fedi egymást (Nemes Nagy 1996:34.).

A KSH 47 hátrányos helyzetű térséget határozott meg, melyek közül 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség (LHH). A besorolás komplex mutató alapján történt, melyben infrastrukturális, szociális, munkaügyi, demográfiai adatok mellett közlekedéshálózati adatok is szerepelnek. Az LHH kistérségek felzárkózásának elősegítésére különböző hazai és európai uniós társfinanszírozású programok indultak/indulnak, valamint e térségek fejlesztésének alapjait szolgálja az Új Magyarország Fejlesztési Program is. Megfigyelhető az LHH kistérségek észak-magyarországi, valamint a dél-dunántúli régiókban történő koncentrációja. A 33 LHH kistérségből 10 Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található.

Általános jellemzők

A területi elhelyezkedés szempontjából az ország lemaradó, illetve leszakadó kistérségeinek nagy része tömb-szerűen helyezkedik el, azaz többségükre az érvényes, hogy közvetlen szomszédságukban is hasonló szociális és gazdasági helyzetben lévő térségek vannak. Ez azért súlyosbítja helyzetüket, mert a lakosság felzárkózása esetleg kizárólag jelentős térbeli mobilitással – migrációval, elköltözéssel – mehet végbe. Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy a helyi társadalmak a legtörekvőbb, legtehetségesebb tagjaikat vesztik el, és egy idő után a leszakadás megfordíthatatlanná vagy csak nehezen megállíthatóvá válik.

A közlekedési elzártság az előzővel együtt a legfontosabb hiányosságnak tűnik, mivel súlyosan akadályozza a térség településeinek egymással és a fejlettebb területekkel való kapcsolatát. A tömegközlekedés hiányosságai összefüggenek az utak, vasútvonalak

állapotával, súlyosbítják a gondot a tömeg- és az egyéni közlekedés költségei, amelyek miatt csekély az esély a napi ingázásra.

A gazdasági szervezetek, vállalkozások hiánya jellemző még azokban a kistérségekben is, ahol középfokú iskola működik, a térség, a megye adottságaihoz illeszkedő képzést azért nehéz vagy éppen lehetetlen kialakítani, mert nincsen olyan gazdasági háttér, amely "megrendelést" adna a képzés iránya vonatkozásában. Ezért az általános képzés fejlesztése tűnik gyakran az egyetlen járható útnak, ehhez illeszkedik a szakképző iskolák első két évének általános képző jellege is.

A leszakadó térségekben élő lakosságban rendszerint felülreprezentált a legalacsonyabban iskolázott, előítéletektől övezett cigány népesség, ezt jellemzőnek tartják a nemzetközi kutatások is. Bár gyakran ők adják a beiskolázandó gyermekek és fiatalok jelentős hányadát, a középfokú oktatás rájuk tud a legkevésbé számítani, mivel nagy tömegeik nem érik el ezt az iskolázottsági szintet. Hiányoznak azok az iskolázási programok – az alfabetizációs programtól az általános iskolai felnőttoktatásig –, amelyek jelentősebben hozzájárulhatnak e közösség elszigetelődésének és leszakadásának megállításához.

Kitörési pontok a közoktatásban

A középfokú oktatási intézmény funkciója ezekben a térségekben több szempontból eltér az egyéb térségekben működőképtől. Az egyik különbség az, hogy – mivel gazdasági és társadalmi környezetük nem biztosítja számukra a stabil működés feltételeit – törekednek bekapcsolódni a fejlesztésekbe, olyan irányokat keresnek, amelyek talán a gazdasági életben konvertálhatóvá teszik az általuk nyújtott képzéseket. Határozottan részt vesznek végzettjeik munkahely-keresésében, esetleg teremtésében is, melyet esettanulmányok is mutatnak.

A komprehenzivitás felé való elmozdulás is "öntevékenység" eredménye, nem pedig országos oktatáspolitikai által külön támogatott folyamat. Ezen azt értjük, hogy a lakosság – és a gazdaság – igényeihez való alkalmazkodás érdekében alakítják át profiljaikat: elindítják az érettségit adó képzés különböző formáit (gimnáziumi, szakközépiskolai, szakmunkások intenzív felkészítése, stb.). Valószínű, hogy a többfunkciós és rugalmas képzési formáknak keretet adó középiskola a leszakadó, illetve a leszakadás által fenyegetett térségek egyik fontos kitörési lehetősége.

Turizmus, idegenforgalom fellendülése a leszakadó térségek gazdasági fellendülésének legfontosabb reménysége, ennek érdekében erősítik például az idegen nyelv oktatását a középfokú iskolákban, és igyekeznek ennek a lehetőségnek megfelelő szakképzéseket

szervezni. Bár a többé-kevésbé "érintetlen", de legalábbis az ipar által nem tönkretett természet – amely a leszakadó kistérségeknek értelemszerűen egyik adottságuk lehet – valóban "eladható" lehet a turizmus számára, tudjuk, hogy a jelentősebb vonzáshoz ez nem elegendő.

A halmozottan hátrányos helyzetű, elsősorban cigány közösségek iskolába való integrálása egyfelől a gyermekek és fiatalok iskolai pályafutásának gondozását, másfelől az iskolából már kinőtt fiatalok oktatását foglalja magában. A kilencvenes években létrejött középiskolák (pl. pécsi Gandhi Gimnázium, a budapesti Kalyi Jag és a szolnoki Hegedűs T. András Középiskola) példázják, hogyan szaporodnak azoknak az iskoláknak a funkciói, növekszik a beiskolázottak köre, amelyek e gyermek- és fiatalkorú csoportok beiskolázását vagy szakképzettséghez való juttatását tűzik ki célul.

A diákotthonok szervezése ma az egyik preferált útnak látszik a leszakadó kistérségek fiataljainak felzárkóztatásához. Ennek Magyarországon jelentős hagyományai vannak a református Soli Deo Gloriától a Népi Kollégiumok rendszeréig, amelyek rossz szociokulturális helyzetben, falvakban, tanyákon élő tehetséges és törekvő fiataloknak kívántak esélyt adni a társadalmi felemelkedéshez. Nyilván ma is szükség van erre a megoldásra, ám nem szabad szem elől téveszteni a veszélyeket sem, amelyek itt rejtőznek. Szükséges hangsúlyozni, hogy a diákotthon (pl. Arany János Program) esélyt jelent ugyan az egyén számára, nem segít viszont a lakóhelyi kistérség helyzetén, sőt ront annyiban, amennyiben kivonja onnan a közösség letehetségesebb tagjait.

A komplex fejlesztés és együttműködés jelent valódi kitörést, hogyha a beavatkozás kiterjed a területfejlesztés minden fontosabb elemére, és ha valódi együttműködést sikerül kialakítani a kistérség települései és a területi vonzási központok között. A francia példára kísérleti formában működő ZEP (Zones d'Éducation Prioritaire = Kísérleti kiemelt nevelési és oktatási körzetek) együttműködések talán itthon is sikeres modellé válnak (Híves 2011).

A leszakadó térségek típusai

A leszakadó térségek típusainak meghatározására egy olyan kutatás eredményeire támaszkodom, mely SWOT-analízissel tárta fel az adott térség(ek) erősségeit és gyengéit, megkereste az adekvát fejlesztéspolitikában rejlő lehetőségeket és jelezte a veszélyeket, amelyek akkor következnének be, ha megfelelő beavatkozás nem történik meg (Forray – Híves 2003). Az elemzés végén – *Kozma és Forray (1999)* gondolatmenetére támaszkodva – tipizálhatóvá váltak a leszakadó térségek. A „Leszakadás regionális dimenziói” (2002) című

kutatás keretében elvégzett tipizálást és a hozzájuk kapcsolódó jellemzőket olvashatjuk a következőkben.

Az aprófalvas térségek közé olyan kistérségek sorolhatók, mint a dél-dunántúli régióban például a letenyei vagy lenti, az észak-alföldi régióban például a fehérgyarmati.

Ezek pozitívuma, erőssége a lakosság fiatalossága. Fiatalosság ez esetben azt jelenti, hogy az országos átlaghoz képest nagyobb arányban élnek azok a korcsoportok, amelyeknek az alapellátás – később a középfokú ellátás is – megszervezendő. Ez a térségtípus az országban népesség-kibocsátó területként jellemezhető.

Negatívuma, hogy a népesség viszonylag iskolázatlan és képzetlen. Közismert tény, hogy az iskolázatlanság-képzetlenség egyben magas munkanélküliségi aránnyal is jár együtt. Ebben térségtípusban is jellemző a magas munkanélküliség, amely ez esetben is elsősorban a képzetlenségre és iskolázatlanságra vezethető vissza. További jellegzetesség az intézményi ellátottság hiánya. E típusba azok a kistérségeket sorolhatók, amelyekben nincs középiskola, melynek következtében a szakmunkásképzés rendszerének összeomlása után – az 1990-es évek közepétől kezdve – ezek a kistérségek középiskola nélkül maradtak.

Kockázatot jelent, hogy ezen térségek a következő években a mind nagyobb arányú, nyugatra irányuló ingázás kibocsátó területévé válhatnak. Az ilyen ingázás – napi vagy heti munkavállalás a szomszéd országokban, különösen Ausztriában – nemcsak a szomszéd ország(ok) munkaerő-piacát veszélyezteti (vö. az uniós tárgyalások). Legalább ugyanilyen veszélyt hordoz az is, hogy a munkavállalás rendszerint egyik ország törvényei szerint sem legális, vagyis egyfajta kibújás a közterhek viselése alól (különösen ha egyben munkanélküli segély felvételével is együtt jár).

Kitörési pont az oktatásfejlesztés szempontjából az intézményhálózat erőteljes és koncentrált fejlesztése. E térségekben – akár a középfok általánossá tétele, akár az alapfokú ellátottság egyenlő szintre hozása miatt – a következő években koncentrált intézményfejlesztésre lesz szükség. Az intézményfejlesztésnek csak az egyik akadálya a pénzhiány. További akadályát azok a strukturális alternatívák és bizonytalankodások jelentik, amelyeket az oktatási rendszer az 1990-es évtized elején produkált. E térségtípus településstruktúrájához leginkább az olyan intézményrendszer illeszkedik, amely alapfokból, valamint alsó és felső középfokból áll. A kétosztatú intézményrendszer (alapfok – középfok) nehezíti e térségek hálózatának teljessé tételét.

"Mezővárosi" térségek. Ide sorolhatók például Észak-Bácska kistérségei, Csongrád megye kistérségei, Békés megye nyugati kistérségei (a volt Csanád megyével együtt, de az

egykori Bihar megye nélkül). Korábbi elemzésekben e kistérségeket (városi vonzaskörzeteket, középfokú térségeket) "mezővárosinak" nevezték, és a Jászság, valamint Heves megye néhány kistérségét is hozzájuk számították (Kozma 1987).

Pozitívumuk az országosan is magasnak tekinthető iskolázottság. Nemcsak az iskolai végzettség magas az itt lakók között, hanem annak szerkezete is korszerűnek tekinthető, amennyiben túlnyomórészt nem szakmunkásképzésből adódik, hanem érettségit nyújtó középiskolai végzetésből. Ennek az a magyarázata, hogy a térség (középfokú) intézményi ellátottsága az országos átlagnál kedvezőbb.

Negatívuma a népesség elöregedése. Az iskolázásban érdekelt korcsoportok aránya kisebb, az időseké viszont nagyobb az ott lakók között. Ez a térség hagyományosan is fogyó népességű (Csongrád és Csanád megye népessége között az öngyilkosság az országos átlagnál magasabb). Másik gyöngéje a magas munkanélküliség, amely a külterjes mezőgazdaságból adódik (általában az ország ún. "éléskamrája", a kukorica- és búzatermelés határán fekszik, ennek megfelelő állattartással).

A fejlődésbeli lemaradásra már az 1940-es évek szociográfiai rámutattak. A legfontosabb, hogy a viszonylag iskolázott népesség fokozatosan elöregedik, köztük az önpusztító tendenciák fölerősödhetnek. A megakadt alternatív városiasodás – amelynek mára itt már csak emlékei láthatók épületekben és településépítészetben – a hazai külterjes mezőgazdaság pangását, az intenzív mezőgazdasággal történő próbálkozás (pl. hagymatermesztés) kudarcait jeleníti meg.

A térség típus esélyét, kitörési pontját jelentheti az, ha ide tudásintenzív termelés telepedik. Ehhez olyan betanítások, szakmai át- és továbbképzések kapcsolódhatnak, amelyek magas szintű középiskolai végzettséget, valamint igényes munkahelyi technológiát föltételeznek. Saját és mások elemzései visszatérően rámutattak arra, hogy ez a térség válhatna – megfelelő kormányzati politika esetén – Magyarország egyfajta "szilíciumvölgyévé". A térség számára esélyt jelentene közlekedési elszigeteltségének föloldása is (autópályák). E közlekedési elszigeteltség azóta alakult ki, amióta az intenzív víziutakat a sugárasan kiépült vasúthálózat kezdte helyettesíteni. Az elszigetelődést növelték a trianoni határok (pl. leszakadás az aradi vonzaskörzetről). Következésképpen a tudásintenzív termelés települését a jelenlegi közlekedési hálózat körkörös alakítása nagyban elősegítené.

Nagy-falvas térségek. Például a tamási, törökkoppányi kistérség, a Fejér, Tolna és Somogy megyék határán fekvő kistérségek csakúgy, mint a Közép-Tisza-vidék kistérségei sorolhatók ide. Bár jellegzetesen az Alföld középső vidékén helyezkednek el, hasonlókat találunk a Dél-Dunántúlon is.

Pozitívumot jelent, hogy a térségekben indult meg a mezőgazdasági tulajdonviszonyok radikális átalakulása az 1990-es évek elején; ebben a térségtípusban alakult ki az 1990-es évek végére egyfajta együttélés magángazdálkodás és az egykori termelőszövetkezetek között. Ez határozza meg a térség fejlődési kilátásait.

Negatívuma a térségnek, hogy iskolázatlanság és magas munkanélküliség ugyanúgy sújtja ezt a térségtípust, mint az aprófalvas térségeket. Az intézményhiány is jellegzetes itt, amennyiben a szakmunkásképzőből rendszerint nem tudott érettségit nyújtó középiskola kibontakozni (vagy befogadó képessége nem elegendő). A munkanélküliség egyértelműen a birtokviszonyok átalakulására vezethető vissza (az ún. melléküzemágak hanyatlása). Az aprófalvas típustól eltérően ebben a térségtípusban számottevő a lakosság elöregedése is.

Kockázatot jelent, hogy a térség fejlődésében megrekedt. Ha a fejlesztés során nem találunk kitörési pontokat, erőteljes népességcsere indulhat meg, amint azt egyes kistérségekben máris láthatjuk. Ennek során alacsony iskolázottságú, munkanélküli, de fiatalos népesség áramlik be az elöregedő eredeti lakosság mellé, illetve a helyére. Ha ez a folyamat tartósan bizonyul, hosszú távra megváltoztatja a nagy-falvas térség demográfiai és oktatási jellegzetességeit.

A térség ún. városhiányos terület. Ez azt jelenti, hogy egyszerre több város vonzáskörzetébe esik, ám egyik város sem gyakorol rá számottevő vonzást. Ennek nemcsak közlekedési és hagyománybeli okai vannak, hanem főként az, hogy a környékbeli város nem nyújt elegendő szolgáltatást a térség lakosságának (intézmények, bevásárlás, egészségügy, igazgatás stb.). Ezért a térség "kitörési pontja" annak a városnak a megerősítése, fejlesztése, amelynek a potenciális vonzáskörzetében fekszik.

Forray és Kozma szerzőpáros korábban az ún. "nagy falvas" térségek számára "művelődési városközpontok" szervezését javasolta. Ezen azt értették, hogy közép- és /vagy felsőfokú oktatási-kulturális ellátó intézményeket kell telepíteni olyan központokba, amelyek potenciálisan több városhiányos kistérség vonzásközpontjai lehetnek. Ezt az elgondolást erősíti az újabban nemzetközileg is elfogadott és terjesztett *learning town (city)* koncepció, amely az 1930-as évek amerikai közösségi iskoláira – tekint vissza. Újabb felismerés, hogy a művelődési városközpont nem szükségképpen esik egybe a térség gazdasági központjával. A nemzetközi összehasonlítások azt mutatják, hogy sikeres művelődési városközpontok alakulhatnak ki olyan várospárokban, amelyekben a gazdasági (közlekedési) funkciók az egyik, a művelődési és igazgatási funkciók pedig a másik városba települnek. (Forray – Kozma 1999b)

Határmenti térségek. Ebbe a kategóriába olyan határmenti kistérségek sorolhatók, mint pl. a beregi, a szatmári vagy a bihari kistérségek. A határmentiség problémája nem az 1990-es években merült föl először – de csak az 1990-es évtizedben válhatott igazi elemzés tárgyává. Korábban egyszerűen zárt zónáknak számítottak az államhatárok mentén (akkor is, ha az ország keleti, nem pedig a nyugati határvidékén feküdtek).

Pozitívuma ezen térségeknek egyfajta hagyományörző jelleg. A beregi, szatmári, bihari stb. kistérségek az elmúlt évtizedekben is megőrizték egykori kultúrájuk olyan elemeit, amelyekre építeni lehetne és kellene. Beszédesen látszik ez a bihari kistérségeken, akár Békés, akár Hajdú-Bihar megyéhez kapcsolták őket. Az előbbire Sarkadot, az utóbbira Berettyóújfalut láthatjuk példaként. További pozitívum, hogy e térségek – amelyek (pl. encsi, edelényi, beregi, szatmári kistérségek) Magyarország leginkább periférikus térségei – a szomszédos országok számára "fejlett Nyugatnak" számítanak. E térséget általában hazai szemszögből (hazai statisztikák alapján) szokás értékelni, a határmenti együttműködés szempontjából azonban a térség ma már sokkal inkább tölti be a híd, mint a "puffer" szerepét.

Hazai statisztikáink szerint azonban kétségtelenül az ország periferiája ez a térségtípus. Ezt az iskolázatlanság és az ehhez kapcsolódó magas munkanélküliség jellemzi. Annyira a perifériára került, hogy a szomszédos ország statisztikai összehasonlításában is periféria maradhat (pl. a rétsági vagy az encsi, edelényi kistérség). További negatívumot jelent a földrajzi fekvés (pl. beregi, szatmári kistérségek stb.), ami miatt természetes módon is periférikus helyzetbe kerültek. Az első világháború utáni új határok is végzetesnek bizonyultak számukra, mert többnyire elszigetelték őket természetes városközpontjaiktól (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad stb.).

Kockázat, hogy ma a teljes leszakadás állapotában vannak vagy afelé haladnak. Valamennyi mutatójuk országos összehasonlításban visszatérően a legkedvezőtlenebb. Itt "tanulmányozható" a periférikus helyzet összes kedvezőtlen hatása is. Ráadásul sokszor olyan természeti helyzetnek is ki vannak téve, amit elhárítani csak nemzetközi együttműködésben lehetne – ilyen együttműködések azonban, éppen a periférikus helyzetből adódóan nincsenek vagy csak igen kezdetleges állapotban vannak (árvíz, belvíz, talajerózió, a monostruktúras ipartelepítés következményei stb.). Ezekkel együtt a térség az ország leginkább pusztuló része.

A határközi együttműködés fejlesztése számíthat kitörési pontnak, amit a nemzetközi programokba való bekapcsolódás támogathat. Ehhez az a körülmény használható föl, hogy a szomszédos térségek számára a hazai kistérség a fejlettebbnek tekinthető. Ezért a térség fejlesztésekor a határon átnyúló együttműködések számára kell minél több alkalmat teremteni.

Magyarország kistérségeinek fejlettségi különbségei

A magyar regionális fejlődés folyamataiban az 1990-es években három alapvető változás következett be (Enyedi 1996):

- a piacgazdaság kialakulása, amely a helyi gazdaságokat versenyképessé helyezte,
- a gazdaság szerkezeti és technológiai átalakulása, amelynek során korábban a fejlettséget jelző ágazatok háttérbe szorultak, a gazdaság fejlettségi térképe is módosult,
- a globalizációs hatások, a nemzetközi gazdasági hatásokhoz való alkalmazkodás kényszere.

A '90-es évek végére a piacgazdaságra való átmenet lényegében befejeződött, az ország térszerkezete, térségi és területi tagoltsága lényegesen eltért a rendszerváltás előtti helyzettől. Ebben meghatározó szerepet játszottak a piaccsalakodásra jellemző elemek: a vállalkozások számának robbanásszerű emelkedése, a külföldi tőke meghatározó szerepe, a mindent átszövő piac hatása, valamint az átmenet alapvető feltétele, a széles körű privatizáció. Érezhetőek voltak még az elmúlt évtizedek nyomai, a szocialista nagyipar és a mezőgazdasági nagyüzemek szerepe, de ugyan úgy az évszázados meghatározottságok, a kelet-nyugat és a falu-város megosztottság.

Az új térszerkezetet a '90-es évek piaci alapú folyamatai, elsősorban a külföldi tőkebefektetésekre épülő gazdasági megújulás és a párhuzamosan jelen lévő válság-jelenségek (munkanélküliség, jövedelemcsökkenés, a beruházások jelentős visszaesése) formálták (Faluvégi 2000). A térszerkezet átalakulása nem egy befejezett folyamat. Az 1980-as évek végétől lezajlott gazdasági-társadalmi folyamatoktól eltérő változásokat generált az Európai Unióhoz való kapcsolódás (2004), mint meghatározó elem. Új források és új kapcsolatok nyíltak meg, amelyek a területfejlesztés egy minőségileg új szakaszát indította el.

Az ezredfordulót jellemző térszerkezet meghatározó elemei Faluvégi kategóriái szerint:

- a főváros kiugró fejlődése az ország többi részéhez viszonyítva,
- a nyugati térségek növekvő előnye a keleti és az északi régiókkal szemben,
- a kistérségek fejlődésének növekvő térbeli tagoltsága és
- a településhálózat erősödő gazdasági tagoltsága. (Faluvégi 2000)

A főváros minden gazdasági mutatót tekintve messze kiemelkedik az országból már az ezredfordulón. Ez a vezető pozíció a későbbiekben is megmaradt. 2013-ban Budapesten állították elő a bruttó hazai termék 38%-át, s a megtermelt egy főre jutó GDP 2,1-szerese az

országos átlagnak, itt van a külföldi érdekeltségű vállalkozások és bejegyzett tőkéjük több mint 50%-a. Budapest ma Közép-Európa egyik legdinamikusabb, legvonzóbb pénzügyi, kereskedelmi centruma, meghatározó hatalmi-politikai központ, alapjaiban átalakult szervezeti és foglalkozási szerkezettel.

Nagyterségi, regionális léptékben erőteljes nyugat-kelet megosztottság alakult ki. Az ország legdinamikusabb, válságjegyekkel legkevésbé érintett térsége a főváros mellett a Nyugat-Dunántúl. Ezen belül is Győr-Moson-Sopron és Vas megye, amelyek mellé az 1990-es években felzárkózott Komárom-Esztergom és Fejér megye, mely megyékben meghaladta 2013-ban az egy főre jutó GDP az országos átlagot. A skála végén Észak-Magyarország és Észak-Alföld van. Legalacsonyabb fejlettségű Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, ahol az egy főre jutó GDP körülbelül a fele az országos átlagnak. Különösen kedvezőtlen a folyamatosan romló Nógrád megye helyzete, ahol a GDP 2001-ben még 57%-a volt az országos átlagnak ez 2013-ra 47%-ra csökkent⁴

A nyugat-kelet megosztottság képe sem egyöntetű. Míg a nyugati országrészen Somogy megye gazdasági fejlődése lassult, s így a térség leggyengébb megyéje, addig a keleti ország részben Csongrád megye – Szeged dinamikus fejlődése révén – tartotta az országos "hatodik" helyet.

A nyugati térségek dinamikája elsősorban a kedvező földrajzi fekvésnek, mobilabb gazdasági szerkezetének és magasabb iskolázottságának, szakmakultúrájának köszönhető. Ez segítette abban, hogy a külföldi működő tőkéből megtelepedjen, átalakuljon és felfusson az exportorientált feldolgozóipar.

A válság elhúzódásának a keleti országrészben több oka van. Az északkeleti megyéket érintette legjobban a keleti piacokra települt nehézipar és a mezőgazdasági tömegtermelés összeomlása. Ehhez járult hozzá az átalakulás kezdetén, hogy a válságágazatokban és az összezsugorodó építőiparban először az ingázó, alacsony szakképzettségű munkásokat bocsátották el, s a fővárosból kitelepített kis vidéki telepeket zárták be. További lényeges elem a kiépítetlen nagyterségi infrastruktúra, elsősorban az autópályák hiánya, amit helyi "kedvezményekkel" nem lehet ellensúlyozni.

⁴ http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qpt014.html

4. Az iskolázottság térszerkezete

A kutatásaim során legkorábban és legtöbbet az iskolázottság térszerkezetével foglalkoztam, illetve ennek társadalmi-gazdasági összefüggéseivel. Az iskolázottság mutatói az egyik legfontosabb jellemzője a társadalomnak. Hatása, illetve befolyása alapvető az egész társadalomra és a gazdaságra egyaránt. Vizsgálataimhoz rendelkezésre álltak megfelelő adatok, elsősorban a népszámlásokból. Az iskolázottság területi összefüggései az adatok alapján készített térképekből és az erre épülő elemzésből egyértelműen látszik. Ez indokolja, hogy ezzel a témával kezdem, vezetem fel a területi oktatáskutatás, illetve a disszertációmba válogatott kutatási eredményeim bemutatását. A korábbi években a 2001-es és az 1990-es népszámlálások adataiból is készítettem elemzéseket, most azonban a legutóbbi (2011-es) népszámlálásra építve mutatok be olyan területi összefüggéseket, melyek ívén elindulok az oktatás környezetének bemutatására. A következőkben bemutatott vizsgálat egyrészt az iskolázottság térszerkezetének hazai helyzetképét ismerteti, másrészt bizonyítja, hogy az oktatáskutatásban különös fontossággal bír a területiség figyelembe vétele, miközben módszertani eszközrendszerrel szemléltet.

Az iskolázottság alakulása egyike azoknak a nagy népesedési folyamatoknak, amelyekre különös figyelem irányul. Természetesen nemcsak az e területtel hivatásszerűen foglalkozók számára fontos ez, hiszen ez az adatsor számos egyéb feltétel alapjául szolgál – munkahelyek telepítése, az egészségügyi szolgáltatások állapota és fejlesztése szempontjából is döntő lehet. Az oktatás tervezése, fejlesztése szempontjából elengedhetetlen annak ismerete, hogy az országnak mely tájain – kistérségein – növekedik folyamatosan és növekedett jelentősebben az elmúlt időszakban az iskolázottság szintje, szerkezete, mely kistérségekben maradt továbbra is alacsony (Forray – Kozma 1992). Nem elsősorban a kimagaslóan iskolázott térségek stabil helyzetére irányul figyelem, hiszen a kedvező helyzet, a kedvező pozíció beavatkozást rendszerint nem igényel. Ám fontos tanulsággal szolgálhat arról, milyen körülmények kedveznek ennek a folyamatnak. A skála másik végpontja azért érdemel különös figyelmet, mert olyan térségekről van szó, amelyek segítő beavatkozás, támogatás nélkül az ország kettészakadását eredményezhetik.

A népesség iskolázottsági szintje az egyik legdinamikusabban változó terület. A minél magasabb iskolai végzettség megszerzése előfeltétele a munkaerőpiacon hasznos további ismeretek elsajátításának, ami nyomon követhető az iskolázottsági szint emelkedésében. A következő elemzés célja, hogy a változásokat nyomon kövessem. Ezért a legutóbbi – 2011-es

– népszámlálás adatait a tíz évvel korábbival vettem egybe. Egy évtized az iskolázás szempontjából nem túlságosan hosszú idő, drámai változásokat nem várhatunk. A korábbi elemzéseim alapján azt feltételeztem, hogy a kedvező adottságú térségekben élők iskolázottsága tovább javul, csökken az alul iskolázottak aránya és nő a diplomásoké. A lemaradók, különösen az extrémén rossz helyzetű lakossági csoportok esetében – például az elmúlt évtized ilyen célú oktatáspolitikai beavatkozásai, támogatásai következtében – pedig észrevehető javulás figyelhető meg. Azonban a helyzet ennél bonyolultabb, amelyre a következőkben próbálok választ adni.

Magyarországon a szülők iskolai végzettségének és foglalkozásának nagy szerepe van a gyermek iskolai előmenetelében. Az egyik legtöbbet emlegetett nemzetközi vizsgálat (PISA) definíciója szerint egy ország közoktatási rendszere akkor méltányos, ha képes kiegyenlíteni a tanulók hátrányait, illetve minden tanuló számára a családi háttértől függetlenül biztosítja a színvonalas oktatáshoz való hozzáférést. Az eredmények alapján Magyarországon az oktatási rendszert jellemző három szempont a minőség, a hatékonyság és a méltányosság közül ez utóbbi terén mutatkoznak a legégetőbb gondok. Sokféle társadalmi nyomás és a közoktatás gyenge minősége együttesen olyan helyzetet idéztek elő, amelyben felerősödött az iskolákon belüli és különösen az iskolák közötti szegregáció. Ez elsősorban a hátrányos helyzetű tanulókat – a szegény, iskolázatlan, állástalan vagy cigány/roma szülők gyermekeit – sújtja. A hátrányos helyzetű gyerekek rosszabb infrastrukturális feltételek mellett tanulnak, és nem jutnak hozzá azokhoz a minőségi pedagógiai szolgáltatásokhoz, melyek révén csökkenteni lehetne hátrányaikat (Fazekas – Kaló – Sörös – Szirmai 2011).

Az elemzést a regionális kutatás megszokott módszerével térképek segítségével végeztem, úgy ahogy hasonló adatokon korábban már ezt a módszert alkalmaztuk (Forray – Híves 2003). Ez azért is fontos, mert úgy vélem, a vizualitás segít a problémák felismerésében és az összefüggések feltárásában (Híves 1994). A statisztikai feldolgozás során a kistérségeket választottam területi egységnek. A kistérségek mérete – területileg a település és a megye mérete közé esnek – megfelelő ahhoz, hogy a területi különbségeket tanulmányozni, elemezni lehessen. A kistérség földrajzilag összefüggő, elsősorban területfejlesztési és statisztikai célokat szolgáló területi egység. Bár területének nagyságát tekintve közel áll a járásokhoz, de nem tekinthető sem az egykori járások utódjának, sem a jelenlegi előzményének, mivel nem a megye kihelyezett közigazgatási szerveinek illetékességi területét határozza meg. 2013-tól a statisztikai-területfejlesztési kistérségek mellett államigazgatási (közigazgatási) területi egységként járásokat is kialakítottak, a két területi beosztás nem esik egybe. Az elemzésben azért választottam a kistérségeket, mert a korábbi népszámlálások adatait erre vonatkozóan

lehet összegyűjteni, illetve a 2001-es népszámlálást is publikáltuk kistérségi összesítésben (Forray-Híves 2003:32-38), így az adatok összevethetők.

1. táblázat: A népesség iskolázottságának változása 1960-2011 (% a megfelelő korú népességből)

iskolázottsági szintek	1960	1970	1980	1990	2001	2011
Iskolázatlan	3,2	1,9	1,1	1,2	0,7	0,6
1-7 osztály	64,0	46,8	32,8	20,7	10,5	4,8
Legalább 8 osztály	32,8	51,3	66,1	78,1	88,8	95,1
Szakmai oklevéllel érettségi nélkül*	--	5,5	11,0	15,0	18,6	21,3
Legalább érettségi	8,8	15,5	23,4	29,2	38,2	49,0
Diploma	2,7	4,2	6,5	10,1	12,6	19,0

Forrás: KSH Népszámlálás

** 15 éves népességhez viszonyítva*

Az 1. számú táblázat összefoglalva mutatja be az elmúlt 50 év változását a népesség iskolázottságában. Minden iskolázottsági szint a megfelelő korcsoporthoz van viszonyítva. Az iskolázatlan népesség a 10 éven felüliekhez, az 1-7 osztályt végzettek és a 8 osztályt végzettek a 15 éven felüliekhez, az érettségizettek a 18 éven felüliekhez és a diplomások a 25 éven felüliekhez viszonyított arányok. A következő elemzésben és térképeken ugyanilyen viszonyszámok szerepelnek. A táblázatból jól nyomon követhető a népesség iskolázottságának növekedése. Először az alacsonyan iskolázott népesség aránya csökkent gyors ütemben, a napjainkra általánosnak tekinthető a legalább nyolc évfolyam elvégzése. Az oktatási expanzió következő lépcsője az érettségizettek arányának megugrása volt. Az elmúlt évtizedekben a legalább érettségivel rendelkezők aránya emelkedett a legdinamikusabban a 18 éves és idősebb népesség körében. 1960-ban az ilyen korú népesség mindössze 9 százalékának, 2001-ben már több mint egyharmadának, mára pedig majdnem felének legalább érettségi bizonyítványa van. Még magasabb az arány a 20 és 24 év közöttiekénél, ahol 79% az érettségizettek aránya. Az elmúlt évtizedben emelkedett azoknak a száma is, akik középfokú iskolában érettségi nélkül szereztek szakmai oklevelet. A növekedés azonban nem volt olyan nagy mértékű, mint a megelőző évtizedekben. Ennek oka, hogy az ilyen jellegű végzettségek elértéktelenedtek a továbbtanuló fiatalok körében, az érettségi megszerzésére való törekvés vált általánossá. A szakmunkás-szakiskolai végzettségek a 35–59 évesek körében a leggyakoribbak. Napjainkban pedig a diplomások száma emelkedik ugrásszerűen. A teljes 25 éven felüli népességből közel 20%-nak van diplomája, azonban a 30-34 éves körében ez az arány 39%, így a következő évtizedekben a diplomások aránya fog a legdinamikusabban növekedni.

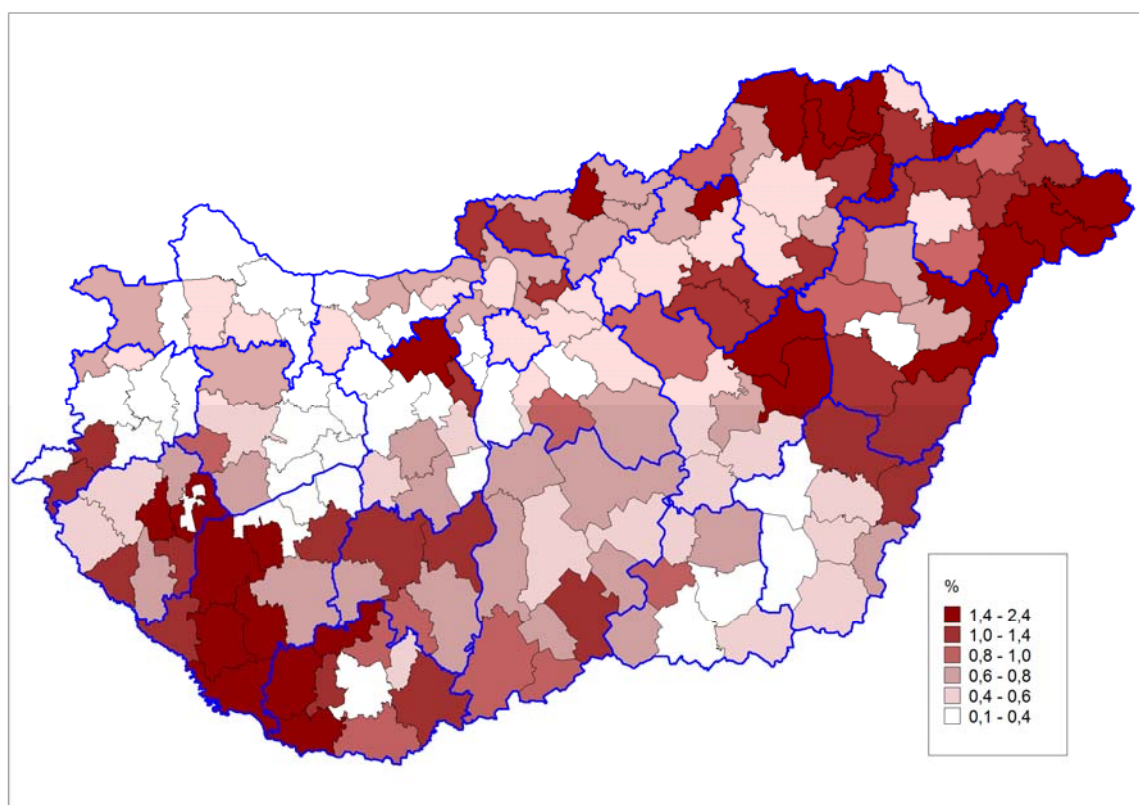
A következőkben a különböző iskolázottsági szintek területi megoszlását mutatom be a 2011-es és a 2001-es népszámlálások alapján.

Az iskolázatlan népesség

A társadalom egésze szempontjából kulcskérdés, hogy minél alacsonyabb legyen az iskolázatlan népesség aránya. Az oktatáspolitikai kiemelt figyelmet fordít az alacsony iskolázottságúak számának csökkentésére. Különösen igaz ez napjainkban, amikor az Európai Unió oktatáspolitikája fókuszba emelte a korai iskolaelhagyás mutatóinak fokozatos csökkentését. A területi kutatás abban tud segítséget nyújtani, hogy megmutatja, melyek azok a kockázatos térségek, amelyek különös figyelmet, fokozott segítséget igényelnek. A következőkben az országos kép mellett bemutatom a területi különbségeket az iskolázatlan népesség szempontjából.

A teljesen iskolázatlan népesség aránya országosan változatlanul alacsony, sőt némi csökkenés (a tíz évvel korábbi 0,7% helyett 0,6%) következett be. Ennek legfontosabb oka az iskolázatlan idősök fogyatkozó számában kereshető, a legmagasabb arányt ma is a legidősebbek képviselik. Az iskolázatlan lakosság területi elhelyezkedése azonban figyelemre méltó. Elsősorban perifériás fekvésben, kifejezetten szegény, hátrányos helyzetű térségekben, a határok mentén, főleg az északkeleti és délnyugati Dráva menti kistérségekben, illetve a Közép-Tisza-vidéken élnek, de közülük olyan térségekben is, ahol nem jellemző a magas életkort elérők kiemelkedő aránya (*1. térkép*). Bár nagyon kevesen vannak, mégis szembeütő, hogy a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolázatlansági arányt mutató kistérségek között több mint tízszeres a különbség, és egyes kistérségekben még mindig meghaladja a 2%-ot!

1. térkép: Iskolázatlan népesség aránya kistérségenként, 2011

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

A befejezetlen általános iskolával rendelkezők

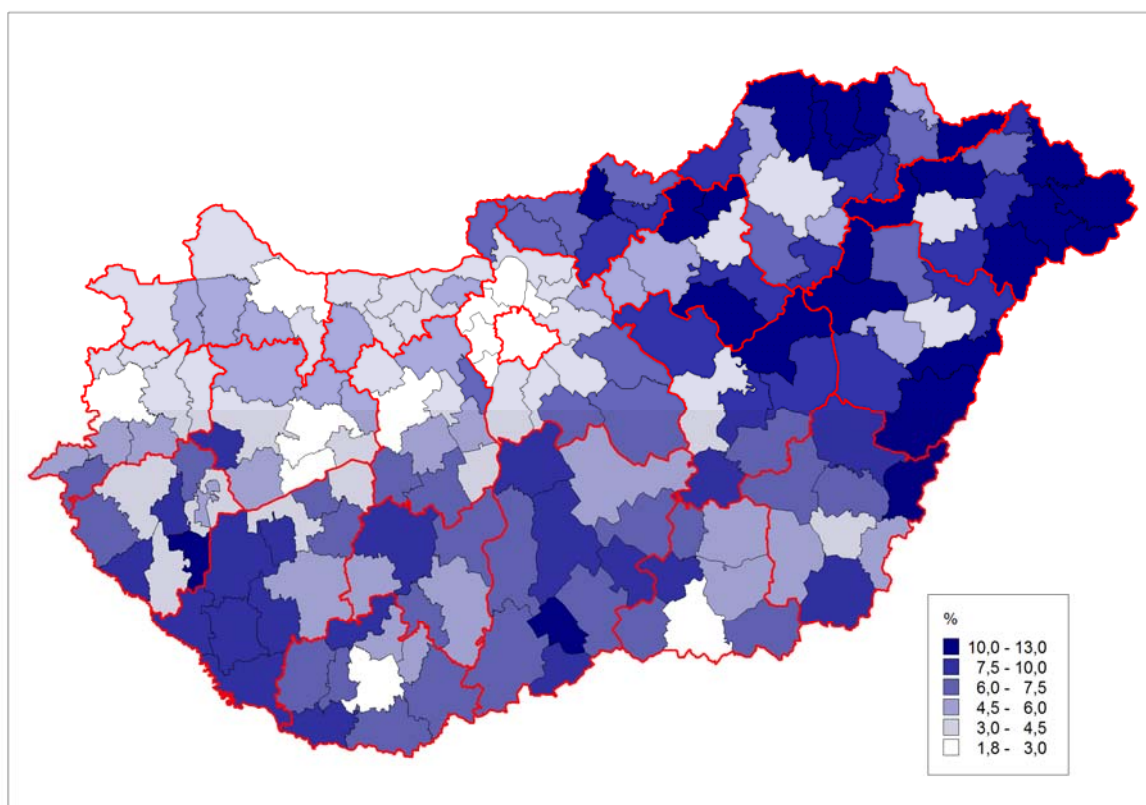
A korai iskolaelhagyás visszaszorítása szempontjából az általános iskolát be nem fejezők országos értéke és területi megoszlása is lényeges. 2011-re a 15 éven felüli népesség 95%-a befejezte az általános iskolát, vagy magasabb végzettsége van. Tíz évvel ezelőtt ez az érték még 88,8% volt. Ez igen jelentős haladásnak tekinthető, hiszen alig túlozva a teljes felnőtt népesség rendelkezik a nyolcéves alapiskolázottsággal. (Az általános iskolát nem végzettek között is elsősorban a legidősebbeket találjuk, a fiatalabb korcsoportokban 3-4% között van ez az arány.)

Területi különbségek ebben a csoportban is igen nagyok: hétszeres eltérés van a kistérségek között (2. térkép). A legmagasabb az arány a legszegényebb, rurális északkeleti kistérségekben, a Sajó-Hernád-völgyben, Bihari térségben, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye sok kistérségében, a Közép-Tisza-vidéken. A határ menti térségekben magas az iskolázatlan népesség aránya, azonban jelentős területi eltérések mutatkoznak, az északnyugati és délkeleti határmenti térségek jobb iskolázottsági mutatóival szemben az északkeleti, keleti és délnyugati kistérségek népessége változatlanul alacsonyan iskolázott (Forray-Híves 2011: 30-43).

Érdeemes figyelni arra az összefüggésre is, hogy ezekben a kistérségekben él a cigányság legnagyobb arányban. Bár az iskolázatlansági arányok a Dél-Dunántúl Ormánság térségében sem magasak, azért kiemelésre méltó, hogy például – e kirívóan szegény, cigányok által lakott határ menti területen – kisebb arányban van jelen az alacsonyan iskolázott népesség, mint az ország keleti határvidékein.

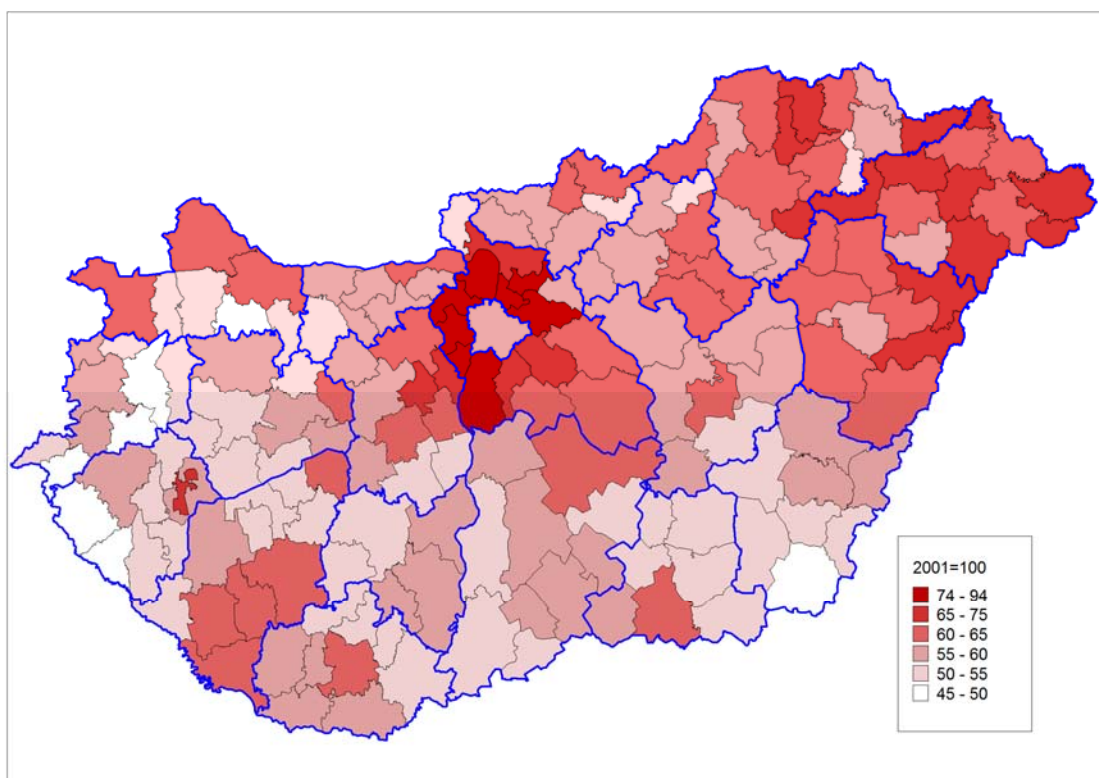
Az elmúlt 10 év kistérségenkénti változását nyomon követve ott csökkent kevésbé az iskolázatlanság, illetve ott maradt változatlan az arányuk, ahol a korábbi népszámlálás szerint is magas volt az iskolázatlan népesség aránya (3. térkép). Ezek a kistérségek északkeleten, a Közép-Tisza-vidéken és a Dráva mentén helyezkednek el. A legjelentősebb a csökkenés az iskolázott nagyvárosokban, valamint számos dunántúli és dél-alföldi kistérségben. Budapest környéke speciális helyzetben van, mivel ott eleve kevés volt az iskolázatlan lakos és az agglomerációba történő áramlás is inkább az iskolázott népességet érintette. De összességében elmondható, emelkedett ugyan az ország népességének iskolázottsági szintje, ám nem csökkentek, sőt inkább nőttek a területi különbségek!

2. térkép: 1-7 osztályt végzett 15 éven felüli népesség aránya kistérségenként, 2011

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

3. térkép: 1-7 osztályt végzett népesség számának változása kistérségenként 2001 és 2011 között

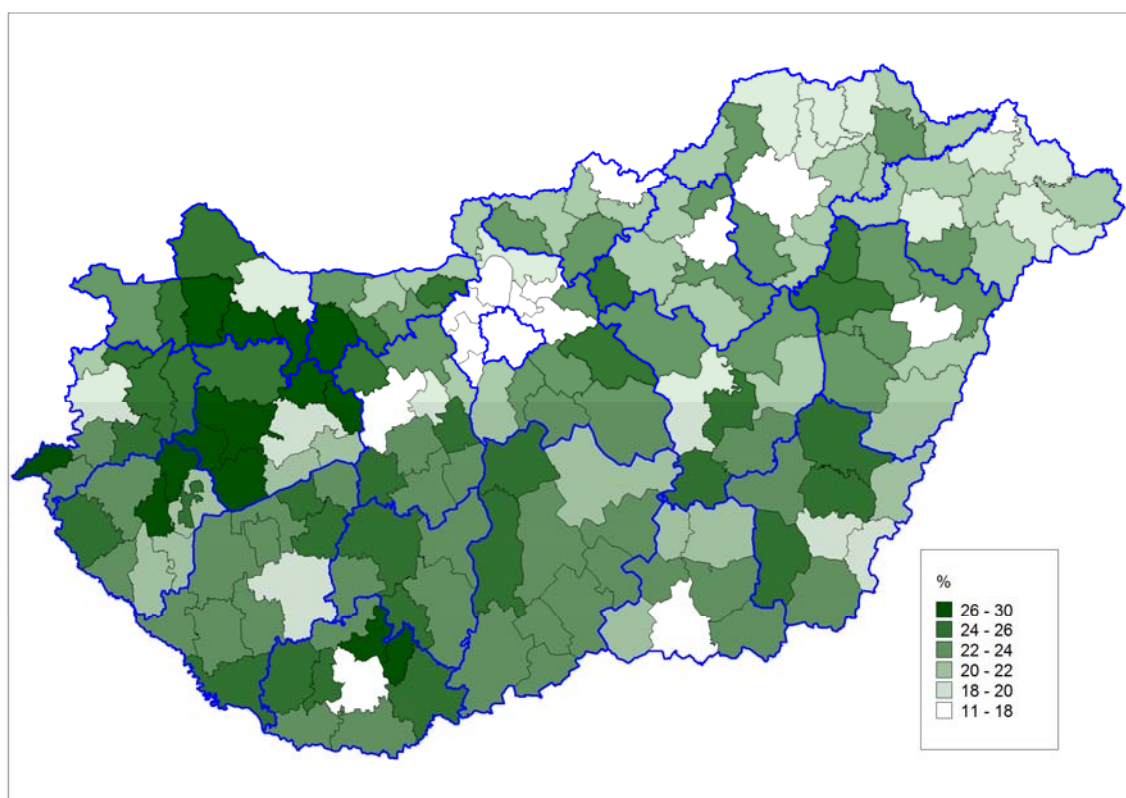
Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás.

Szakmai oklevéllel rendelkezők

A szakmunkás végzettségű népesség az ország északnyugati részén tömörült (4. térkép). Ez ellentmond annak a konvencionális tudásunknak, hogy itt magas az iskolázottabb lakosság aránya. Annak a tudásunknak is ellentmond, hogy a szakmunkásképzés legtovább a borsodi iparvidéken és környékén állott fenn. Itt a szakmunkás orientációjú helyi oktatáspolitikája hatása is érzékelhető, azonban a tényleges munkapiaci kereslet iránya is hangsúlyos, ezért valószínű, hogy ilyen végzettségű népesség jelentősebb számban költözött az ország északnyugati térségébe. Különösen feltűnő, hogy a hagyományosan monostruktúrák térségeiben – pl. a volt borsodi iparvidék vagy az agrár-rurális Dél-Alföld – a szakmunkásképzőt végzettek gyakorisága átlag alatti. A szakmai végzettséggel rendelkezők foglalkoztatottsága hasonló képet mutat, az észak-nyugati térségekben rendkívül magas a foglalkoztatottsági arányuk 75-83%, miközben az észak-keleti térségekben, köztük a volt borsodi iparvidéken csupán 47-60%-uk tartozik e körbe.

A szakmunkásképzés helyébe a kilencvenes évek folyamán az ország fejlett régióiban, a nagyvárosokban és különösen Budapesten és agglomerációjában az érettségit adó középiskolázás lépett. A fejletlenebb régiókban azonban olyan űrt hagyott maga után, amelynek következtében ezekben a térségekben a középiskolázás általánossá válása kérdőjeleződhet meg.

4. térkép: Szakmai végzettséggel rendelkező népesség aránya, 2011

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás.

Az érettségizettek

Az érettségizők arányát ábrázoló térkép kétféleképpen is kiegészíti a szakmunkás végzettségűek alkotta regionális képet (5. térkép). Egyfelől az tűnik ki, hogy az adott térségek meghaladták a szakmunkás végzettséget – mint iskolázottságot –, és elmozdultak a középiskolázottság felé. Másfelől viszont láthatóvá válik, hogy egyes térségek a jelzett időszakban nem fejlődtek, mivel a szakmunkásképzés volt a domináns középfokú képzettségük, és ez a képzés fokozatosan visszaszorult. Az 1990-es évek oktatáspolitikai sikertörténete a középiskolázás tömeges méretűvé – egyes helyeken pedig általánossá – válása Magyarországon. Igazán azonban ez csak akkor értelmezhető, ha a szakképzésben részt vevők

arányaival is egybevetjük. Ekkor ugyanis kiderül, hogy egyszerre van szó sikerről és kudarcról. A szakmunkásképzés visszaszorulását Budapesten kívül Csongrádban és Zalában egyértelműen követte az érettségit nyújtó képzésben való részvétel növekedése – Nógrádban, Tolnában, Szabolcs-Szatmár-Beregben, valamint Bács-Kiskun megyében ezzel szemben nem követte semmi. Így tehát az utóbbi megyékben a középfokú oktatásban való részvétel romlott – azaz a különbség ezen megyék és az ország leginkább iskolázó megyéi között még az 1990-es évekhez viszonyítva is növekedett. A térképen 3,5-szeres a különbség a magasabban iskolázott kistérségek javára.

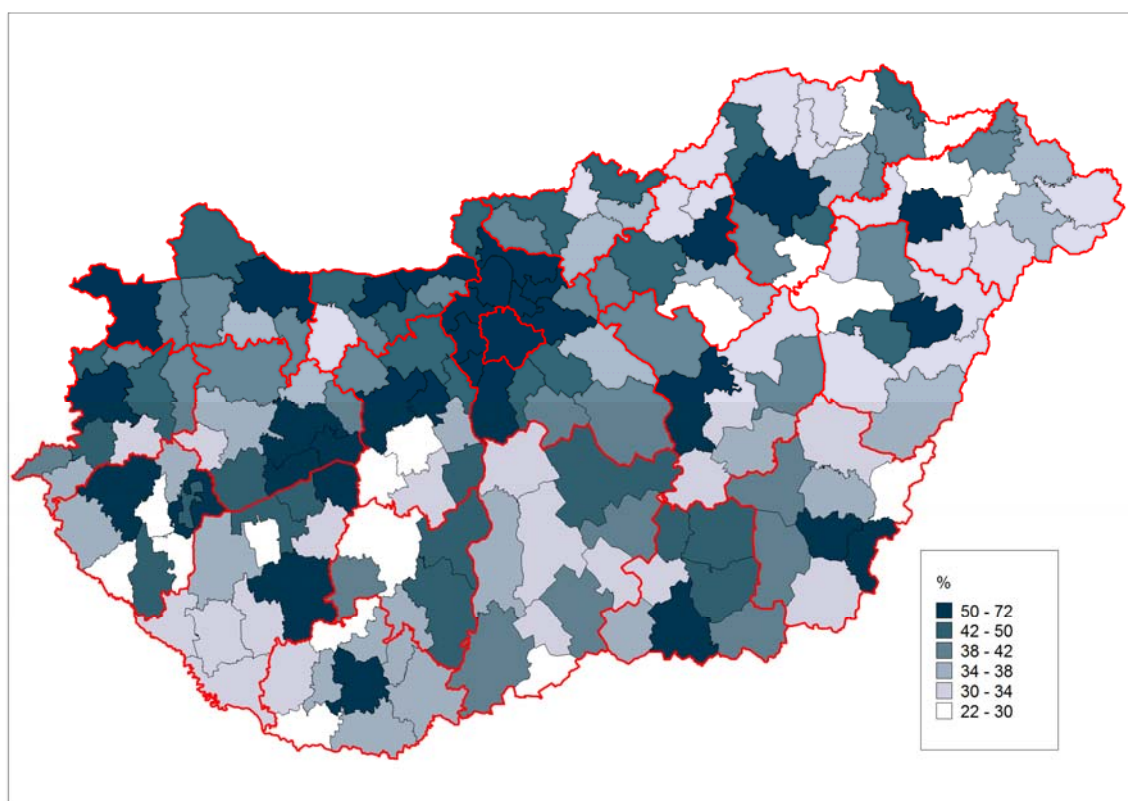
Korábbi, szerzőtársakkal végzett kutatásaimban – az előző évtizedek iskolázásának elemzése alapján – a középiskola elvégzését, az érettségi megszerzését tekintettem olyan adatnak, amely legérzékenyebben jelzi a fejlődési potenciált. Elemzéseik rámutattak arra, hogy ez az iskolázottsági szint jelentős eredményeket jelez a tanulásban, színvonalasabb munkavégzésre képesít, és előre vetíti az értelmiségivé válást is (Forray – Kozma 2011: 200). A korábbi elemzéseikben felfigyeltek arra – történeti okokkal magyarázva –, hogy az érettségivel rendelkezők, különösen az adott gazdasági körülményekhez képest, feltűnően magas arányokat képviseltek az Alföld középső és északi területein. Ezekben a térségekben ezt a jelenséget a kutatók a korábbi népi mozgalom, az iskolaszervező református egyház nemzedékeken átívelő hatásával magyarázták (Forray – Kozma 2011). Enyedi és Beluszky (1977) tanulmánya alapján jó esélye volt a felívelő gazdaságnak, az iskolázottságra építő beruházások fejlődésének. Ez az elképzelés azonban tévesnek bizonyult. Az iskolázottság – mint látni fogjuk – ebben a térségben nem húzta magával a gazdaság dinamikus fejlődését. Ma már inkább úgy tűnik, hogy a viszonylag magas iskolázottsági szint önmagában nem hoz gazdasági fejlődést, ehhez a népesség műveltsége mellett más politikai és gazdasági fejlesztési döntések is szükségesek.

Jelenleg a legalább érettségivel rendelkező népesség országos aránya a megfelelő korú népességből örvendetes módon megközelíti az 50%-ot. Ám igen jelentős a korcsoportok közötti különbség: míg a fiatalabb népesség 60-70%-ának van érettségije, addig az időseknél csupán 20-30%-os az arány. A területi különbségek is igen nagyok. A korábbi népszámlálásokhoz hasonlóan elsősorban a nagyvárosokban – kiemelkedően Budapesten – koncentrálódik az érettségizett népesség. Emellett szembetűnő, hogy az Alföldön lényegesen kevesebb az érettségizett, mint a Dunántúl középső és északi részén, valamint a Dráva mentén. Az érettségizettek arányának területi megoszlása tehát a korábban jóslattal ellentétesen alakult: a gazdasági fejlődés dinamikája határozta meg ennek az iskolázási szintnek a terjedését. Arra vonatkozóan nem rendelkezünk területi adatokkal, hogy az egyes iskolai szinteket hol érték el a lakosság különböző csoportjai. Nem tudjuk megállapítani, hogy ezek a

csoportok mely településen végezték el a középiskolát – a népszámlálási adatok között ilyen információt nem találtunk –, csak azt, hogy rendelkeznek-e ilyen végzettséggel.

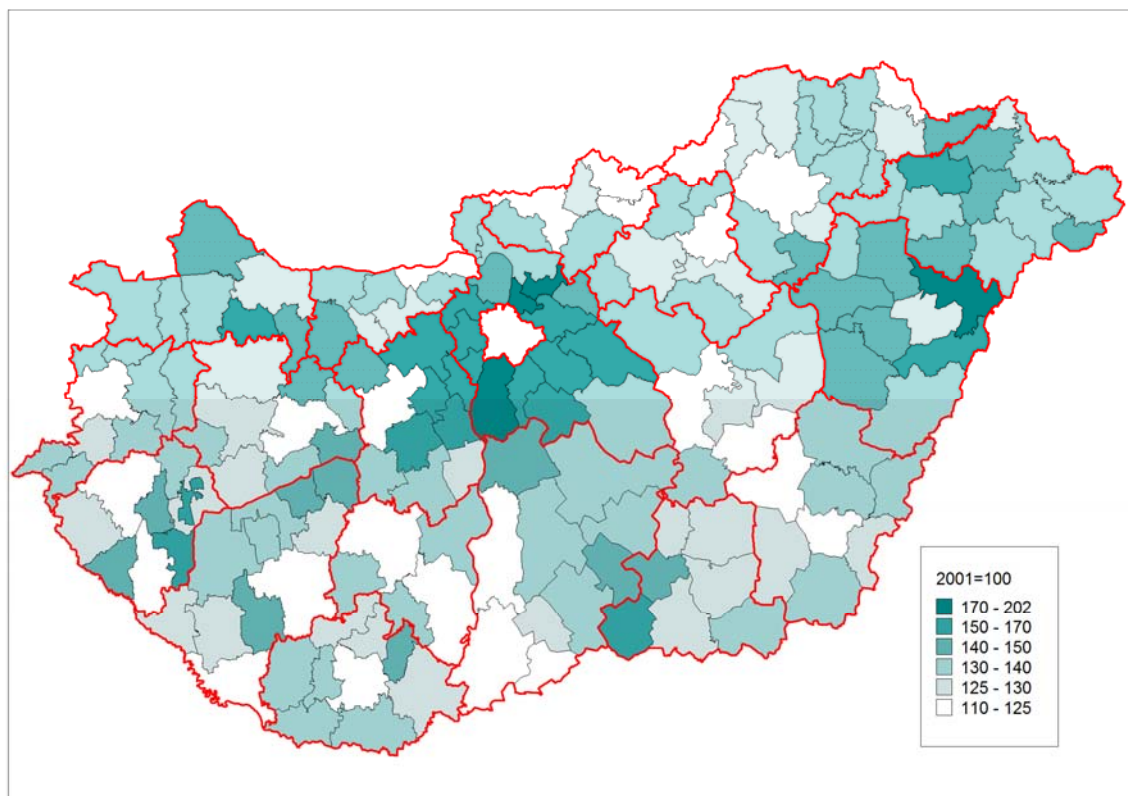
A két népszámlálás kistérségi adatait összevetve feltűnik, hogy csökkentek a területi különbségek, legalábbis a legtöbb kistérségben (6. térkép). A térképen sötét színnel jelölt kistérségekben jelentősen nőtt az érettségivel rendelkezők aránya – és ezek többsége az alacsony iskolázott területeken van. A legtöbb nagyvárosban és környékükön természetesen nem történt ekkora változás, mivel ott korábban is nagyon magas volt az érettségizettek aránya. Vannak azonban kivételek, mint pl. Debrecen és Nyíregyháza környéke, ahol jelentősen nőtt az arány. A legtöbb kisebb városokban szintén jelentős növekedés történt az érettségizett népesség arányában pl. Bicske, Mosonmagyaróvár. Vannak azonban olyan kisvárosok is, ahol alig változott ez az arány – pl. Ózd, Baja és Tamási. A legtöbb esetben ezek a kisvárosok a hátrányos helyzetű kistérségekben helyezkednek el.

5. térkép: Legalább érettségizett népesség aránya, 2011

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

6. térkép: Legalább érettségizett népesség számának változása 2001 és 2011 között

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

A diplomások

Az alábbi elemzés a felsőoktatást elvégzetteket veszi számba területi megoszlásban. Általános helyzetképet mutatok be a diplomások kistérségi megoszlásáról, éppúgy, mint az előző végzettségi szinteknél. A feltárt helyzetképet tovább fogja árnyalni a disszertációm későbbi részében elemzett felsőoktatási expanzió.

A diplomával rendelkező népesség száma és aránya ugrásszerűen emelkedett az elmúlt évtizedben: míg 1990 és 2001 között 25%-al növekedett, addig 2001 és 2011 között 50%-al. Mára már majdnem minden ötödik ember rendelkezik diplomával! Ennél is magasabb az arány a fiatal, 35 év alatti generációban, ahol közel 30%-ának van már diplomája.

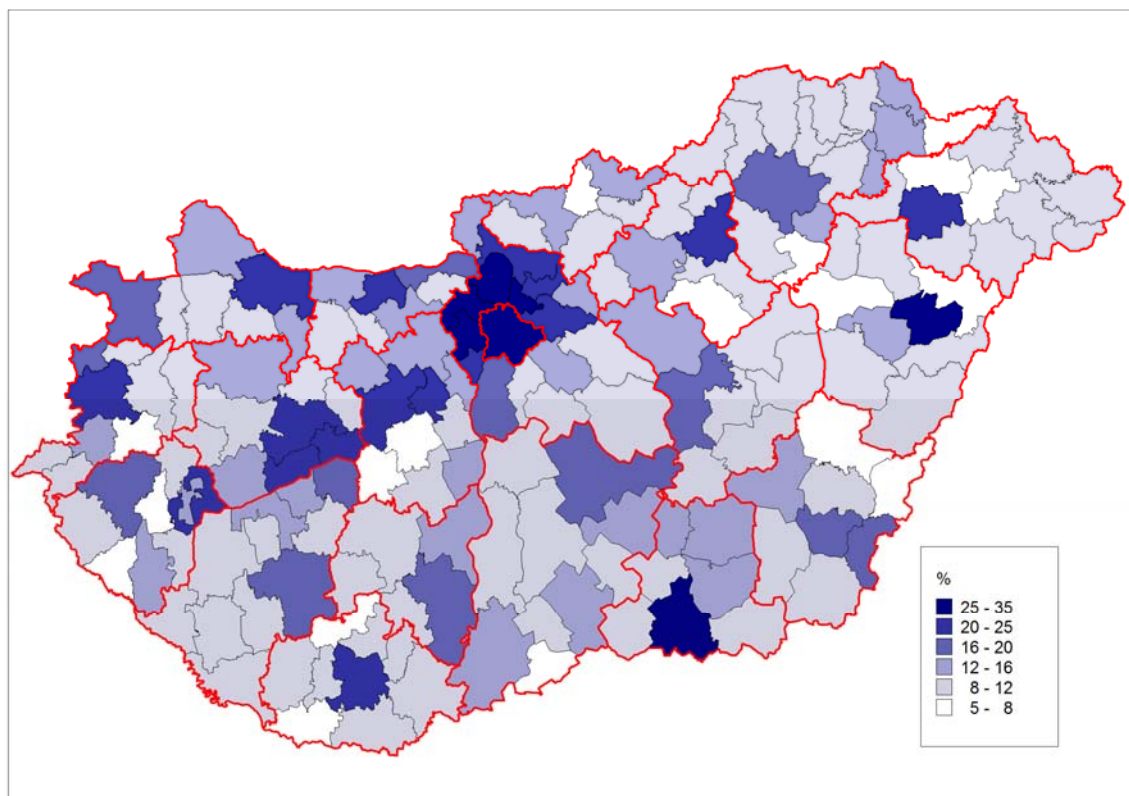
Területileg vizsgálva a diplomások arányát, igen jelentős különbségeket találunk (7. térkép). Például hétszeres különbség van Budapest és Bodroközi kistérség között (35-5%)! Az nem meglepő, hogy a megyeszékhelyek, felsőoktatási centrumok, nagyvárosok népességében sokkal több a diplomás, mint a rurális térségekben. Azonban a Tiszántúl középső és északi részén több kistérségben feltűnően kevés a diplomás, de ugyancsak kevés Dél-Dunántúl sok kistérségében is – ahol más szempontból az iskolázásban jelentős

előrelépést állapíthatunk meg. Ehhez képest viszont néhány, közismerten leghátrányosabb helyzetű kistérségekben viszonylag magas a diplomások aránya (Mezőkövesd, Kazincbarcika 11-12% Ózd 9%). Ez utóbbi magyarázata, hogy a borsodi iparvidéken nagyobb számban élnek még idősebb mérnökök. Ezt támasztja alá az is, hogy a két népszámlálás között nem nőtt számottevően a diplomások aránya ezekben a kistérségekben. Fontos Kiemelni még Fejér megyét, ahol az egy megyén belüli iskolázottsági különbség a legnagyobb: Székesfehérvár és Gárdony térségében 22-23% Enyingen 7% a legmagasabban képzettek aránya.

A két népszámlálás adatait összevetve eléggé változatos kép bontakozik ki (8. térkép). Részben jelentősen emelkedett a Tiszántúlon, a Dráva mentén, de a Kiskunságban csak kisebb mértékben emelkedett a diplomások aránya. A nagyvárosok is eltérően „viselkednek”, míg Szegeden, Győrben és Miskolcon kevésbé emelkedett az arány (bát itt 2001-ben is sok diplomás volt) ugyanakkor Debrecenben, Nyíregyházán és Pécsen sokkal erőteljesebb az emelkedés. A legnagyobb növekedés, a hagyományosan sok diplomással rendelkező Pest megyében, budapesti agglomerációban volt, ezzel is tovább emelve az iskolázottság területi megosztottságát.

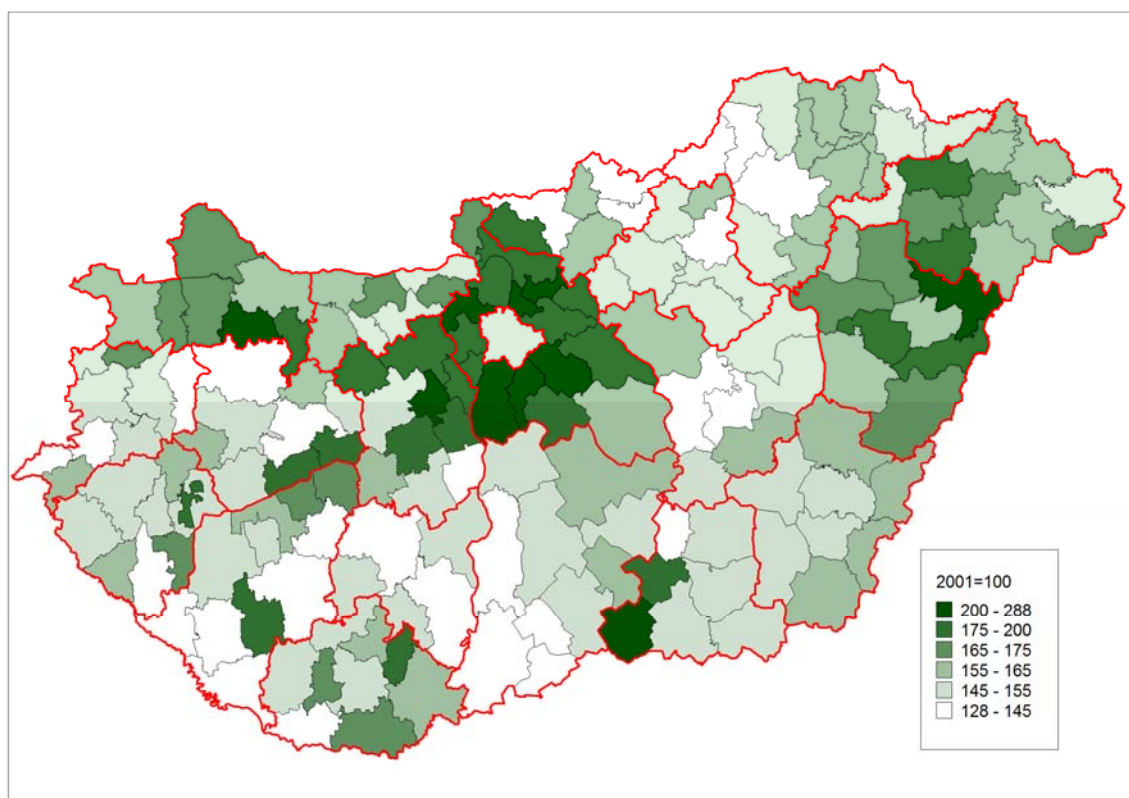
Általánosan azt láthatjuk, hogy nagyobb a növekedés mértéke azokban a térségekben, ahol van gazdasági potenciál és korábban igen kevés volt a diplomás, és alacsony az arány ott, ahol a gazdaság dinamikája hiányzik. Ezért különösen feltűnő, hogy a régebbi – ma hanyatló – ipari központokban a diplomások viszonylag magas számát a legidősebb korosztály teszi ki.

7. térkép: Diplomával rendelkező népesség aránya, 2011

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

8. térkép: Diplomával rendelkező népesség számának változása 2001 és 2011 között

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

A cigányság iskolázottsága és területi megoszlása

A következő részben a cigányság területi megoszlását és iskolázottságát vizsgálom meg. Azért tartom fontosnak a legnagyobb magyarországi kisebbségi csoportot témám szempontjából külön is megemlíteni, mivel az elmúlt évtizedekben számtalan kutatás foglalkozott a cigányság iskolai hátrányaival, illetve ezek kihatásával élethelyzetükre. (Havas-Kemény-Liskó 2002, Havas-Liskó 2005, Havas-Zolnay 2011, Forray 2012) Amennyiben területileg is lehatároljuk a cigányság helyzetét, akkor kiugranak a fejlesztésre szoruló területek és egyúttal megmutatkoznak a kedvező tendenciák. Ez jelenthet kiindulópontot ahhoz, hogy pontos és hatékony beavatkozásokat lehessen tervezni.

A cigányság létszámát és adatait a 2011-es népszámlás alapján dolgoztam fel.

Cigány/roma népesség létszáma és területi megoszlása

A 2011-es népszámlálás adatai alapján 315 583-an mondták magukat romának, cigánynak, míg az előző népszámlálásban ez a szám 206 ezer volt. A létszám jelentős emelkedésének valószínűleg az az oka, hogy legutóbb többen vállalták származásukat, illetve válaszoltak az etnicitásra irányuló – egyébként nem kötelező – kérdésekre. Ebben közrejátszott az is, hogy a népszámlálást megelőzően jogvédők és roma önkormányzatok széleskörű kampányban azt kérték, hogy a cigány/roma emberek valljanak etnikai hovatartozásukról.

A nemzetiségi hovatartozást meghatározó kérdések az ún. érzékeny adatok közé tartoznak. A népszámlálási törvény alapján a válaszadás önkéntes volt. A népesség nemzetiségi hovatartozását három területen adott válasz (a nemzetiség, az anyanyelv, a családi, baráti közösségben használt nyelv) szerint sorolták be. A három kérdés közül elegendő volt egy esetén pozitív választ adni az adott nemzetiséghez soroláshoz. Az adatfelvételkor egy személy több nemzetiséghez tartozónak is vallhatta magát. A népszámlálás családfogalmától eltérően a családi, baráti közösségben használt nyelv kérdésénél mindazon személyek csoportját tekintették, akiket a megkérdezett családjának tekint, függetlenül rokonsági körtől vagy a lakóhelytől. A népszámlálási adatok összességét vizsgálva látható az is, hogy közel 1,4 millióan nem válaszoltak a nemzetiséget firtató kérdésekre.

Bár ez a 316 ezer létszám nem éri el a közvélemény-kutatások és a kisebbségi önkormányzati választások során becsült adatot, mégis alkalmas területi elemzésre. A cigány/roma nemzetiséghez tartozás az előző népszámláláshoz képest jelentősen nőtt (53%-

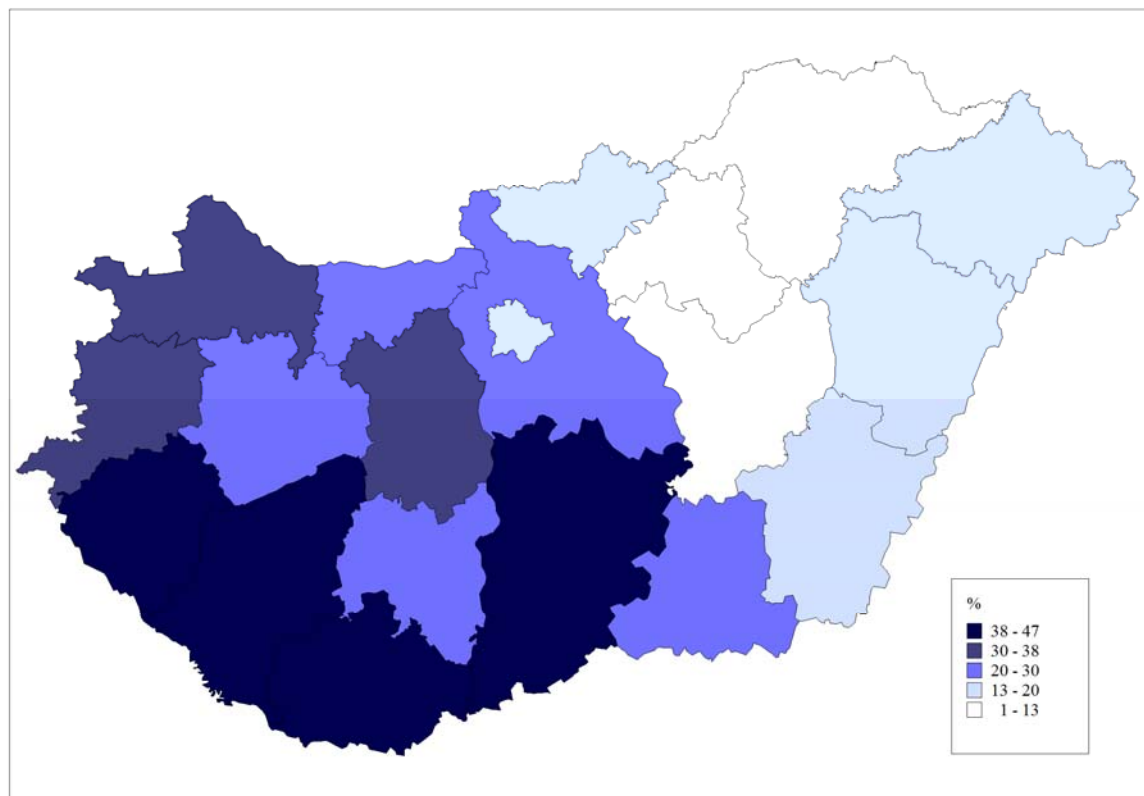
kal). A cigány/roma népességén belül a beás és/vagy romani nyelvet beszélők aránya csökkent annak ellenére, hogy létszámában kissé emelkedett. Érdekes megemlíteni, hogy a német nemzetiségű népesség változása igen hasonló értékeket mutat. A német nemzetiség aránya ugyanis 54%-kal nőtt, míg az anyanyelvűeké csak 13%-kal. A nemzetiségeknél a nyelv identitásképző erőként hat, így feltételezhető, hogy a korábbi népszámlálásban is már nagy arányban vállalták nemzetiségüket a nyelvet ismerők.

A cigányság területi megoszlása nem változott alapvetően az elmúlt évtizedben, a területi különbségek továbbra is igen nagyok. A népszámlálás szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 8,6% az arányuk, míg Győr-Moson-Sopron megyében 0,8%. A két végponton lévő megye között több mint tízszeres a különbség. Az elmúlt évtizedben éppen Győr-Moson-Sopron megyében nőtt leginkább a roma/cigány népesség száma, feltételezhető, hogy ez a jobb munka és életlehetőséget biztosító gazdagabb megyébe történő vándorlásnak köszönhető, illetve az ausztriai munkalehetőségnek.

Igen érdekes képet mutat az anyanyelv használat. A cigány/roma népesség leginkább Délnyugat-Magyarországon beszéli valamelyik cigány nyelvet, Zalában 47%-os arányban, Somogy, Baranya és Bács-Kiskun megyékben közel 40%-ban. Legkevésbé éppen abban a megyében, ahol a legtöbben élnek: Borsod-Abaúj-Zemplénben (0,9%) a különbség több mint ötvénszeres (*9. térkép*). A két végpontot magyarázzák azok a nyelvészeti kutatások, amelyek szerint a Dél-Dunántúlon él a beás cigány beszélők döntő része, és a kelet-magyarországi megyékben pedig az egynyelvű (romungró) cigányok (Orsós 2012).

A cigányság népszámlálás szerinti korszerkezete rendkívül fiatal, ami több dolgot jelenthet. Például, hogy magasabb körökben a születési arány vagy kevesebben érik meg az öregkort, vagy a fiatalabbak nagyobb arányban vallották magukat cigánynak a népszámlálás során. A választ nem tudjuk, de valószínűleg több tényező együttesen játszik benne szerepet. A népszámlálás szerint majdnem egyharmaduk 14 éves vagy annál fiatalabb, míg a nem cigány népességnél 14% az arány. Szinte nincsenek idősek, a 60 éven felüliek csupán 4,6%-ban képviselik a népességet, a nem cigány népességnél ez arány közel 25%. Az összevetések szerint a cigány/roma népesség valóban egy rendkívül fiatal korszerkezetet mutat, míg a nem cigányoké inkább az európai trendhez hasonló öregedő korszerkezet. Viszont nem tudunk korosztályi adatokat arról a feltételezhetően több 100 ezres népességről, akik bár cigány/roma származásúak, de nem annak vallották magukat a népszámláláskor. Mindentől függetlenül az idősek ilyen méretű hiánya lényegesen rövidebb életkort és sokkal rosszabb egészségügyi és szociális hátrányt mutat, amire szintén több kutatás is utal (Cserti Csapó 2011). Ezek a tények elvileg közismertek, inkább a számadatokban látható arány a megdöbbentő.

9. térkép: Cigány (romani, beás) nyelvet beszélők/használók aránya, 2011

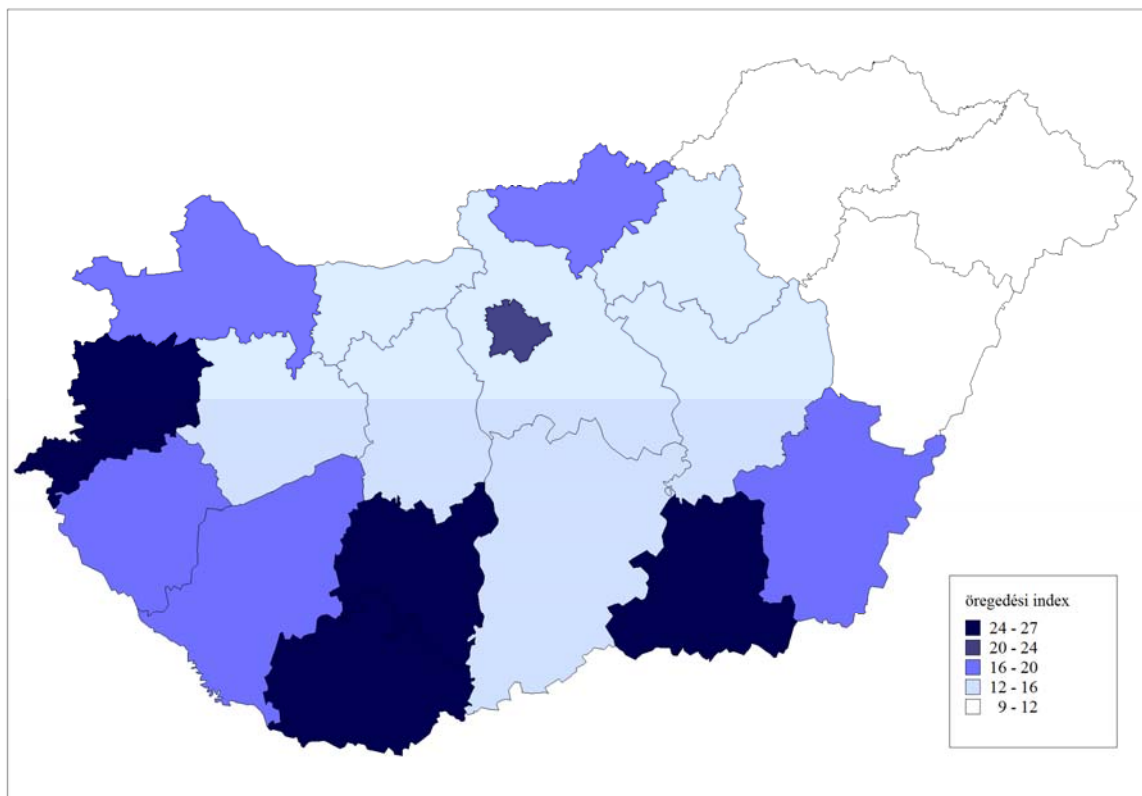

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

Megvizsgáltam a cigány/roma népesség öregedési indexét területi megoszlásban (*10. térkép*). Az öregedési index az idős népességnek (60–X éves) a gyermekkorú népességhez (0–14 éves) viszonyított arányát fejezi ki, vagyis minél magasabb ez az arány, annál idősebb a korszervezet. A cigány/roma adatokat vizsgálva láthatjuk, hogy a legfiatalosabb a népesség Északkelet-Magyarország megyéiben, a legidősebb Tolna, Baranya, Csongrád és Vas megyékben.

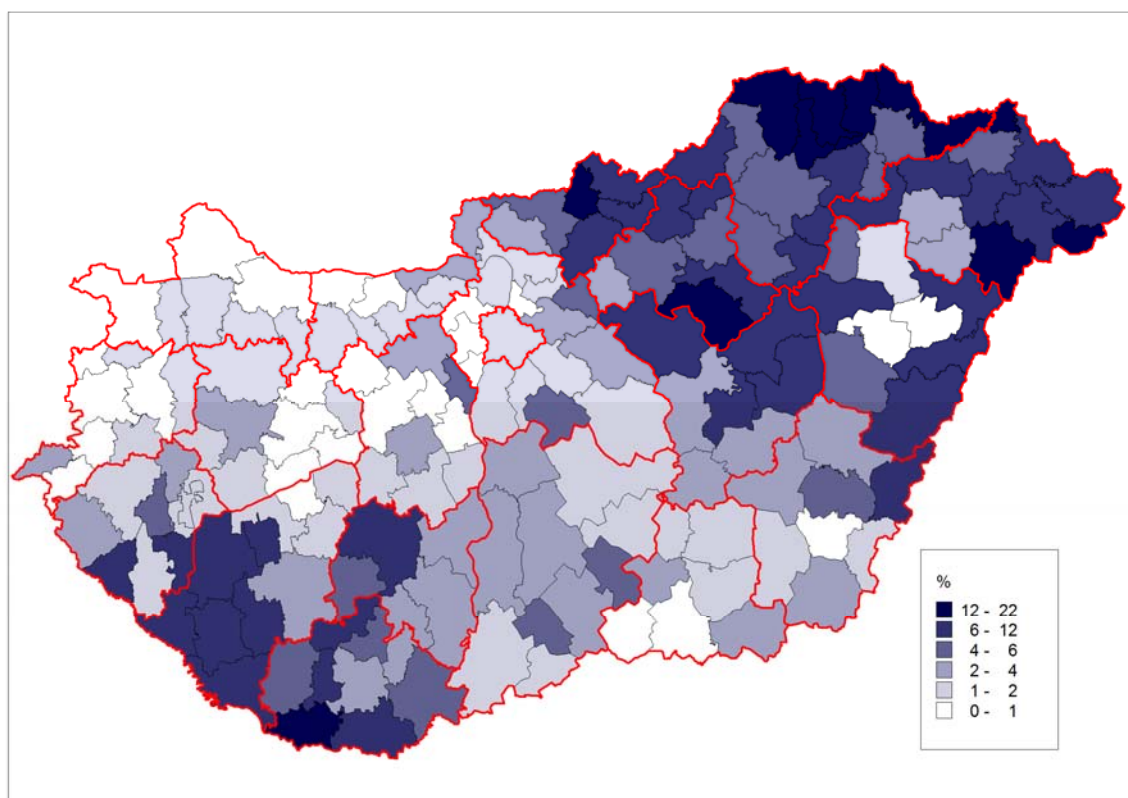
A kistérségi térképen ábrázolva a cigányság létszámát határozottan látszanak a cigányság által sűrűbben lakott területek. Ezek az északkeleti kistérségek, Nógrád, Közép-Tisza-vidék területei. Mellettük ide sorolható a Dél-Dunántúl – Ormánság, Somogy megye – legtöbb kistérsége is (*11. térkép*). Érdekes és nehezen indokolható “fehér folt” Debrecen, ahol a népességnek 0,7%-a tartozik a cigánysághoz a népszámlálás adatai alapján! (Információim szerint tudatos várospolitikai irányult a korábban a központban élő, nagy létszámú cigány csoportoknak a környező kisvárosokba történt kiköltöztetésére.)

10. térkép: Magukat cigánynak/romának vallók öregedési indexe, 2011

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

11. térkép: Magukat cigánynak/romának valló népesség aránya kistérségenként, 2011

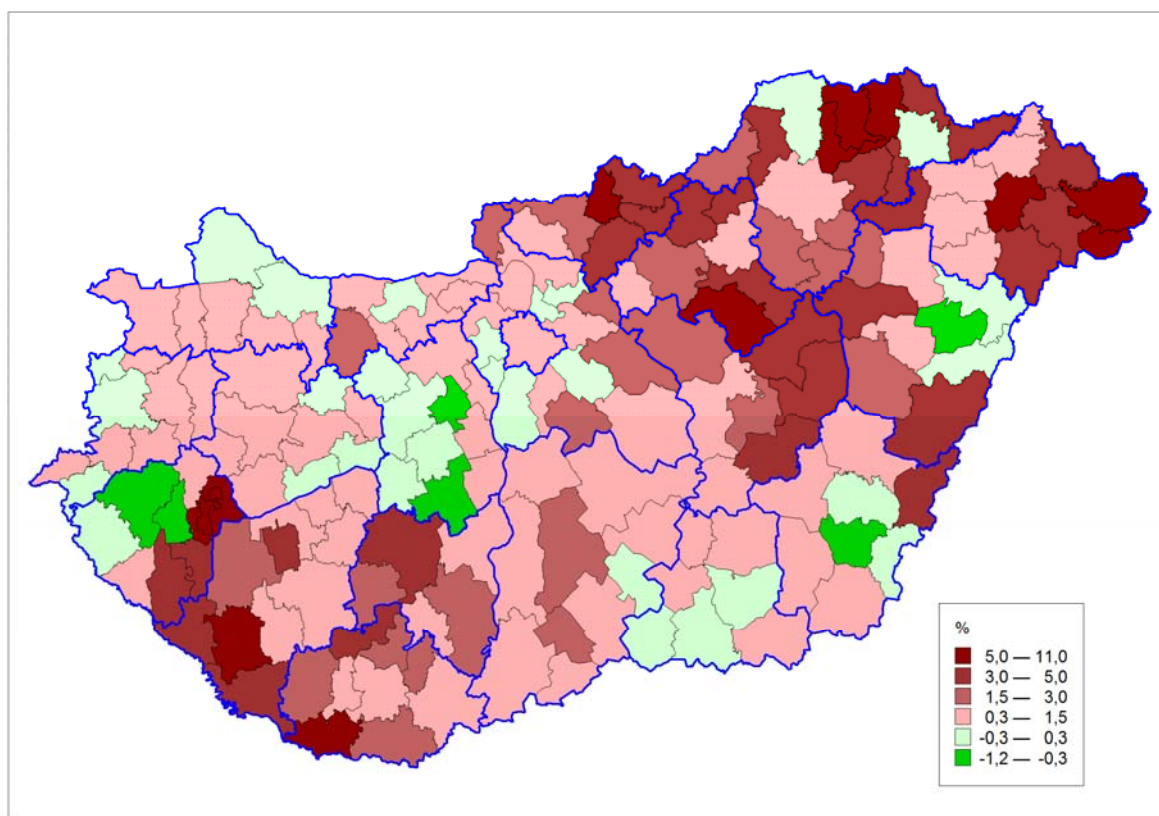
Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

Az elmúlt két népszámlálás különbségét bemutató térképen nyomon követhető a változás (12. térkép). A térkép abszolút számban mutatja a két népszámlálás közötti eltéréseket. Elsősorban a cigányság által sűrűbben lakott kistérségekben mondták többen magukat cigánynak. Azonban van néhány kivétel, pl. Debrecen, Békéscsaba, Zalaegerszeg, ahol csökkent az arányuk.

A legnagyobb változás Sellye kistérségben volt, ahol 2001-ban még 6% mondta magát cigánynak, 2011-ben pedig már 16,6%. Ezt a nagy arányú változást nem a lakosság kicserélődése okozta – erről volnának adataink –, hanem itt látjuk leginkább indokoltnak feltevésünket: a helyi cigányságot vezetői meggyőzhették arról, hogy valljanak etnicitásukról.

A cigány népesség legnagyobb számban az ország fejletlen, illetve igen fejletlen csoportba tartozó kistérségeiben él. Azokban a kistérségekben, ahol magas a cigány népesség száma és aránya az összlakossághoz képest, ott a legkedvezőtlenebbek a munkaerőpiaci adatok, továbbá igen alacsony a foglalkoztatottság, illetve magas a munkanélküliség. A rossz gazdasági szerkezettel és foglalkoztatási mutatókkal rendelkező – de olcsó lakhatást biztosító – településekre költöztek cigányok és olyan társadalmi csoportok, amelyek a jobban prosperáló térségekből kiszorultak. Ezekben a térségekben azokban nem találták meg helyüket, munkalehetőségeiket, és az ilyen településeken megélhetésüket alkalmi munkák, segélyek és közmunkák minimális szinten biztosítják. Másrésről az itt élő cigány népesség nagyobb része azon társadalmi csoportokhoz tartozik, akiknek alacsony az iskolai végzettsége, rossz szakképzettségi mutatókkal írhatók le, ebből következően halmozottan hátrányos helyzetűek a gazdasági szervezetekkel, foglalkoztatókkal amúgy is gyéren ellátott területeken. (Cserti Csapó 2008)

12. térkép: Magukat cigánynak/romának valló népesség arányának változása kistérségeinként, 2001-11

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

A cigányság iskolázottsága

A cigány/ roma népesség iskolázottságáról publikusan csak megyei felbontásban állnak rendelkezésre adatok. Azonban ebből is megállapítható számos a területi különbség. Összességében elmondható, hogy a magukat cigánynak, romának mondó népesség ma is rosszul iskolázott. Az elmúlt évtizedben minden erőfeszítés ellenére tovább nőtt a szakadék a cigányság és a többség iskolázottsága között, és ennek megfelelően az életésélyek közötti eltérés is tovább növekedett (Híves 2006).

A 2011-es népszámlálás szerint amíg a nem roma népességnek csupán 4,5%-a nem végezte el a 8 osztályt, addig ez a cigányság 22,3%-ról mondható el. Ezen alacsony iskolázottsági szint a többlépcsős mobilitás hiányát mutatja. A középfokú iskolát érettségi nélkül elvégzett, a szakmai oklevéllel rendelkező népességnél nincs kiugró különbség a többség és cigányság között, de egyre nagyobb az eltérés a magasabb végzettségi szinteken. Míg a nem roma népesség 17%-a diplomás, addig e csoportnak csak 1,2%-a, összesen 2607 fő rendelkezik felsőfokú végzettséggel. (A százalékos értékeket a 15 éven felüliekhez kellett viszonyítani, mivel csak így álltak rendelkezésre demográfiai adatok.)

2. táblázat: 15 éven felüli népesség iskolai végzettsége, %

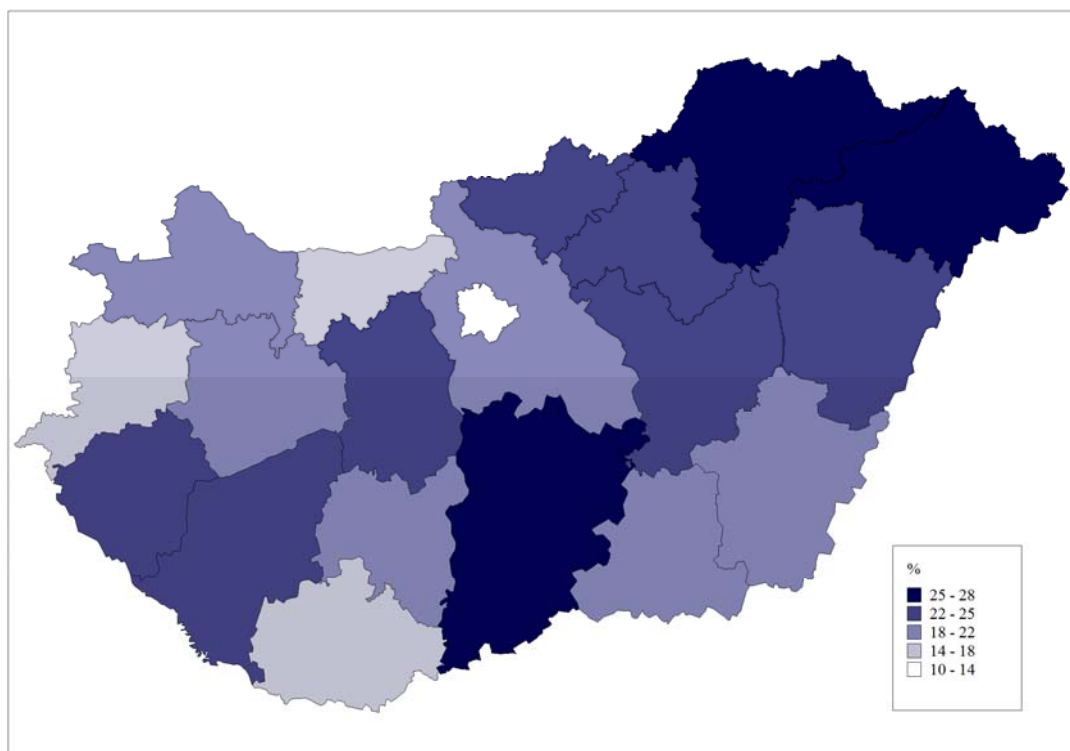
végzettség /nemzetiség	8 o. alatt	8. évfolyam	Középfokú iskola érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	Érettségi	Diploma
nem roma	4,5	27,5	21,0	29,9	17,1
roma/cigány	22,3	58,3	13,1	5,1	1,2
együtt	4,8	27,7	20,8	29,6	17,1

Forrás: KSH Népszámlálás 2011

Területileg vizsgálva a cigányság iskolázottságát, általánosságban megállapítható, hogy azokban a megyékben van több érettségizett vagy diplomás cigány lakos, ahol alacsony számban élnek. Ezek főleg az északnyugati megyék, valamint Pest és Csongrád megye. Ennek oka az lehet, hogy a több és jobb munkalehetőséggel rendelkező területekre nagyobb számban vándorol képzett munkaerő, közöttük cigányok is.

Az általános iskolát sem befejezett cigány népesség elsősorban Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Bács-Kiskun megyében található, azokban a térségekben, ahol általában is alacsonyabb az ott élők iskolai végzettsége (13. térkép). Korábban hivatkoztunk az el- és a beköltözésre. A migrációs tendenciák ismeretében magától értetődőnek kell tekintenünk azt a folyamatot, hogy a magasabban képzett, fiatalabb lakosság jobb életkörülményeket keresve elvándorol, s helyükbe olyanok költöznek, akik számára ezek a feltételek is az életkörülmények javulását eredményezik.

13. térkép: 8 osztálynál kevesebb végzettséggel rendelkező 15 éven felüli cigány/roma népesség aránya, 2011

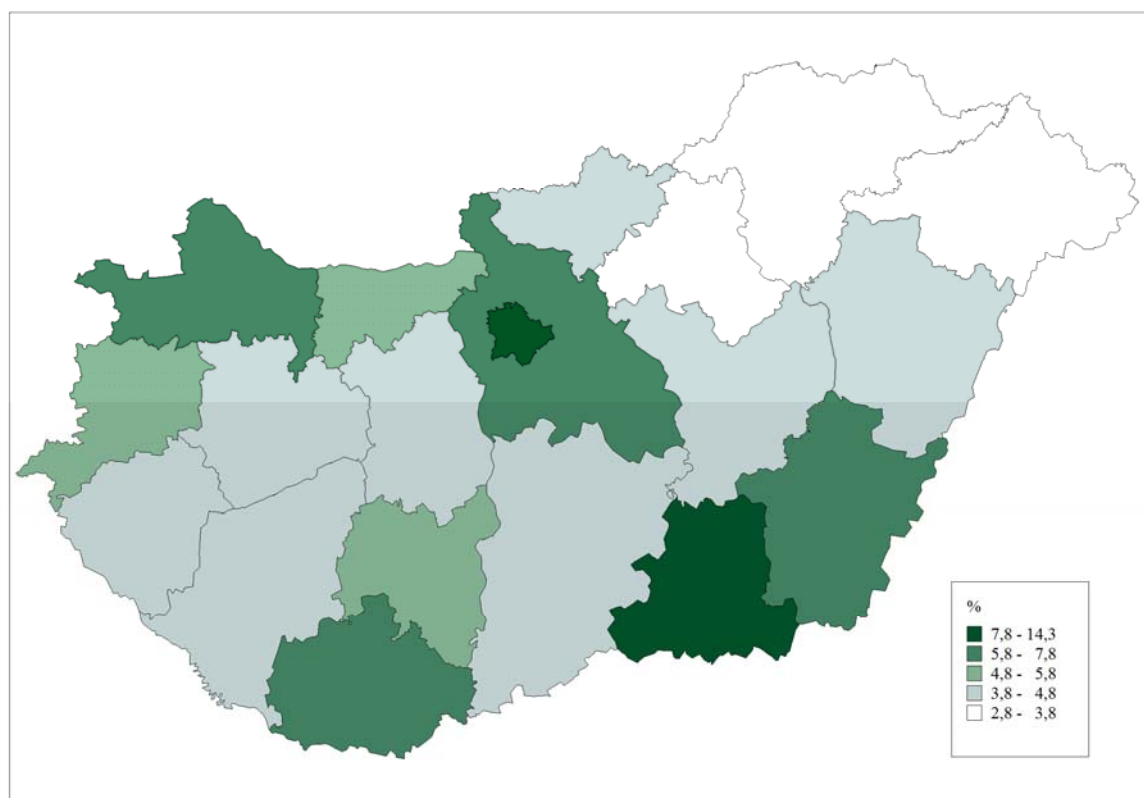

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

A Dunántúl déli felének megyéi e mutató tekintetében igen eltérően viselkednek. Míg Zala és Somogy megyében igen magas az iskolázatlan cigány népesség aránya (25% körüli) addig Baranyában jóval alacsonyabb, kedvezőnek mondható 17%. Baranya megyében az országos átlaghoz képest sokkal magasabb a szakiskolai/szakmunkásképző végzettséggel rendelkező cigány népesség aránya, de alacsonyabb a diplomásoké. Feltételezhető, hogy Baranyában erőteljesen hatnak a javulásra az elmúlt húsz esztendő azon oktatási innovációi, melyek a cigányság iskolázottságának emelését célozták (Szűcs és mtsi 2012). A szakiskolai/szakmunkásképző végzettséggel rendelkezők legmagasabb arányban Komárom-Esztergom megyében, illetve Budapesten élnek, az északkeleti megyék ezen iskolázottsági szinten is nagy elmaradást mutatnak. A diplomával és érettségivel rendelkező cigány népesség a fővárosban koncentrálódik, itt a cigány népesség 6%-a diplomás, Csongrád megyében pedig az országos átlag kétszerese, 2,4%-uk rendelkezik diplomával. Az érettségivel rendelkező roma/cigány népesség arányát mutatja a *14. térkép*. A megyék között igen nagy, ötszörös területi különbség mutatkozik. Míg Budapesten 14% felett van az érettségizett roma népesség aránya, addig Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében csupán 2,8%. A főváros és a gazdaságilag fejlett megyék által kínált lehetőségek pozitívan hatnak az iskolázottságra, míg a kelet-magyarországi társadalmi leszakadás a cigányság középfokú lemaradására is erőteljesen hat. Látható azonban az is, hogy Baranyában, mely szintén a leszakadó gazdasági térségekhez tartozik, van előrelépés a cigányság középfokú iskolázottságában – köszönhetően a célzott intézményi támogatásnak (így például a jól működő iskolai integrációs programok, a megyében található nagyszámú tanoda és a Gandhi Gimnázium).

A diplomával rendelkező cigány/roma népesség területi eloszlása még nagyobb különbséget mutat, mint az érettségizetteké. A megyék közötti különbség közel 15-szörös. Különösen alacsony az diplomások aránya (0,4-0,5%) Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megyében. Itt is látható a fővárosban és a gazdaságilag fejlett térségekben való felülreprezentáltság, amely arra utal, hogy a diplomát szerzett cigány/roma népesség is ide áramlik a jobb munkalehetőség miatt. A dél-dunántúli és dél-alföldi térség eredményei pedig vélhetően az egyetemek (PTE, SZTE) cigány/roma hallgatókra fókuszáló támogatásának is köszönhető.

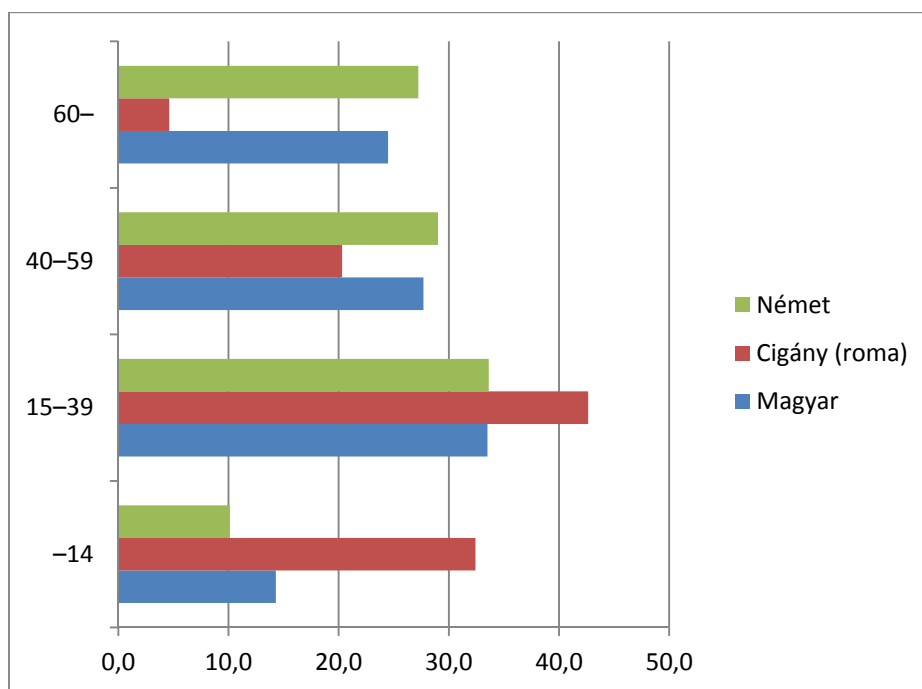
14. térkép: Érettségizett 15 éven felüli cigány/roma népesség aránya, 2012

Szerk.: Híves Tamás, 2014. Forrás KSH Népszámlálás

Végül következzen egy korfa, amely összehasonlítja a cigány/roma, magyar és német nemzetiségi csoportokat. A korfa függőleges tengelyén az életkor látszik. Feltűnő a cigányság nagyon fiatal korszerkezete, idős korú szinte alig fordul elő. A korfa nem csak a magasabb születési arányra, hanem sokkal magasabb halálozásra is mutat. A népszámlálás adatai szerint a magukat cigány/roma csoportba tartozónak vallók kevesen érik meg a 60 év feletti kort és harmaduk 14 éven aluli. A németiségre vonatkozó adatokat összehasonlításként említem ebben a fejezetben. Ők a második legnagyobb nemzetiség hazánkban, és majd a következő részben foglalkozom részletesen az oktatásukkal. Itt csak annyit fontos látnunk a német kisebbséggel kapcsolatban, hogy ők a legöregebb korfával rendelkezők a három nemzetiség közül, a 14 éven aluliak aránya körükben csupán 10%.

1. ábra: Cigány/roma, magyar és német nemzetiségek korcsoportok szerint, 2011

Forrás: KSH Népszámlálás 2011 Szerkesztette: Híves Tamás

Nemzetiségi, etnikai oktatás

A nemzetiségi és etnikai oktatásról készült elemzéseim közül a cigányságra és a németségre vonatkozó rövid fejezet megmutatja, hogyan alkalmazható a népszámlálási és az iskolai (KIR-STAT) adatok együttes feldolgozása területi elemzésre. Bár e rész nem kifejezetten az iskolázottságról szól, így a fejezet helyét a disszertációban nehéz volt meghatározni, mégis úgy gondolom, hogy a cigányságra vonatkozó elemzés és a felhasznált népszámlálási adatok miatt itt a helye.

Az állami fenntartásra váltás (KLIK) előtt a nemzetiségi oktatás az egyik legnagyobb tanulólétszámmal bíró normatív finanszírozási forma volt. A 2011-ben készült ombudsmani jelentés a nemzeti és etnikai kisebbségi általános iskolai nevelés-oktatás helyzetéről rögzíti a 2010/2011-es tanév adatait. A nemzetiségi oktatási intézmények és az érintett tanulók számát tekintve Borsod-Abaúj-Zemplén megye mögött második helyen Baranya megye áll, ahol 58 iskola és 16 082 tanuló esetében valósul meg a nemzetiségi oktatás valamely formája (Jelentés a nemzeti..., 2011:34). Ha pedig megvizsgáljuk, miként alakul a nemzetiségi iskolák megyén belüli aránya, Baranya megye az első helyet foglalja el: az általános iskolák 76%-a folytat nemzetiségi oktatást (Jelentés a nemzeti..., 2011: 36). Mindezt magyarázhatja, hogy a térséget nemzeti-etnikai sokszínűség jellemzi, a magyarországi megyék között a nemzetiségi lakosság

aránya a 2001. évi népszámlálási adatok alapján itt a legmagasabb, 10,5% (KSH, 2001). A 2011. évi népszámlálás mutatói szerint Baranyában 52 988 fő vallotta magát a hazai nemzetiségek közül valamelyikhez tartozónak. Ez a megye összlakosságának 13,71%-a, amely arány ezúttal is első helyet jelent a megyék között. A német nemzetiség jelenléte mellett meghatározó a cigány/roma és a horvát nemzetiségű lakosság nagyobb száma.

Az idézett jelentés összeveti az egyes megyék nemzetiségi lakosainak arányszámát a nemzetiségi oktatásban résztvevő tanulók arányával⁵. Általánosságban elmondható, hogy a nemzetiségi oktatásban részesülő tanulók arányszáma minden esetben magasabb, mint a megyék nemzetiségi lakosainak arányszáma. Országosan a német nemzetiségi oktatásban arányában három és félszer annyian vesznek részt mint a népességben levő arányuk, cigány nemzetiségi oktatásban pedig 2,2-szer annyian. Ennek okaira vonatkozóan a kutatók két feltételezéssel élnek. Egyrészt valószínűsíthető, hogy voltak, akik a népszámlálás során nem vállalták identitásukat, másrészt nemzetiségi oktatást nemcsak az adott nemzetiséghez tartozó szülők kérhetnek gyermekük számára. Szintén oka az eltérésnek, hogy a nemzetiségi/etnikai oktatás plusz pénzügyi forrást jelent, ezért az intézményeknek érdeke, hogy indítsanak ilyen és minél több tanulót tudjanak beíratni ebbe a képzési formába.

A legnagyobb eltérést mutató megyék között Baranya is szerepel: négyszeres különbséget regisztrálhatunk, mivel míg a nemzetiségi lakosság aránya 10,5%, addig a nemzetiségi tanulók aránya 43%. A Baranya, Tolna és Veszprém megye esetében mutatkozó nagy eltérést a jelentés a német nemzetiségi oktatásban részt vevők nagy arányszámával indokolja. (Jelentés a nemzeti..., 2011:38) Láthatóan a német nyelv szerepe nemzetiségi státuszától függetlenül az iskola olyan, közvetlen haszonként is könnyen értelmezhető szolgáltatását jelenti, amelyben a német nyelvtudás iskolai karrierutat és valódi munkaerőpiaci lehetőséget is hordoz. Ezzel együtt – bár mindeközben a nemzetiségi tudástartalmak nem értékelődnek le – a nyelvhez kötődő hétköznapi praxis mégis meghatározó. Számos településen és iskolában pedig éppen az a tapasztalat, hogy a német nemzetiségi oktatásban nem csupán német nemzetiségűek vesznek részt. Iskolalátogatásaim során talákoztam olyan intézménnyel, ahol a német nemzetiségi programban nagy számban vannak cigány/roma tanulók. A falu hosszú ideje „német település”, legalábbis a közösségi tudat ilyen módon rögzítette, azonban jelentős változáson esett át az utóbbi évtizedekben. A lakosság egy része kicserélődött, egyre több cigány/roma család költözött be a faluba. A falu ethoszához kötődően az oktatási intézmény megőriz valamit a múltból, a német közösségi identitásból, s

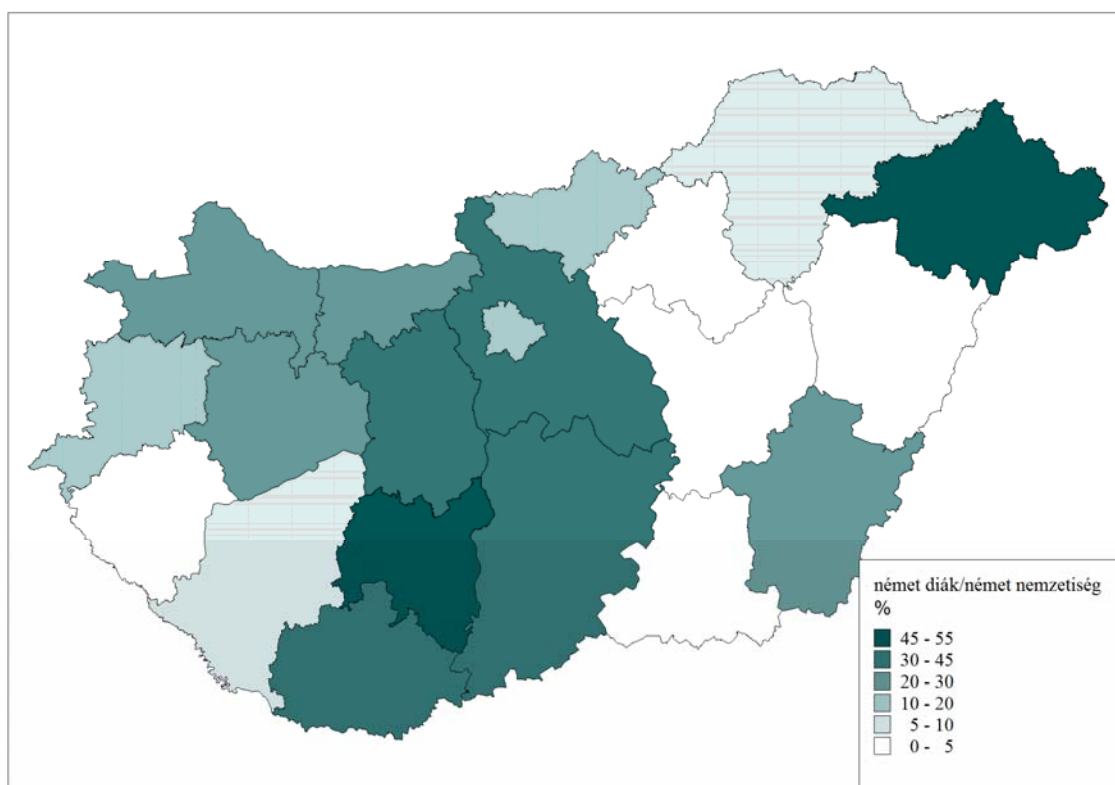
⁵ A Jelentés „nemzetiségi tanulók arányáról” ír, azonban a nemzetiségi oktatásban való részvétel nem jelöl egyértelműen nemzetiségi hovatartozást is: vannak „nemzetiségi tanulók”, akik nem járnak nemzetiségi programot működtető iskolába és vannak tanulók, akik nem tartoznak az adott nemzeti-etnikai kisebbséghez, mégis részt vesznek a nemzetiségi oktatás valamely formájában.

ennek praxisaként a német nyelvtanítás jelenik meg. Ezzel együtt jól érzékelhető, hogy miközben a nemzetiségi identitáselemek nem számolódna fel, a különböző motivációk egy irányba mozdulnak: német nyelvet tanulnak a más nemzetiséghez tartozók is. Ezáltal olyan történet dolgozódik ki, amelyben nem számolódik fel a gondolkodás hagyományos konstrukciója, és megfelel a helyi valóság új, változó elemeinek is.

A következő *15. térkép* a népszámlálás szerint magukat német nemzetiségűeknek vallók és a német nemzetiségi oktatásban résztvevő tanulók arányát mutatja egymáshoz viszonyítva. A két kiugró megye Tolna és Szabolcs-Szatmár-Bereg nagyon eltérő háttérrel, Tolnában országosan a legmagasabb arányban élnek német nemzetiségű polgárok (5,2%), de a megyében tanuló általános iskolások közel 36%-a vesz részt német nemzetiségi oktatásban, az eltérés 7-szeres. Ezzel ellentétben Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében egyik legalacsonyabb a német nemzetiségiek aránya (0,5%) mégis a tanulók 3%-a vesz részt ilyen oktatásban.

Népszámlálási adatok szerint a teljes népesség 3,2%-a vallotta magát cigánynak, vagy valamilyen formában a cigánysághoz kötődőnek. Az általános iskolai tanulók 7,1%-a vesz részt cigány nemzetiségi/etnikai oktatásban, megyei megoszlásuk azonban csak részben tükrözi a cigányság megoszlását (*16. térkép*). A térképen a cigány/roma nemzetiség és a cigány/roma programban résztvevők egymáshoz viszonyított arányát ábrázoltam. Legnagyobb az arányuk Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, ahol az összes általános iskolai tanuló közel negyede (24%) és Nógrád megyében, ahol ötöde vesz részt cigány nemzetiségi (népismereti) programban. Feltűnő viszont, hogy e két megyében egyetlen tanuló sem vett részt cigány nemzetiségi nyelvoktatásban. Ez utal az előző fejezetben leírt megállapításra, mely szerint ezekben a megyékben felülreprezentáltak az egynyelvű (romungró) csoportba tartozó cigány közösségek. Az is elgondolkodtató, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a népszámlálás szerint közel azonos arányban vannak cigányok, mint Borsod-Abaúj-Zemplénben, mégis jóval kevesebb arányban tanulnak (16%) nemzetiségi programban. Az okokat keresve elsősorban helyi szervezési, hozzáállási problémákat, módszereket lehet feltételezni. Vannak intézmények, ahol élnek a nemzetiségi oktatás lehetőségeivel, vagy a szülők igénylik és vannak, ahol kevésbé, de mélyebb okokat statisztikai elemzéssel nem lehet feltárni.

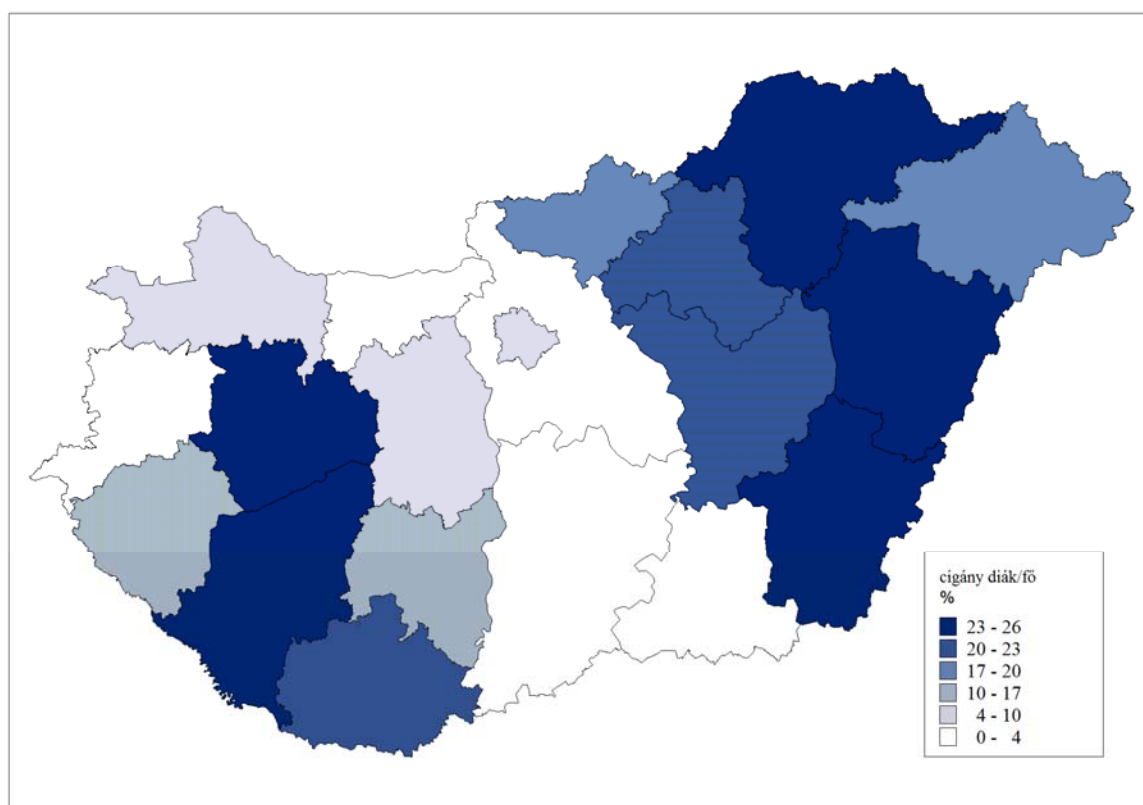
15. térkép: Német nemzetiségi oktatásban részesülő általános iskolások a német nemzetiségűek arányához viszonyítva

Forrás: KSH Népszámlálás 2011 és KIR-STAT 2012. Szerkesztette: Híves Tamás

A térképen látszik, hogy a Központi-Régióban, az észak és a nyugat dunántúli, valamint Dél-Alföld két megyéjében nagyon kevesen veszik igénybe a cigány nemzetiségi képzést. Ezekben a megyékben a cigányság létszáma alacsony (kivétel Bács-Kiskun megye), de közülük is alig tanulnak nemzetiségi programban.

16. térkép: Cigány/roma nemzetiségi oktatásban részesülő általános iskolások a cigány/roma nemzetiségűek arányához viszonyítva

Forrás: KSH Népszámlálás 2011 és KIR-STAT 2012. Szerkesztette: Híves Tamás

Záró gondolatok

A fejezet a népesség iskolázottságának térszerkezet mutatja be, külön kitér a cigányság iskolázottságának mutatóira és a nemzetiségi oktatásra. Az adatokból jól nyomon követhető az iskolázottság terjedése, amely az elmúlt évtizedekben végighaladt a teljes oktatási rendszeren az alapfoktól a felsőfokig. A középfokú iskolai végezettség elterjedése után jelenleg a diplomás népesség aránya növekszik ugrásszerűen. A 2011-es népszámlálás szerint a 25 éven felüli népesség 19%-a rendelkezik diplomával, de a 30-34 éveseknek már a 39%-a.

Azonban a népesség iskolázottsági szintje területileg igen eltérő, a területi különbségek az ország kis méretétől függetlenül nagyok és ez a különbség az elmúlt két népszámlálás között nem csökkent. Tovább nőtt a szakadék az alacsonyán iskolázott népesség és a többség iskolázottsága között, fokozódott a területi megosztottság is, és ennek megfelelően az életesélyek közötti eltérés is tovább növekedett. (Híves 2006: 169-174)

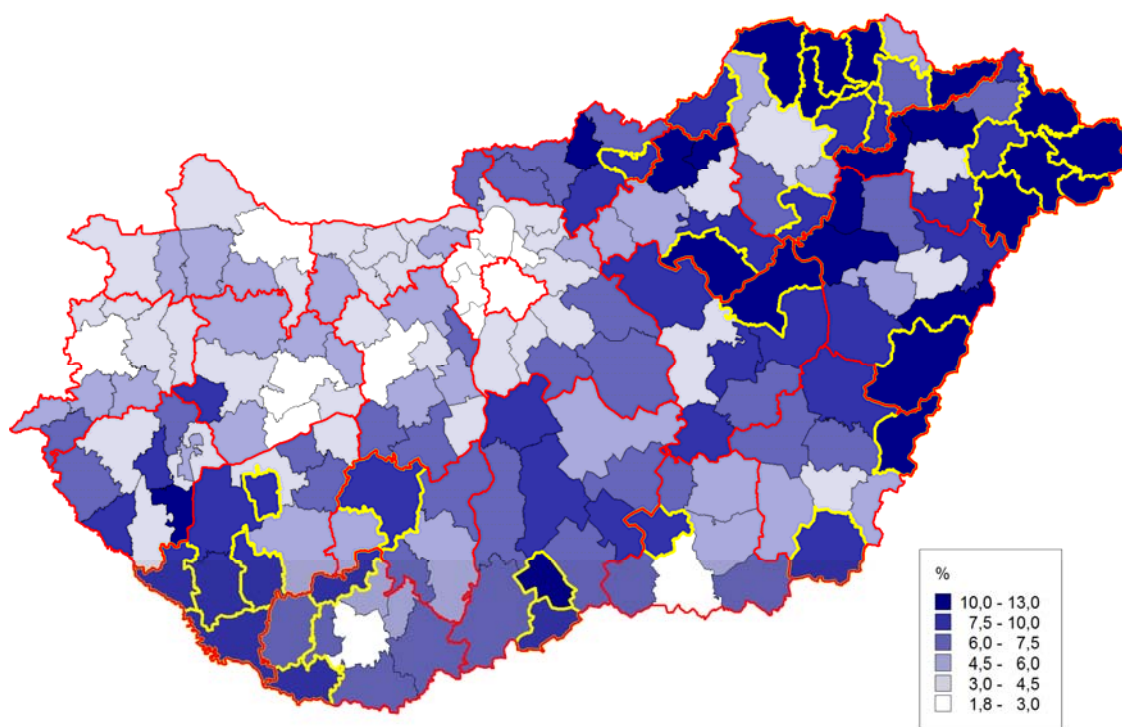
Miközben nő a népesség iskolázottsága, rögzültek a kedvezőtlen helyzetű térségek, amelyeket a lakosság gyenge iskolázottsága jellemez. E térségek sem tudtak változtatni a

helyzetükön, határozott fejlesztések nélkül e térségek társadalmi leszakadása következhet be. Ugyanígy rögzült a kedvező adottságú térségek helyzete is, ahol ugrásszerűen nőtt az iskolázottság, elsősorban a diplomával rendelkezők aránya.

Legnagyobb területi különbségek ma a felsőfokon végzettek körében mutathatók ki. A diplomások elsősorban nagyobb városokban élnek, hol megfelelő munkalehetőség van számukra. A legalacsonyabban iskolázott térségek általában a gazdaságilag is hátrányos helyzetű térségek. Térség iskolázottsága és a társadalmi, gazdasági helyzete között jelentős összefüggés mutatható ki.

Összevetve az alacsony iskolázott népesség arányát a leghátrányosabb helyzetű kistérségekkel (LHH) hasonló térszerkezet rajzolódik ki (17. térkép). A térképen sárga körvonallal jelöltek az LHH kistérségek, néhol nem pontos az egybeesés, azonban itt is egymás közelében találhatók az LHH és az alacsony iskolázottsággal jellemezhető kistérségek és jellemző rájuk a tömszerű elhelyezkedés. A számtalan mutató alapján kiválasztott LHH kistérségek és az alacsony iskolázottság egybevetésével elmondható, hogy szoros összefüggés van a kettő között.

17. térkép: 1-7osztályt végzett 15 éven felüli népesség aránya és a LHH kistérségek

Forrás: KSH Népszámlálás 2011 Szerkesztette: Híves Tamás

A cigány és a nem cigány népesség iskolázottsági szintje között igen nagy a különbség, a magasabb iskolai fokozatokat vizsgálva a különbség fokozódik. Míg az érettségi nélküli középfokú végzettségüeknél 1,6-szeres különbség az arányokban (21% és 13%), addig az

érettségizettekénél közel 6-szoros (30% és 5%), a diplomásoknál pedig több mint 14-szeres (17% és 1,2%). Különösen kiugró adat, hogy a roma/cigány népességén belül mennyire alacsony a diplomások aránya. Meg kell jegyezni azonban, hogy a népszámlálásra támaszkodó statisztikai adatok, melyek szerint a cigány népesség igen aluliskolázott, csak a cigányság egy részét mutatja. Vélhetően sokkal több roma/cigány ember él Magyarországon, mint ahányan a népszámláláskor annak mondták magukat.

A cigányság területi megoszlása igen egyenlőtlen, de elmondható ugyanez az iskolázottságukról is. A legtöbb cigány közösség az ország két északkeleti megyéjében él, és az iskolázottságuk is itt a legalacsonyabb. Dél-Dunántúlon is magas a roma/cigány népesség aránya, azonban itt az iskolázottságuk magasabb. Különösen igaz ez a megállapítás Baranya megyére, ahol az érettségizettek aránya magasabb, mint országosan. Ez vélhetően részben Pécs kulturális és oktatási kisugárzásának köszönhető, részben valószínűleg Baranyában évtizedek óta működő cigányság oktatását segítő civil szervezeteknek.

Bár az elemzés csak az iskolázottságra tért ki, de a foglalkoztatottság szempontjából is elmondhatók ugyanezek a megállapítások. A nem roma megfelelő korú népesség 64%-a dolgozik, addig a cigány/roma népességénél csak 26%-os ez az arány. A foglalkoztatottság területi megoszlása hasonló az iskolázottságéhoz, vagyis a leszakadó térségek nagyarányú munkanélkülisége nagy fokú elszegényedést és kilátástalanságot tükröz, amely erőteljesen hat a cigány/roma népesség iskolázására is. Ez a jelenség pedig csak hosszú távú, célzott és külső támogatással törhető át, ahogyan ezt egyes térségek adatai jelzik.

Az iskolázottság területi megoszlása – külön tárgyalva a hazai cigányság helyzetét – szemléletesen mutatja, hogy az országos adatbázisra támaszkodó statisztikai elemzés a területi vizsgálat módszerével milyen sokrétűen tudja árnyalni az általános helyzetképet, és mennyivel pontosabb információkat ad a népesség iskolázottsági állapotáról.

5. Közoktatás és regionalitás

Az előző fejezetben az egész népességre vonatkozó iskolázottság és regionalitás adatait elemeztem, most áttérek a közoktatás területi különbségeire, és azon belül a hátrányos helyzetű tanulók területi megjelenésére. Ezeken keresztül mutatom be a regionális oktatáskutatás és a közoktatás kapcsolatát, illetve azt, hogy ez a látás és elemzési mód milyen új eredményekre vezet. A közoktatás regionális vonatkozásait néhány kiragadott szempont alapján elemzem. Először áttekintem a hátrányos helyzet fogalmát az oktatásban, majd a hátrányos helyzetű tanulók arányának időbeni változását és intézménytípusonkénti megoszlását. Ezt követően területileg elemzem a lemorzsolódásra utaló oktatásstatisztikai adatokat. Kitérek a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók lemorzsolódására a szakiskolákban. Végül mindezek alapján kockázatos térségeket jelölök ki, olyanokat ahol a legnagyobb arányban várható a tanulók lemorzsolódása. Előzetes feltételezésem szerint a hátrányos helyzetű tanulók létszáma területileg koncentrált, elsősorban a válságtérségekben vannak a legnagyobb arányban, és ott, hol legtöbb cigány/roma lakosság él.

E fejezet második részben a határmenti térségek jellemzőit vizsgálom. E perifériális területeken levő térségekben igen eltérő a társadalmi-gazdasági helyzet – mind az ország belső részeihez, mind egymáshoz viszonyítva. Elhelyezkedésükből következően néhány előny mellett leginkább hátrányokkal küzdenek. Ezek vizsgálatára kiváló eszköz a területi elemzés és kapcsolódik a hátrányos helyzet általános elemzéséhez is.

A fejezet harmadik alfejezetében a középfokra történő jelentkezés statisztikai adatait elemzem. Ez a rész kevésbé kapcsolódik a hátrányos helyzethez, de annál inkább a közoktatáshoz. Az adatok pontos megismerése és elemzése képet ad a középfokú továbbtanulási igényekről és lehetőségekről.

A hátrányos helyzet területi nézőpontból⁶

A hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikere vagy kudarca egyike azoknak a nagy társadalmi folyamatoknak, amelyekre különös figyelem irányul. A hátrányos – és különösen – a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók⁷ közül nagy számban kerülnek ki a korai

⁶ A fejezet alapját 2014-es kutatásom adja, amelynek az eredményeit összegző tanulmány az OFI gondozásában jelent meg „A hátrányos helyzet területi aspektusai” címmel (Híves 2015)

⁷ A hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók fogalmát a jogszabályi lehatárolás mentén használom, melyet részletesebben a „Kérdések és módszerek” fejezetben fejtem ki.

iskolaelhagyók. A korai iskolaelhagyók definíciójának többféle megközelítése van, a fejezetben a KSH által elfogadott meghatározást használom, mely szerint korai iskolaelhagyó, az a 18–24 éves fiatal aki az oktatási, képzési rendszerből végzettség nélkül, vagy alacsony szintű (legfeljebb alapfokú) végzettséggel került ki, és semmiféle további oktatásban, képzésben nem vesz részt (KSH 2013).

Magyarországon korábban az európai uniós átlagnál jobbak voltak a lemorzsolódási adatok, de a többi tagállam gyors ütemben javítja iskolázottsági mutatóit, míg nálunk romlik a korai iskolaelhagyási mutató (Mártonfi 2014). Az Európai Unióban prioritást élvez az esélyegyenlőség és a vele összefüggő korai iskolaelhagyás elleni harc is. Ez a fejezet intézményi statisztikák alapján (KIR-STAT 2013/2014-es októberi adatbázis, népszámlálás, munkanélküliségi és foglalkoztatottsági adatok) járási szinten elemzi a hátrányos helyzet és az iskolai kudarc adatait.

Az elmúlt évtizedekben Magyarországon jelentősen nőttek a területi különbségek, és jól körülhatárolható leszakadó térségek rajzolódtak ki, ahol a gazdasági és társadalmi mutatók lényegesen rosszabbak, mint a gazdagabb, szerencsésebb térségekben. A 90-es években a gazdaság jelentős leépülése is új területi folyamatokat indított el, előtérbe kerültek a települési hátrányok. A termelésesökkenés nagyfokú szervezeti átalakulást vont maga után. A gazdasági visszaesés (amelyet a beruházások összezsugorodása kísért), a gazdasági válság és ennek következményei – a munkanélküliség, az elszegényedés, az ingatlanok értékvesztése – egész körzetekben jelentkeztek átlagon felüli mértékben, s válságrégiók alakultak ki. Ezeknek a körzeteknek egy része a nehézipari jelleg miatt korábban az ország fejlett területei közé tartozott. A legsúlyosabb munkanélküliség és az elszegényesedés azonban már ezelőtt is a nehézsorsú régiókat sújtotta. Ezekben a falusi régiókban a korábbi foglalkoztatás minden eleme összezsugorodott, a beruházások visszaestek (Forray–Híves 2003). A kilencvenes években kialakult helyzet azóta sem javult, sőt az Ecostat kutatásai alapján inkább növekedtek a területi különbségek (Perger 2009, Rózsa 2009). Kutatási eredményeik szerint a fogyasztás, a jövedelem és a GDP is a központi régióban emelkedett a legnagyobb mértékben, így a főváros és Pest megye tovább növelte előnyét az ország többi részéhez képest. A két fejlett dunántúli régió életszínvonala az országos átlag felett alakul, a gazdasági növekedés üteme viszont – bár a központi régiót leszámítva itt volt a leggyorsabb – alig haladta meg az amúgy is szerény országos értéket. A két déli régió helyzete romlott: a fogyasztás Dél-Dunántúlon nőtt a leglassabban, de a többi, életszínvonalat jelző mutató növekedése is alacsony volt. Figyelemre méltó, hogy a gazdaság növekedése Dél-Alföldön és Dél-Dunántúlon volt a leglassabb, az egy főre jutó GDP ebben a két régióban ma már alig haladja meg az északkeleti területek szintjét, holott tíz éve még jelentősnek mondható előnyük volt (Rózsa 2009). Az egy

lakosra jutó külföldi tőke tekintetében a területi különbségek jelentősen fokozódtak az ezredforduló óta. Az elmúlt évtizedben a munkanélküliség a három legfejlettebb régióban növekedett, míg a kedvezőtlenebb gazdasági helyzetű régiókban stagnált vagy csökkent, elsősorban a közfoglalkoztatás kiszélesedésével összefüggésben (KSH 2013).

A leszakadó térségek lakosságában rendszerint felülreprezentált a legalacsonyabban iskolázott, előítéletektől övezett, lenézett roma/cigány népesség. Bár gyakran ők adják a beiskolázandó gyermekek és fiatalok jelentős hányadát, a középfokú oktatás rájuk tud a legkevésbé számítani, mivel nagy számban nem érik el ezt az iskolázottsági szintet (Forray–Híves 2003). Részben hiányoznak, vagy csak kevesekhez jutnak el azok az iskolázási programok – az alfabetizációs programtól az általános iskolai felnőttoktatásig –, amelyek jelentősebben hozzájárulhatnának a közösség elszigetelődésének és leszakadásának megállításához, részben pedig nem hatékonyak a felzárkóztató programok, főként a folyamatos támogatás hiánya, a változó koncepciók, a hiányzó minőségbiztosítás, a rövid futamidő és a lezárulás utáni identitásválság miatt.

A szegénység, a rossz szociokulturális környezet előfordulása a romák, cigányok körében 5-10-szeres a nem cigány lakossághoz képest. Egyben a kutatások azt is mutatják, hogy a romák körében az elmúlt tíz évben jelentős mértékben nőtt a szegénység. A szegénykérdést azonban nem szabad összemosni a cigánykérdéssel. A szegények 80%-a nem cigány, a legszegényebbek fele azonban roma. Többnyire a rétegekből tevődik ki a tartós munkanélküliek csoportja. Az elmúlt tíz évben jelentős mértékben, – egyes kutatások szerint közel kétszeresére – nőtt a szegénység a romák körében (értsd a szegények száma, illetve a szegénység mértéke). (Ladányi-Szelényi 2005) A TÁRKI 2009-es Háztartásmonitor adatfelvétele szerint a roma népesség körében az elmúlt években növekedett a szegénység. 2000-ben volt a mélyponton, vagyis ekkor volt a legnagyobb a romák szegénységi kockázata (az átlag 5,5-szerese), 2005-ben pedig a legalacsonyabb (3,1-szeres). 2009-re vonatkozó mérésük drámai (egyértelműen statisztikailag is szignifikáns) emelkedést mutat a roma szegénység kiterjedését tekintve, a 70%-os szegénységi ráta a 2000-es évi értékkel egyezik meg (Gábor és mtsai 2010).

A jelen kutatásban térképek segítségével kartografikus elemzést végeztem. Vizuálisan és a mögöttük levő statisztikai adatok segítségével jelentős területi különbségek mutathatók ki, jól kirajzolódnak azon térségek, ahol a legtöbb hátrányos helyzetű tanuló él, s ahol sok a bukás és nagy a lemorzsolódás esélye.

Kérdések és módszerek

A kutatás alapvető kérdése az volt, hogy milyen regionális jellemzők mutathatók ki a hátrányos helyzetű tanulók területi elhelyezkedésében, illetve az iskolai előrehaladásuk statisztikai elemzésével milyen területi egyenlőtlenségek állapíthatók meg. A korábbi területi vizsgálataim alapján azt feltételeztem, hogy a földrajzi és társadalmi szerkezet alapvetően befolyásolja a hátrányos helyzetű tanulók megoszlását; és ez a megoszlás az elmúlt évtizedekben jelentősen nem változott. Az elemzés alapvető célja az iskolai hátrányos helyzet jelenlegi térképének megrajzolása és összevetése a korábbi helyzettel, illetve a várható iskolai kudarc, lemorzsolódás rizikós területeinek megtalálása. Ezt a célt statisztikai elemzéssel, intézményi statisztikák alapján járási szinten közelítettem meg, járási (tankerületi⁸) térképek segítségével elemezve a hátrányos helyzet és az iskolai kudarc mutatóit. A vizsgálat valamennyi iskolai szintre kiterjedt, de elsősorban az általános iskolai adatokra támaszkodtam. Ennek oka, hogy ez mutatja meg leginkább a kockázatos térségek és a veszélyeztetett tanulók területi elhelyezkedését (ők azok, akik vagy nem jutnak be a középiskolába, vagy az első pár évben szakma nélkül lemorzsolódnak). Az is előny a területi elemzésben, hogy az általános iskolák száma lényegesen több, mint a középiskoláké, területileg teljes körűek, minden járásban van általános iskola, ellentétben például a szakiskolákkal.

Az elemzés elsősorban a tanügyigazgatási közoktatási statisztikai adatbázisra (KIR-STAT) támaszkodik, amelyet minden év októberében, minden köznevelési intézmény kötelezően kitölt. Az országos adatgyűjtésben olyan adatokra támaszkodtam, melyek a tanulók hátrányos helyzetére és iskolai sikertelenségére utalnak, és amelyek nagyobb eséllyel teszik őket kudarcossá az iskolában. Az elemzésbe került mutatók a következők: hátrányos helyzetű tanulók; halmozottan hátrányos helyzetű tanulók; 30-nál több igazolatlan órával rendelkezők; évfolyamismétlők; legalább 2 évvel túlkoros tanulók – ezekről térképek is készültek. De nemcsak oktatási adatokra támaszkodtam, hanem a társadalmi háttérmutatókat is megvizsgáltam. Az adatok további forrása a 2011-es népszámlálás, valamint a KSH-ból származó munkaügyi területi adatok. Az előbbiből a népesség iskolázottságát és a roma/cigány népesség számát, az utóbbiból a foglalkoztatottságot és a munkanélküliségi adatokat használtam fel. Ezen adatok segítségével jól körülhatárolhatóak azok a térségek, ahol a legszegényebb, hátrányos helyzetű népesség legnagyobb arányban él, illetve ahol várhatóan a legmagasabb lesz az iskolai lemorzsolódás.

A „hátrányos helyzetű” tanuló (HH) és a „halmozottan hátrányos helyzetű” tanuló (HHH) fogalmát a gyermekvédelmi törvényben meghatározottak szerint használom. A

⁸ Az általános iskolák esetében a tankerületek határai megegyeznek a járások határával.

vonatkozó adatok egy része az ezt megelőző szabályozó – a közoktatási törvény 121. §-a – szerint került be a munkámba.⁹

Mindkét szabályozó alapvetően a család szociokulturális hátrányát veszi figyelembe, így a térségi elemzések során is ezeket a dimenziókat vizsgálom, nemcsak iskolai, hanem tágabb társadalmi kontextusban.

A hátrányos helyzet területi megoszlása

Az elmúlt hat évben lassú és folyamatos növekedés figyelhető meg a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók arányában, azonban 2013-ban ez a folyamat megfordult és a szabályozó változása miatt csökkenés történt (lásd 3. táblázat). 2003-ban rendeleti szinten szabályozták a hátrányos helyzet fogalmát, majd a 2006-ban módosított közoktatási törvény definiálta a hátrányos és a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók körét (1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról 121. §), 2007-től pedig a jegyző hatáskörébe sorolta a regisztrációt és a nyilvántartást. A két dimenzió, az alacsony jövedelem és a szülők alacsony iskolai végzettsége a jogszabályban oly módon jelenik meg, hogy: a 2013-as újabb módosításig hátrányos helyzetűnek a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre jogosult családok gyermekei számítanak, ezen belül pedig halmozottan hátrányos helyzetűek azok a tanulók, akiknek a szülei legfeljebb nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkeznek. Ugyanakkor a gyerekszegénységi mutatók növekedése arra utal, hogy mégis növekszik a hátrányokkal élő gyerekek aránya. 2009-től 2013-ig a szegénységi arány a 18 éven aluliak körében 19%-ról 23%-ra nőtt. Szegénységi arány azon személyek aránya, akik a szegénységi küszöb alatti jövedelemmel rendelkeznek. Ez a küszöb az országos szabadon elkölthető medián ekvivalens jövedelem 60%-a (társadalmi juttatások után) – lásd EUROSTAT 2013-as adatbázisa¹⁰.

A 2013 őszi érvényes jogszabályban az alacsony jövedelmű, más szóval szegény családokban felnövő gyerekeket sorolták a hátrányos helyzetűek közé. A besorolás objektív minősítése a család szociális helyzete alapján a jegyző által kiadott rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre (RGYK) jogosító igazolás. Halmozottan hátrányos helyzetűnek számított az a gyermek, akinek iskolázatlanok a szülei. A halmozottan hátrányos helyzet igazolására a szülők önkéntesen nyilatkoztak a jegyző előtt arról, hogy 8 osztálynál többet nem végeztek. Emellett a gyermekvédelmi gondoskodásban élő, jogi státuszukat

⁹ A 2013. szeptember 1-jéig érvényben lévő szabályozó az 1993. évi LXXIX. közoktatásról szóló törvény 121. §-a. Jelenleg a 2013. évi XXVII. törvény 45. §-ában meghatározottak szerint: A gyermekek védelemről és a gyermekjóléti igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény 67/A. §-ának módosítása van érvényben.

¹⁰ Eurostat statikus táblák: http://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tsdsc230.html

tekintve „tartós neveltek” is ebbe a kategóriába tartoztak. A „tartós neveltek” a gyermekvédelmi gondoskodás otthon nyújtó ellátási formájában élők legkisebb létszámú csoportját alkotják (10%), ami hozzávetőlegesen 2000 főt jelent.

A jelenlegi jogszabály a hátrányos helyzet kategóriájába kerüléshez, a család szerény anyagi helyzete miatt megítélt rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény (RGYK) mellett, még minimum egy hátránynövelő jellemzőt vár el. A jogszabály három területet határoz meg hátránynövelőként: a szülők alacsony iskolai végzettsége, tartós munkanélkülisége, illetve az elégtelen lakáskörülmények. Ugyanígy a halmozottan hátrányos helyzetű kategóriához sem elég az eddigi jellemzők megléte: a család szegénységét jelző RGYK mellett további két kritériumnak kell teljesülnie. További változás, hogy az új szabályozó minden gyermekvédelemben felnövő gyermeket automatikusan halmozottan hátrányos helyzetűnek tekint (Varga 2013, 2014).

3. táblázat: A hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók arányának változása intézménytípusonként, 2008/2009–2013/2014 (%)

Intézménytípus	2008/2009		2009/2010		2010/2011		2011/2012		2012/2013		2013/2014	
	HH	HHH	HH	HHH	HH	HHH	HH	HHH	HH	HHH	HH	HHH
Óvoda	25,8	10,0	29,2	11,3	31,1	11,1	30,7	11,1	30,3	10,8	26,3	9,9
Általános Iskola	30,7	12,7	33,2	13,7	35,8	14,0	35,6	13,9	34,6	13,3	29,5	11,7
Szakiskola	26,2	9,0	29,2	10,4	31,2	9,8	31,5	10,3	31,9	10,1	27,1	9,0
Spec. szakiskola	33,3	13,2	31,1	13,9	33,3	13,6	34,2	14,5	29,2	12,6	24,0	12,1
Gimnázium	7,5	1,2	8,3	1,3	9,8	1,4	10,7	1,7	10,3	1,4	8,5	1,3
Szakközépiskola	12,0	2,3	13,6	2,7	15,7	2,7	16,6	2,8	16,2	2,6	13,0	2,2
Összesen	22,6	8,1	24,1	8,9	26,1	8,8	26,5	9,0	28,1	9,7	24,0	8,7

Forrás: Köznevelés-statisztikai adatgyűjtés, 2013/2014

A következő táblázat a 2013/2014-es tanévet kiemelve mutatja be a vizsgált hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók eloszlásának egyenetlenségeit (lásd 4. táblázat). A táblázatból jól látszik, hogy amíg alapfokon a tanulók közel 30%-a hátrányos helyzetű (HH), addig középfokon ennek felére csökken az arányuk, a halmozottan hátrányos helyzetű tanulóké (HHH) harmadára, ők feltételezhetően részben lemorzsolódnak az iskolarendszertől. A csökkenésnek más okai is lehetnek, pl. alapfokon egyéb juttatásokat (tankönyv, étkezés) kapnak, így a tanulók érdekeltek, hogy HH vagy HHH kategóriába tartozzanak, középfokon már jóval kevesebb a támogatás, illetve kisebb arányú, azonban ezt statisztikai módszerrel ezekből az adatokból nem lehet kimutatni, mélyebb terepkutatásra lenne szükség ahhoz, hogy pontosabban meg lehessen határozni, hogy valóban hányan morzsolódnak le közülük. Jelentős mértékű az egyenlőtlenesség a különböző középfokú iskolatípusok között, a legtöbben szakiskolában tanulnak, és csak kevesen jutnak el érettségig adó intézménybe. A szakiskolákban a HHH tanulók aránya hétszer több, mint a

gimnáziumokban. A 3. és a 4. táblázat jól tükrözi a magyar köznevelés – különösen a középfokú oktatás – szegmentáltságát és hierarchiáját.

4. táblázat: A hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek/tanulók intézménytípusonként, 2013 (fő és%)

Intézménytípus	Gyerek/tanuló (fő)			Gyerek/tanuló (%)	
	Összes	HH	HHH	HH	HHH
Óvoda	330 184	86 932	32 616	26,3	9,9
Általános Iskola	747 746	220 479	87 701	29,5	11,7
Szakiskola	105 122	28 437	9 448	27,1	9,0
Spec. szakiskola	8 344	2 001	1 012	24,0	12,1
Gimnázium	185 440	15 675	2 369	8,5	1,3
Szakközépiskola	203 515	26 407	4 521	13,0	2,2
Középfok együtt	502 421	72 520	17 350	14,4	3,5
Összesen	1 580 351	379 931	137 667	24,0	8,7

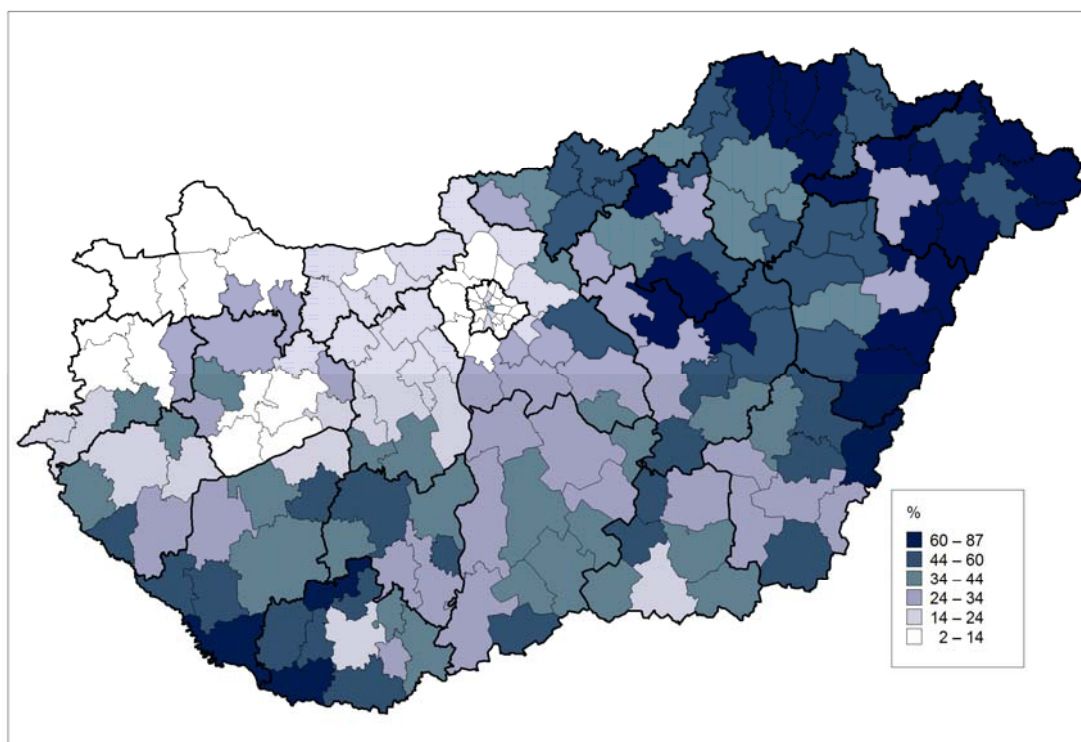
Forrás: Köznevelés-statisztikai adatgyűjtés, 2013/2014

A hátrányos helyzetű tanulók területi megoszlása igen egyenlőtlen (lásd 18. térkép), a járások között közel 44-szeres eltérés van az arányokban. A területi megoszlásból látszik, hogy azokban a térségekben magas a vizsgált HH tanulók aránya, melyek szegényebbek, leszakadók és perifériális helyzetben vannak. Ezek a térségek a közismerten hátrányos helyzetű északkeleti, keleti, közép-Tisza-vidéki, illetve a délnyugati, Dráva menti járások. A legtöbb ilyen térség szélsőségesen rossz társadalmi-gazdasági helyzetű, korábban „leghátrányosabb” helyzetű kistérségeként szerepeltek a statisztikákban, és ezekben a járásokban jellemző a roma/cigány családok koncentrációja (Híves 2013).

A legkedvezőbb a helyzet Budapesten és a környéki agglomerációs járásokban, az észak-dunántúli járásokban, illetve Balaton-felvidéken.

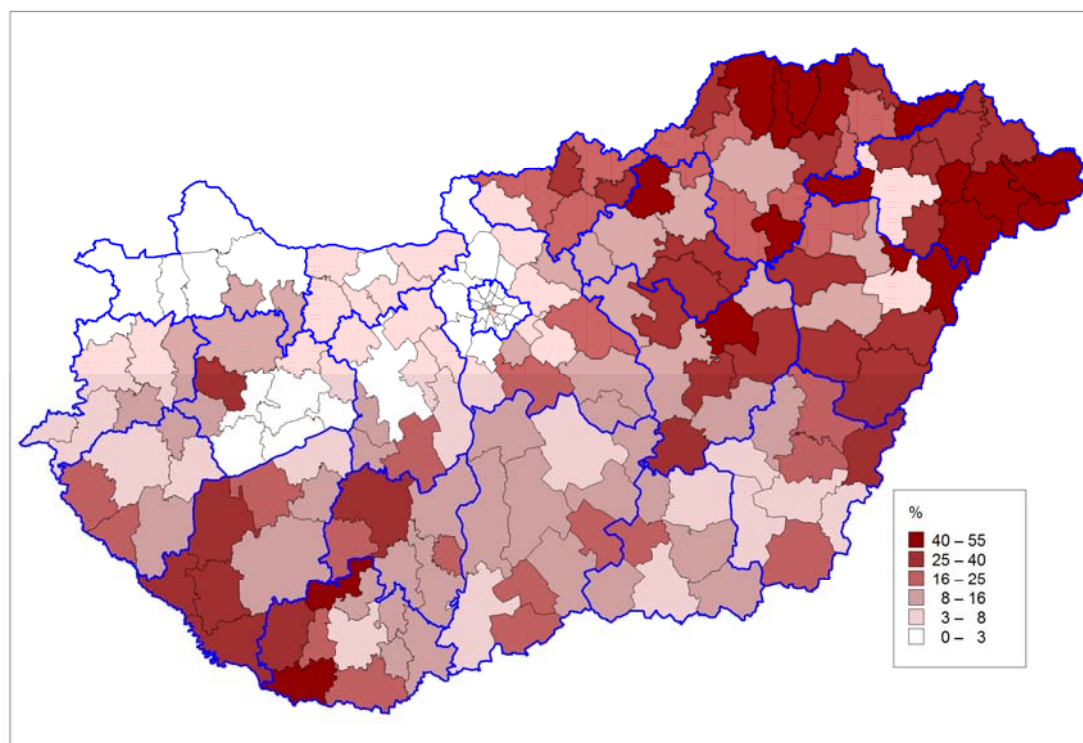
A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók arányát mutató térkép hasonló megoszlást mutat, mint az előző. Az eltérés köztük, hogy még kontrasztosabb a járások közötti különbség (lásd 19. térkép). Míg néhány budapesti kerületben, valamint Budakeszin, Tapolcán és a balatonfüredi járásokban gyakorlatilag nincs halmozottan hátrányos helyzetű tanuló, addig Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék több járásában (pl. Encs, Edelény) az összes általános iskolai tanuló több mint a fele tartozik a vizsgált kategóriába. Ez 55-szörös területi különbséget mutat a két szélső értékű járás között, ami igen súlyos szegregációs problémára hívja fel a figyelmet. Láthatóan a szegregáció nem csak iskolai probléma, hanem igen erős a területi elkülönülés, mely összefügg a térség gazdasági helyzetével és a roma/cigány népesség eloszlásával.

18. térkép: A hátrányos helyzetű tanulók aránya az általános iskolákban járásonként, 2013/2014 (%)

Forrás: EMMI, Statisztikai Osztály; Szerkesztette: Híves Tamás, OFI (2014)

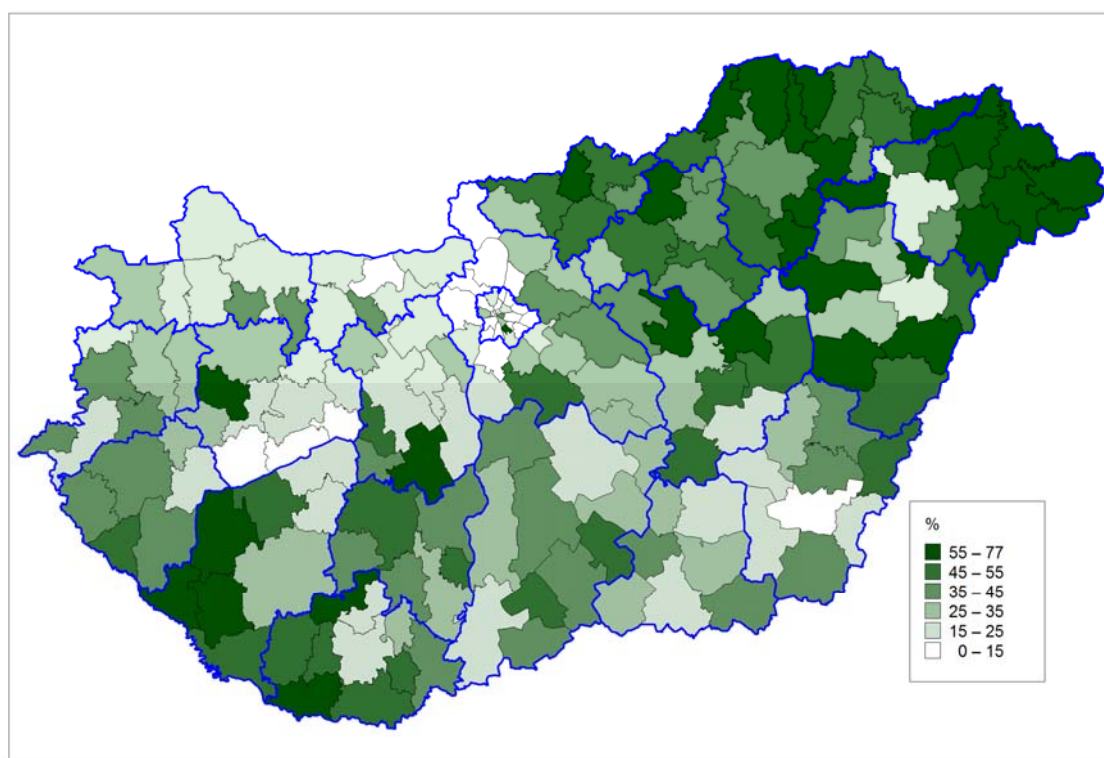
19. térkép: A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya az általános iskolákban járásonként, 2013/2014 (%)

Forrás: EMMI, Statisztikai Osztály; Szerkesztette: Híves Tamás, OFI (2014)

Megvizsgáltam a hátrányos helyzetű és a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók egymáshoz viszonyított arányát (lásd 20. térkép). A területi megoszlás hasonló képet mutat, mint az előzőek, azzal a különbséggel, hogy még nagyobbak a területi eltérések. Az eltérés oka, hogy néhány korábban említett járásban (pl. Budakeszi) nincs HHH tanuló, ezzel szemben más járásokban pl. Mátészalka, Marcali, Sásd, Szécsény a hátrányos helyzetű tanulók több mint 70%-a halmozottan hátrányos helyzetű, ami igen súlyos szociális problémákra utal. A járások közti különbségek meghaladják a 70-szeres értéket. Igen szembeűnőek az egyes megyéken belüli területi eltérések is. Ez leginkább Veszprém, Somogy és Fejér megyékre érvényes, ahol a Balaton környéki járások kedvezőbb helyzete mellett, Devecser, Marcali, Sárbogárd járásokban többszöröse az arány az előzőeknek. A viszonylag kis távolságok közötti ilyen jelentős különbségek megyén belüli területi szegregációt mutatnak.

20. térkép: A hátrányos helyzetű/halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya az általános iskolákban járásonként, 2013/2014 (%)

Forrás: EMMI, Statisztikai Osztály; Szerkesztette: Híves Tamás, OFI (2014)

A jogszabályi definíció módosulása következtében formálisan csökkent a hátrányos helyzetű és a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók létszáma, illetve aránya (lásd 5. táblázat). Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a feldolgozás pusztán a statisztikára épül, javasolt a létszámcsökkenést mást módszerekkel is megvizsgálni, ugyanis az adatok alapján csak a jelentős számú tanuló kiesése látszik a vizsgált kategóriákból, az azonban nem tudható,

hogy kik estek ki és mi lesz ennek a következménye, vagy esetleg mások bekerültek-e a HH és a HHH tanulók közé (ilyen csoport például a gyermekvédelemben felnővők jelentős száma). A terepkutatási tapasztalataim szerint több iskolában 2013 őszén még a korábbi szabályozó alapján jelentették le a tanulókat, így a pontos változás csak a következő adatok megjelenésekor lesz látható, várhatóan 2015 tavaszán, nyarán.

Az arányokból egyértelműen megállapítható, hogy amíg a köznevelésben tanulók összlétszáma 43 ezer fővel csökkent egy év alatt, addig a hátrányos helyzetűeké több mint 76 ezerrel, a halmozottan hátrányos helyzetűeké 19 ezerrel. A pontos számokat az 5. táblázat utolsó három oszlopa mutatja. Feltűnő, hogy míg az általános iskolai tanulók száma nőtt közel ötezerrel, addig a vizsgált két kategóriába tartozóké erőteljesen (36,6 és 11,2 ezer) csökkent. Az arányok változását az intézménytípusokat követő első négy oszlop mutatja. A csökkenést jelző arányszámok úgy készültek, hogy a 2012-es arányszámot tekintettem 100%-nak, és azt néztem meg, hogy ehhez képest miként viszonyul a 2013-as százalékos arány. Vagyis például ha a 2012-es óvodai HH arány 30,3%, akkor ezt vettem 100%-nak és ehhez képest a 2013-as 26,3% az előzőnek csak a 86,8%-a.

Összességében az látszik, hogy a nagyobb csökkenés a hátrányos helyzetű tanulóknál történt, az arány közel 15%-kal csökkent, különösen erős a csökkenés a szakközépiskoláknál (20%). Ennek oka, hogy az új szabályozó egy további feltétel elvárásával nehezítette a kategóriába kerülés lehetőségét. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulóknál kisebb arányú volt a visszaesés (10%), itt is a szakközépiskolákban volt a legnagyobb a csökkenés. Valószínű, hogy ebbe az iskolatípusba járnak a legnagyobb számban olyan tanulók, akik már nem a legrosszabb körülmények között élnek, így rájuk volt leginkább hatással a szabályozó változása. Legkisebb változás az óvodáknál tapasztalható, nem számolva a gimnáziumok HHH-s arányát, ahol csak „mutatóban” fordul elő ilyen tanuló, valamint a kis létszámú, sajátos nevelési igényeket (SNI) ellátó speciális szakiskolákat. A táblázat tehát az arányszámok százalékos csökkenését mutatja.

Az előző táblázatból készült a járási felbontású térkép, mely a hátrányos helyzetű tanulók százalékanak változását mutatja az általános iskolákban (lásd 21. térkép). Bár néhány járásban növekedés látszik, ezek elhelyezkedésében nincs regionális összefüggés, az erőteljesebb csökkenés elsősorban a Dunántúlt, annak is a nyugati és középső részét, de leginkább Budapest környékét érinti. A legnagyobb csökkenés Budapest XIX., XX., XXII. kerületében és Tapolcán történt. Viszont érdemes lenne a helyszínen megvizsgálni Ózdot, amely köztudottan az ország egyik leghátrányosabb helyzetű települése, és mégis mindkét (HH és HHH) mutatóban közel felére csökkent a tanulók aránya.

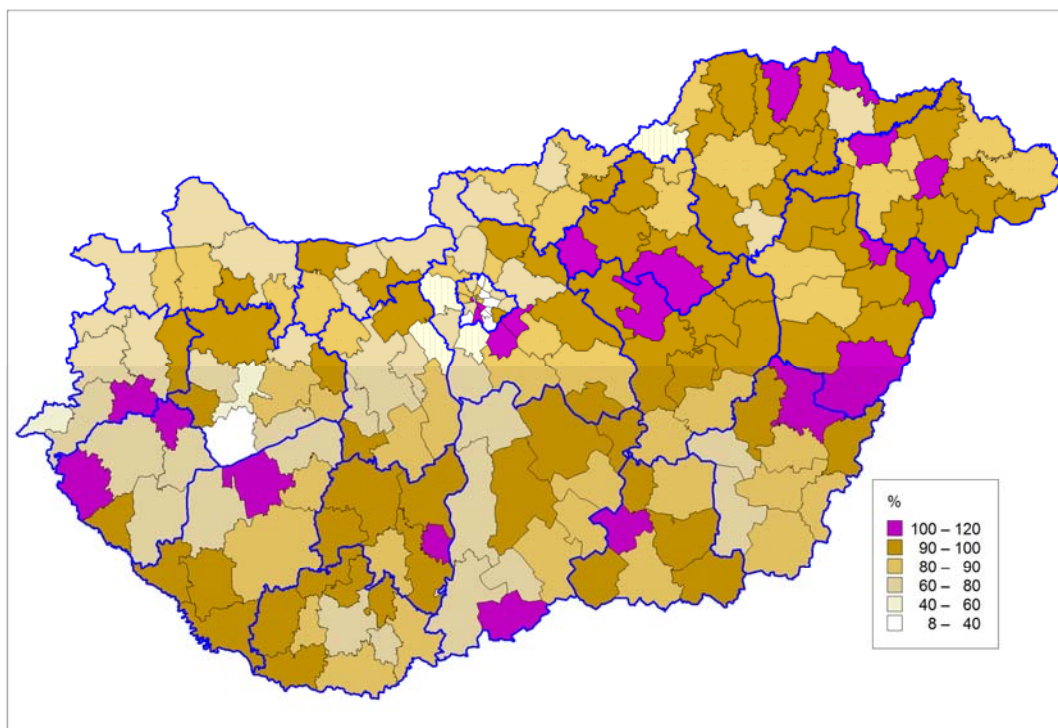
5. táblázat: A hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók számának és arányának változása intézménytípusonként, 2012/2013–2013/2014 tanév között (% és fő)

Intézménytípus	2012/2013		2013/2014		Arányváltozás 2012/13=100		A tanulólétszám változása		
	HH (%)	HHH (%)	HH (%)	HHH (%)	HH (%)	HHH (%)	Összes (fő)	HH (fő)	HHH (fő)
Óvoda	30,3	10,8	26,3	9,9	86,8	91,7	-10 020	-16 084	-4 046
Általános iskola	34,6	13,3	29,5	11,7	85,3	88,0	4 815	-36 650	-11 203
Szakiskola	31,9	10,1	27,1	9,0	85,0	89,1	-12 421	-9 049	-2 390
Spec. szakiskola	29,2	12,6	24,0	12,1	82,2	96,0	-790	-664	-143
Gimnázium	10,3	1,4	8,5	1,3	82,5	92,9	-4 086	-3 936	-332
Szakközépiskola	16,2	2,6	13,0	2,2	80,2	84,6	-20 699	-9 981	-1 295
Összesen	28,1	9,7	24,0	8,7	85,5	90,0	-43 201	-76 364	-19 409

Forrás: Köznevelés-statisztikai adatgyűjtés, 2012/13 és 2013/2014

Megvizsgálva az előző módszer szerint a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók arányának változását, hasonló területi tendenciák látszanak, azonban a változás kisebb és kevésbé térség-specifikus. Itt is meglepő az 50%-os csökkenés Ózdon és a 70%-os Szob járásban. Ezzel ellentétesen több járásban jelentősen nőtt az arány (10–30%-kal), pl. Zirc, Kőszeg. Budapest kerületei között jelentős átrendeződés történt, míg egyes külső (X., XVII., XVIII.) és szegényebb belső (VI., VII., VIII.) kerületben jelentősen nőtt a vizsgált tanulók aránya, addig más kerületben jelentősen csökkent, ennek okát is helyi vizsgálattal lehetne eldönteni.

21. térkép: A hátrányos helyzetű tanulók arányának változása járásonként 2012 és 2013 között, (% 2012=100)

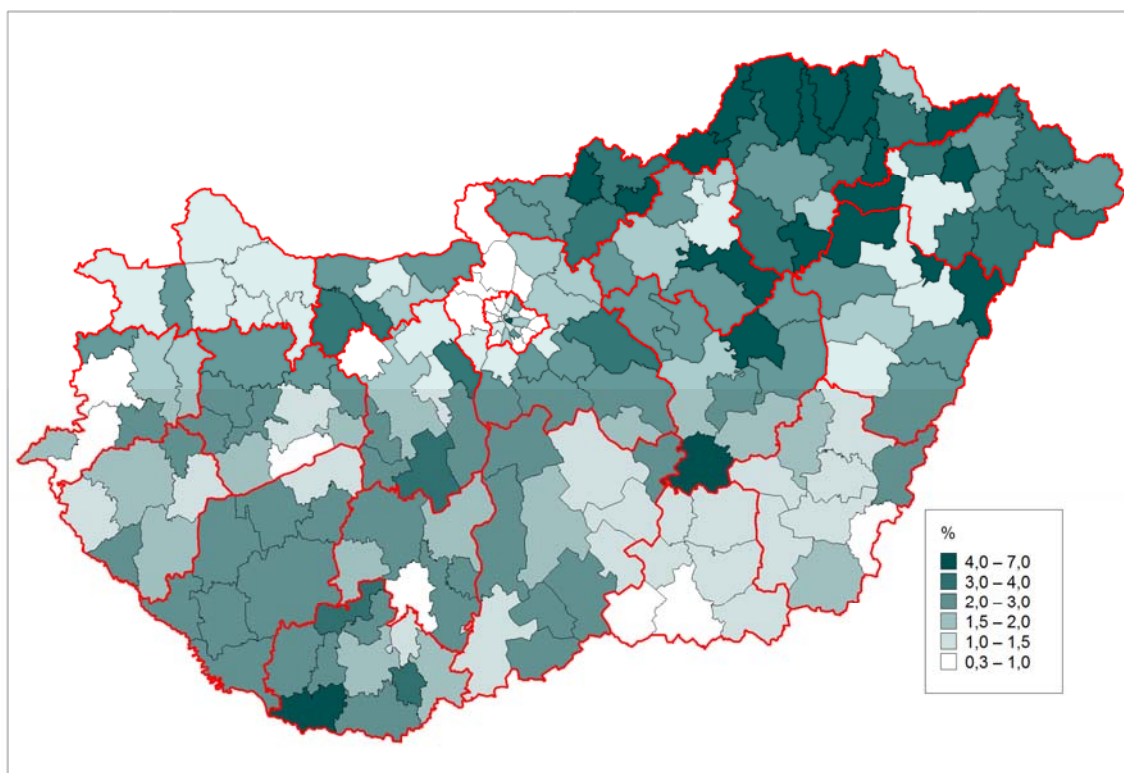
Forrás: EMMI, Statisztikai Osztály; Szerkesztette: Híves Tamás, OFI (2014)

Évfolyamismétlés, túlkorosság és egyéb kockázati tényezők

Az Emberi Erőforrások Minisztériuma (EMMI) őszi, intézményenkénti statisztikai adatgyűjtésében létezik még néhány egyéb mutató, amelyből következtetni lehet az esetleges lemorzsolódásra. Ezeknek a területi eloszlása információt ad a veszélyeztetettjárásokról, ahol nagyobb valószínűséggel és arányban morzsolódnak le a tanulók. A következőkben ezekből mutatok be néhányat.

Az „évfolyamismétlés” nem szorul túl sok magyarázatra, az általános iskolai bukás és az ezzel járó évvesztés kritikus lehet a lemorzsolódásban. A járási térkép (lásd 22. térkép) jól szemlélteti a területi megoszlást, ami részben hasonlít a korábbi térképekhez. A legmagasabb arányban buknak az általános iskolai tanulók az ország északi részén, Ózdon (7%), Edelényben (6%) és több környékbeli járásban meghaladja az 5%-ot; szintén 4–5% körüli az arány néhány nógrádi, Tisza menti térségben, illetve Baranyában Sellye térségében. Jelentős különbség figyelhető meg Budapesten, ahol egymáshoz közeli kerületekben igen jelentősek az eltérések, mutatva a nagyváros társadalmi csoportok szerinti elkülönülését. Míg az I. és V. kerületben csupán 0,3% (4–5 fő), addig a VIII. kerületben 5,2% (163 fő) az évfolyamismétlők aránya (illetve száma). Dél-Alföldön kifejezetten alacsony a vizsgált érték. Ezen a térképen látszik leginkább az országban a több kutató által már korábban megfigyelt északkelet–délnyugati tengely (Forray–Kozma 1992), ahol magasak a kedvezőtlen értékű mutatók. Ez a borsodi, szabolcsi térségektől, Közép-Tisza-vidéken át, Dél-Pest és Dél-Fejér megyén keresztül, Somogy és Baranya megye Dráva menti járásáig tart. Kevésbé egyértelmű, de azért felismerhető a másik fejlettségi tengely, amely északnyugat–délkelet irányú, az osztrák határtól megszakításokkal Budapesten át halad (ahol a nyugati és északi agglomerációban az ország legfejlettebb térségeiben kedvezőek a társadalmi-gazdasági mutatók), végül a Dél-Alföld több járásában fejeződik be. Ez nem összefüggő sáv, de a világos szín jelzi a kedvező értékeket.

22. térkép: Az évfolyamismétlők aránya az általános iskolákban járásonként, 2013/2014 (%)

Forrás: EMMI, Statisztikai Osztály; Szerkesztette: Híves Tamás, OFI (2014)

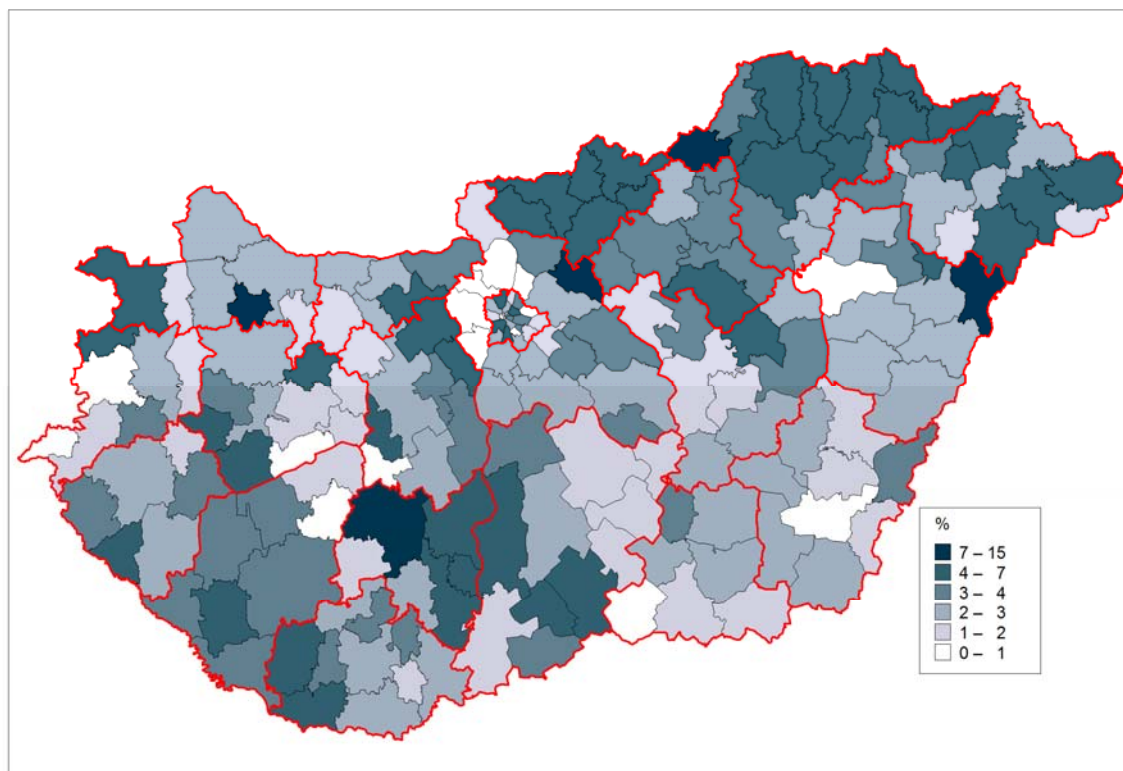
Az adott év októberében felvett statisztikában (KIR-STAT) a 16 éves és idősebb tanuló azt jelenti, hogy az adatszolgáltatás évében december 31-ig betölti a 16. életévét. Ők azok, akik két évvel túlkorosak és elérik a törvényben meghatározott tanköteles kor végét, így mivel az adott évben fejezik be az általános iskolát, elég nagy valószínűséggel lemorzsolódnak: vagy közvetlenül az általános iskola után, vagy megkezdik ugyan a középfokú iskolát, de nem fejezik be. A következő térkép mutatja az arányukat járásonként (lásd 23. térkép).

A „túlkorosság” statisztikai adatai mögött lévő okok nem láthatók az adatokból, de az elmúlt években számos olyan tanulmány született a témában, amely ezt kívánta feltárni (Kende 2009, Szalai 2013).

Az előző térképekkel összehasonlítva van néhány fontos különbség, itt is az északkeleti és a dél-dunántúli járásokban élnek legnagyobb arányban a túlkoros tanulók. E mutató szempontjából kifejezetten rosszul szerepelt Nógrád megye, ahol egyöntetűen magas az arány. Kedvezőtlen az arány még Heves megye Tisza menti jáásaiban, és Tolna megye legtöbb járásában. Feltűnő, hogy a korábban jól szereplő, alacsony HH-s és HHH-s aránnyal rendelkező Tapolca járásban sok a túlkoros tanuló, ezzel szemben Devecser járásban kevesebb, pedig az előző mutatókban igen kedvezőtlen helyzetben volt. A Dél-Alföldön – néhány Bács-Kiskun megyei járás kivételével – alacsony az arány, de a legalacsonyabb

Budapest nyugati és északi agglomerációjában. Baranya megye járásai is kedvezőbb aránnyal szerepelnek, mint a hátrányos helyzetű tanulók mutatója esetén.

23. térkép: A 16 éves és idősebb tanulók aránya a 8. évfolyamon járásonként, 2013/2014 (%)

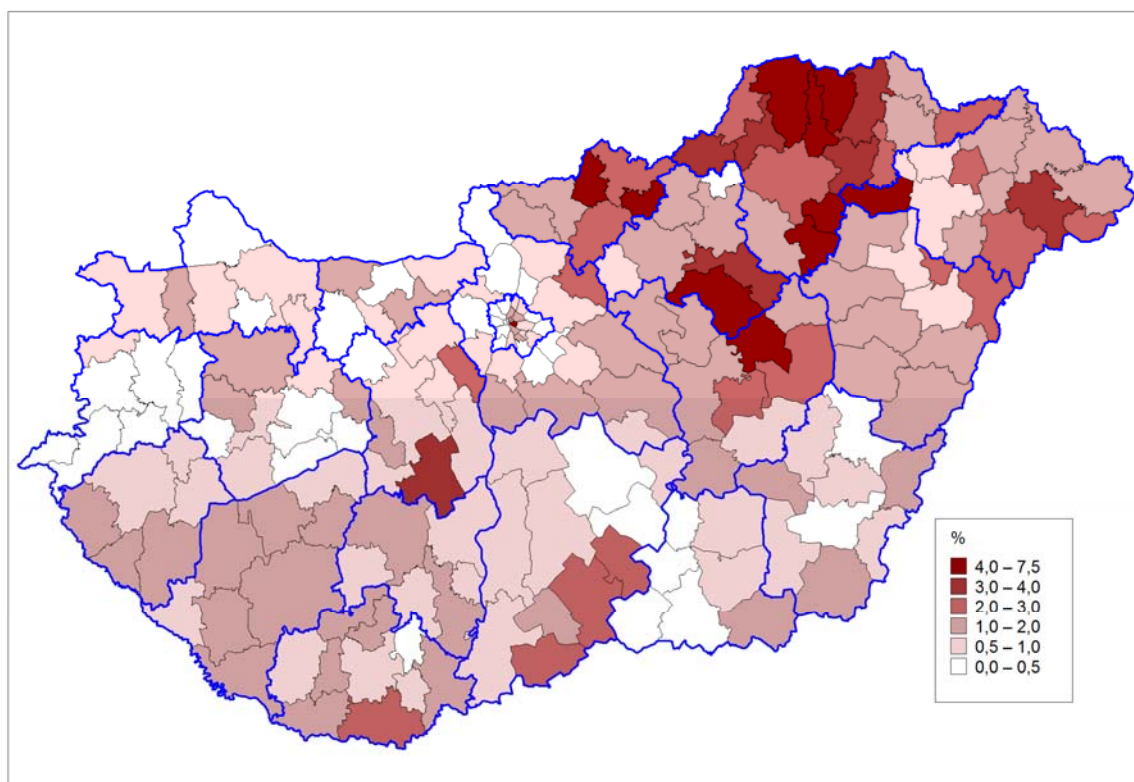

Forrás: EMMI, Statisztikai Osztály; Szerkesztette: Híves Tamás, OFI (2014)

A magas igazolatlan óraszám komoly problémát jelent a legtöbb tanuló esetében, és bár komolyan büntetik, ennek ellenére a tanulók nagy része összegyűjt belőle jó néhányat az évfolyamán. A következő térkép ezek arányát mutatja az általános iskolai tanulók között (lásd 24. térkép). A térkép eltér a korábbiaktól, bár az északkeleti térség itt is kiugróan kedvezőtlen magas aránnyal szerepel. Alapvető különbség a korábbi HH-s és HHH-s adatokkal összevetve, hogy a Dél-Dunántúlnak sokkal kedvezőbbek az arányai – az országos átlag körüliek. Az utolsó két vizsgált mutató kedvező értékeiből arra lehet következtetni, hogy a Dél-Dunántúl (különösen Baranya megye) intézményei sikeresebbek abban, hogy tanulóikat az iskolarendszerben tartsák. Ez a jelenség annak ellenére igaz, hogy Baranyában is, főleg a Dráva mentén, nagyon magas a hátrányos helyzetű tanulók aránya. Ezzel ellentétes tendenciák láthatók az ország északkeleti járásaiban, leginkább Borsodban. Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megye társadalma jelentősen eltér. Ennek hátterében nagy valószínűséggel az áll, hogy Baranya megye etnikailag és nemzetiségileg történelmi távlatokban heterogén volt, a különböző népek egymás mellett éltek, míg Borsod sokkal homogénebb volt, csak az extenzív

iparosítás korszakában költöztek ide jelentősebb számban – elsősorban különböző nyelvi és kulturális csoporthoz tartozó – romák/cigányok, akik keveredtek és elvesztették a gyökereiket. Borsodban az erőltetett iparosítás következtében a társadalom erősen tagolt (elkülönült rétegekkel), míg Baranyában kevésbé tagolt, és erős a szolidaritás a népesség körében mind a munkanélküliekkel, mind a szegényekkel kapcsolatban (Messing–Molnár 2011). Mindemellett Baranya megyében a civil társadalom szerveződései, intézményei jelentősen hozzájárulnak a hátrányos helyzetű tanulók sikeresebb iskoláztatásához (Cserti-Csapó 2011).

24. térkép: A 30 óránál több igazolatlan órával rendelkező tanulók aránya az általános iskolákban járásonként, 2013/2014 (%)

Forrás: EMMI, Statisztikai Osztály; Szerkesztette: Híves Tamás, OFI (2014)

A vizsgált mutató kimagaslóan a legkedvezőtlenebb (7% körüli értékű) Encs, Szikszó és Kunhegyes járásokban, de magas még az arány Nógrád megye több járásában, Sárbogárdon és Budapesten a VIII. kerületben. Kifejezetten kedvező a 30 óránál több igazolatlan órával rendelkezők aránya Vas megyében, Veszprém járásban és környékén, a Balaton felvidék keleti részén, a budapesti agglomeráció néhány járásában (pl. Dunakeszi), és Dél-Alföld több járásában, főleg Csongrád megyében.

Hátrányos helyzetű tanulók a 8–10. évfolyamon

Mint ahogy a korábbi táblázat is mutatja, az általános iskolában tanulók közel 30%-a hátrányos helyzetű, majd ez az arány középfolon a felére csökken, a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya pedig a harmadára. Érdemes megvizsgálni évfolyamonként, hogy hol és milyen arányban tűnnek el az oktatási rendszerből ezek a tanulók. Az országos adatok azt mutatják meg, hogy mikor hullnak ki az oktatásból a HH és a HHH tanulók (lásd 6. táblázat).

A 8. évfolyamon még közel tízezer HHH tanuló van, ez az összes tanuló 11%-a. A 9. évfolyamon már kevesebb mint a felére csökken az arányuk és 2/3-ra a létszámuk. A két évfolyamot nehéz összehasonlítani, mivel a 9. évfolyamhoz sorolnak minden egyéb, eredetileg sorszámom kívüli évfolyamot, a nyelvi előkészítőt, a felzárkóztató évfolyamokat (Hídprogramok, Arany János Tehetséggondozó Program). Így azok a tanulók, akik ilyen osztályokba járnak, két éven keresztül szerepelnek a 9. évfolyamosok között, mivel a következő évben valóban 9.-esek lesznek. Figyelembe kell venni azt is, hogy a 9. évfolyamon a legmagasabb az évismétlők aránya, szakiskoláknál például 20,4%. Feltételezhető, bár erre nem volt országos adatgyűjtés, hogy a HH és HHH tanulók között még ennél is magasabb az évismétlők aránya. Mindezeket figyelembe véve, igen jelentős a vizsgált tanulócsoporthoz csökkenése, vagyis a lemorzsolódásuk, különösen a halmozottan hátrányos helyzetűek tekintetében.

A 10. évfolyam tisztább képet ad és jól látszik a jelentős csökkenés, a lemorzsolódás, különösen a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók körében. Bár az adatok egy évre vonatkoznak, de feltételezhetően (az 3. táblázat alapján) nem történt jelentős méretű változás az elmúlt években az intézménytípusok között, a szabályozó miatti változás pedig egyöntetűen érinti valamennyi iskolai szintet. A 8. évfolyammal összevetve a 10. évfolyamon a HHH tanulók száma és aránya jóval kevesebb, mint a felére csökken, mind létszámában, mind arányban. Bár a HH tanulók száma kevésbé csökken, de ők is körülbelül 2/3 annyian vannak, mint a 8. évfolyamon. Tehát az adatokból egyértelműen látszik, hogy a lemorzsolódásuk az első évfolyamon a legerősebb, de a 10.-ben is tovább folytatódik. Természetesen ezeket a statisztikai adatokat más módszerrel is ellenőrizni kell, például célzott közvélemény-kutatással, ahol azt lehetne megtudni, hogy a bukottak és az iskolából kimaradók között hányan és milyen arányban vannak HH és HHH tanulók. A 4. táblázat összesített intézménytípusonkénti arányaiból látszik, hogy a csökkenés nem áll meg a 10. évfolyamon, (például a szakiskolákban összesítve az évfolyamokat 9% a HHH tanulók aránya), ami csak úgy lehetséges, hogy a 10. utáni évfolyamokban sokkal kevesebben vannak, hiszen 9.-ben 11,5%, 10.-ben pedig 10,6% az arányuk. Különösen a szakközépiskolára jellemző, hogy a

hátrányos helyzetű tanulók vagy kimaradnak, vagy átmennek szakiskolába, évről évre folyamatosan és jelentősen csökken az arányuk, a négy évfolyamon együtt 13% a HH tanuló, de a 10. évfolyamon még 18%.

Az iskolatípusonkénti arányok közül érdemes megfigyelni, hogy a 8. évfolyamon a 6 és 8 osztályos gimnáziumokba gyakorlatilag nem jár halmozottan hátrányos helyzetű tanuló, csupán összesen 19 fő, arányuk 60-ad része az általános iskolának. A 9. és 10. évfolyam között a vizsgált tanulói csoportok legnagyobb arányú csökkenése a gimnáziumokban van. Ez részben abból adódik, hogy a gimnáziumi felzárkóztató osztályokban sokkal többen vannak, míg a másik feltételezett ok a nagyobb lemorzsolódásuk, illetve, hogy nagyobb arányban mennek át más, alacsonyabb presztízű intézménybe.

6. táblázat: A hátrányos és a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók számának és arányának változása intézménytípusonként a 8–10. évfolyamon, 2013 (fő és%)

8. évfolyam					
	Általános iskola	Gimnázium	Alapfok		
HH (fő)	23 726	525	24 251		
HHH (fő)	9 873	19	9 892		
HH (%)	28,8	6,1	26,7		
HHH (%)	12,0	0,2	10,9		
9. évfolyam					
	Szakiskola	Spec. szakiskola	Szakközépiskola	Gimnázium	Középfok 9. évf
HH (fő)	12 144	724	7 762	4 478	25 108
HHH (fő)	4 020	369	1 256	802	6 447
HH (%)	34,7	31,2	18,6	10,8	20,8
HHH (%)	11,5	15,9	3,0	1,9	5,3
10. évfolyam					
	Szakiskola	Spec. szakiskola	Szakközépiskola	Gimnázium	Középfok 10. évf
HH (fő)	6 773	533	5 630	2 970	15 906
HHH (fő)	2 311	269	1 050	477	4 107
HH (%)	31,0	29,4	17,8	8,8	17,9
HHH (%)	10,6	14,8	3,3	1,4	4,6

Forrás: Köznevelés-statisztikai adatgyűjtés, 2013/2014

Kockázatos térségek

Néhány járásnak és nagyobb területnek az országos átlagtól való szélsőséges elmaradását többféle statisztikai változóval mutattam be. Külföldi, nemzetközi vizsgálatok és az ezekhez hasonló eszközökkel végzett hazai kutatások eredményeit összegezve megállapítottuk, hogy a leszakadás társadalmi, és oktatási intézményi problémái hasonlóak.

A vizsgált mutatók segítségével olyan járásokat választottam ki, melyekben a statisztikai adatok alapján a legnagyobb arányban morzsolódnak le a tanulók, s ezeket elneveztem kockázatos térségeknek. Természetesen ez csak statisztikai megközelítése a problémának és nem finom felbontású elemzés. Olyan társadalmi háttérmutatókat és tanulói adatokat

vizsgáltam, amelyek kockázati tényezők, illetve országosan és járásonként is megbízhatóan rendelkezésre állnak.

A vizsgált mutatók:

- Évfolyamismétlők aránya
- Halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya
- 2 évvel túlkoros 8. évfolyamos tanulók aránya (16–x éves)
- 30 óránál többet hiányzó tanulók aránya
- 8 osztálynál alacsonyabb végzettséggel rendelkező népesség aránya
- Munkanélküliek aránya
- Foglalkoztatottak aránya
- Roma/cigány népesség aránya

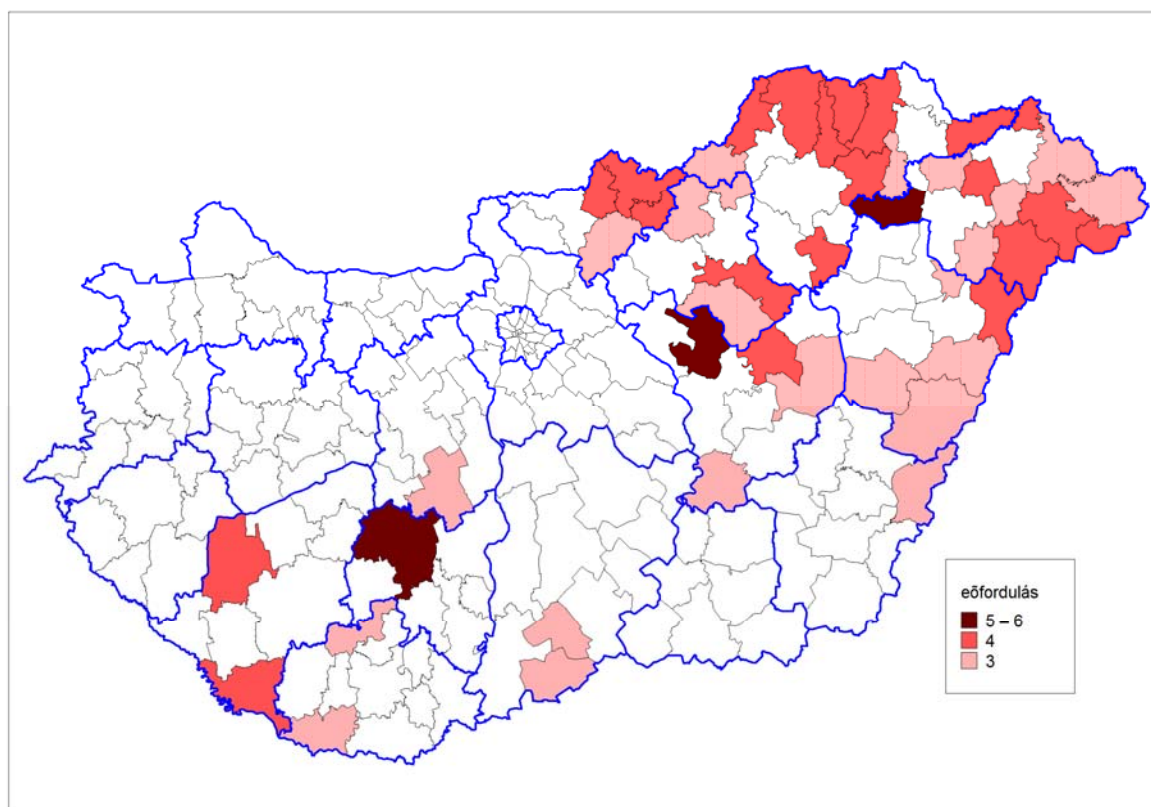
A 198 járás közül minden egyes mutató esetében kiválasztottam az 50 legkedvezőtlenebb értékkel szereplőt (ez körülbelül a járások negyede), vagyis azokat, ahol a legmagasabb a kockázatos népesség aránya. Ez a legtöbbször a legmagasabb arányt jelenti, mint például az évfolyamismétlők, munkanélküliek esetében, de a foglalkoztatottságnál természetesen a legalacsonyabb értékűek kerültek a kiválasztott járások közé. Így a fenti 8 mutató alapján nyolcszor 50 járásból álló adatbázis készült, melyből a járások gyakorisági megoszlását mutató térképet szerkesztettem (lásd *25. térkép*), vagyis azt vizsgáltam, hogy egyes járás hányszor került a kiválasztottak közé.

Külön ki kell térnem arra, hogy miért kerültek bele a legmagasabb roma/cigány népességű járások is a kockázatos térségek közé. A népszámlálási statisztikai adatból jól látszik, hogy a roma/cigány népesség iskolázottsága rendkívüli alacsony, főleg a diplomások aránya elenyésző. Elmondható, hogy a magát romának/cigánynak mondó népesség nagy része ma is alacsonyan iskolázott. Az elmúlt évtizedben minden erőfeszítés ellenére tovább nőtt a szakadék a cigányság és a többség iskolázottsága között (Forray–Híves 2013). A korábbiakban számos kutatás megerősítette, hogy az alacsonyan iskolázott, kedvezőtlen társadalmi és szociális helyzetben levő cigányság iskolai kudarcai miatt nagyarányú körükben a lemorzsolódás (Havas–Kemény–Liskó 2002, Kertesi–Kézdi 2014). A roma/cigány tanulók tanulmányi átlageredménye iskoláztatásuk során fokozatosan romlik, s ez nem a gyerekek képességeiből, hanem a családi és szocializációs hátrányaiból következik, melyeket az iskola nem tud kellő mértékben ellensúlyozni. Egy szociológiai kutatás során a tanulmányi teljesítményt csökkentő okok között ugyanazokat sorolták fel, amelyek a gyerekek iskolai beilleszkedését is nehezítik (Liskó 2002). Más kutatók hangsúlyosan kiemelik a kompenzáló iskolai programok elégtelen működését, illetve a roma/cigány csoportot sújtó előítéleteket is

(Liskó–Fehérvári 2008, Havas–Zolnay 2011, Neményi 2013). Mindezek alapján azon térségek, ahol magas a roma/cigány népesség aránya, joggal tekinthetők kockázatos térségnek az iskolai lemorzsolódás szempontjából. A roma/cigány népességet a népszámlálás alapján lehet megbecsülni, bár a pontos számok vitatottak, de ez az egyetlen – minden településre kiterjedő – hivatalos adat, amely a területi megoszlásról országosan valós képet mutat.

A 25. térképen kiemelten jelennek meg azok a járások, melyek legalább három mutató esetében kerültek az 50 legkedvezőtlenebb értékkel szereplő járások közé. Ezek pár kivételtől eltekintve az ország északi és keleti határ menti, valamint Közép-Tisza-vidéki járásai (ezt a térséget „az Alföld halott szívének” nevezik). Jellemző rájuk a tömörszerű elhelyezkedés. A hátrányos helyzetű tanulók magas aránya szempontjából kedvezőtlen Dél-Dunántúl ebben a vizsgálatban csupán néhány járással szerepel a legrosszabbak között. A legtöbbször három járás (Tiszavasvári, Jászapáti, Tamási) került az 50 kiválasztottba, ezek 5–6 mutatóval is a legrosszabbak közé tartoznak. Érdekes a Tolna megyei Tamási helyzete (körbevéve sokkal kedvezőbb mutatójú térségekkel), illetve a Jászság helyzete, melynek két járása nagyon eltérő módon viselkedik. A legkedvezőtlenebb három járás hátrányos helyzetű rurális térség. A térképből látszik, hol lenne leginkább szükség további vizsgálatra, illetve célzott beavatkozásra.

25. térkép: Kockázatos térségek a lemorzsolódás szempontjából járásonként, 2014 (előfordulás)

Forrás: EMMI, Statisztikai Osztály és KSH; Szerkesztette: Híves Tamás, OFI (2014)

Záró gondolatok

A fejezetben szereplő térképek szemléletesen bemutatják, hogy a földrajzi és a társadalmi térszerkezet alapvetően befolyásolja a hátrányos helyzetű tanulók megoszlását. Láthatóan az ország dél-nyugati és északkeleti kistérségeiben él a legtöbb hátrányos helyzetű tanuló. A Dél-Dunántúl hátrányos helyzetű térségeiben azonban alacsonyabb a sok igazolatlan órával rendelkező, az évfolyamismétlő és a túlkoros tanulók aránya, mint az északkeleti térségekben. Ez több okra vezethető vissza, mint például, hogy a Dél-Dunántúlon valószínűleg hatékonyabban működik a hátrányos helyzetű általános iskolai tanulók oktatása és a környezet is befogadóbb. A területi kutatás finomfelbontásban, azaz térségi szinten mutatja meg az országos helyzet – jelen esetben a hátrányos helyzetű tanulók iskolai jellemzőit. A vizsgálat azonban azt is példázza, hogy a kvantitatív kutatás – még ha területi is – korlátokba ütközik az pontos okok feltárásakor. Ilyenkor megkerülhetetlen a kvalitatív kutatási módszerekkel történő kiegészítése a területi kutatásnak.

A kutatás – több oktatási és társadalmi háttérmutató segítségével – olyan térségeket mutatott ki, ahol a legnagyobb a kockázat a korai iskolaelhagyásra, s ezek térképi bemutatásával szemléletesen látszanak a veszélyeztetett területek. Az elemzés által feltárt helyzet pontosabban jelöli ki a beavatkozások lehetséges térségeit annak érdekében, hogy mérsékelni lehessen a lemorzsolódást, illetve a területi egyenlőtlenségeket. E járások sajátos társadalmi problémáinak felszámolásához célzott támogatásokra és programokra van szükség, mert általában ipari válságtérségek, illetve agrár-rurális vagy határ menti térségek (Kozma–Forray 1999).

Idősoros országos statisztikai adatok segítségével kimutatható, hogy az elmúlt évben a szabályozó megváltozása miatt 10%-kal csökkent a halmozottan hátrányos helyzetű és 15%-kal a hátrányos helyzetű tanulók aránya, s ez a csökkenés leginkább a szakközépiskoláknál volt érezhető. Évfolyamonként elemezve a hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű tanulók létszámát jól látszik, hogy a 8. évfolyamhoz képest számuk és arányuk a 10. évfolyamra radikálisan csökken, a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók esetében kevesebb mint a felére (közel 6000 fővel), vagyis ők feltételezhetően kimaradnak az iskolából.

Az ország lemaradó, illetve leszakadó kistérségeinek nagy része tömbszerűen helyezkedik el, azaz többségükre érvényes, hogy a közvetlen szomszédságukban is hasonló szociális és gazdasági helyzetben lévő térségek vannak. Ez azért súlyosbítja helyzetüket, mert a lakosság felzárkózása esetleg kizárólag jelentős térbeli mobilitással – migrációval, elköltözéssel – mehet végbe. Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy a helyi

társadalmak a legtörekvőbb, helyzetükön változtatni tudó tagjaikat veszítik el, így a leszakadás megfordíthatatlanná vagy csak nehezen megállíthatóvá válik (Forray–Híves 2003).

A hátrányos helyzetű tanulók oktatásának fejlesztése több szintű együttműködéssel képzelhető el, melyben fontos szerep jut az oktatáspolitikának, a helyi és járási szintű törekvéseknek, intézményi innovációknak és a civil társadalom szereplőinek.

A határmenti térségek társadalmi szociális helyzete

Az előző fejezet a hátrányos helyzet területi jellegzetességeit és összefüggéseit vizsgáltam kartografikus módszerrel. A most következő fejezetben a határmentiség különleges helyzetét, társadalmi és iskolázottsági összefüggéseit vizsgálom meg hasonló módon. Sok esetben a határmentiség a hátrányos helyzet speciális formáját jelenti, a periférián levő térségek jelentős része nagyon rossz gazdasági és társadalmi helyzetben van. Azonban sokkal differenciáltabb a kép. A határmentiség sokszor előnyt is jelent, ez nagyban függ attól, hol helyezkednek el, melyik határon és milyen infrastruktúrával rendelkeznek. Ezért e térségek jelentős része nem feltétlenül leszakadó, sőt némelyik kifejezetten prosperáló. Ebben a fejezetben folytatva a korábbi területi elemzéseimet, ezen térségek speciális helyzetét mutatom be elsősorban a társadalomra és a gazdaságra koncentrálva, melyek összefüggenek az oktatással, iskolázottsággal.

Magyarországnak 2246 kilométeres határszakasza van, ami hét szomszédos ország között oszlik meg nem egyenlő hosszúságban és igen jelentős különbségekkel. A határmenti helyzet számos előnnyel és hátránnyal rendelkezik. Hatalmas a különbség a tekintetben, hogy melyik a szomszédos ország, így nem lehet párhuzamot vonni közöttük. Egy korábbi kutatásban a határok mentén elhelyezkedő kistérségek társadalmi iskolázottsági helyzetét vizsgálva területi elemzéseket a regionális kutatásban megszokott módszerrel, statisztikai és térképi elemzéssel végeztem. A következőkben a korábbi kutatást aktualizáltam és új adatokkal kiegészítve dolgoztam fel az eredményeimet.

Magyarország kistérségeiben igen eltérőek a gazdasági-társadalmi mutatók. A közigazdászok többsége elköveti azt a hibát, hogy ezek közül kizárólag a gazdasági mutatókra helyezi a hangsúlyt és többnyire ezek alapján jellemzi az egyes településeket, kistérségeket, megyéket. Arra vállalkoztam, hogy egy, a tiszta gazdasági mutatók által adott jellemzésnél jóval árnyaltabb, ha úgy tetszik „életközelibb” képet fessek a kistérségekről. A térképi ábrázolás segítségével kezelhetővé és áttekinthetővé vált az ország térszerkezete, és a

különböző gazdasági-társadalmi adatok mentén egymástól jól elkülönült nagyobb térségek rajzolódtak ki. Alapvető célom volt, hogy feltárjam az ország különböző határmenti térségeiben megfigyelhető demográfiai, iskolázottsági, foglalkoztatottsági és munkanélküliségi helyzetet. Foglalkoztam továbbá a lakóhely gazdasági jellegével, valamint az urbanizáltsági szintjével. Ezeken kívül hangsúlyt fektettem még a belföldi vándorlásra, valamint a cigány/roma népesség arányának alakulására. Kimutatott tény, hogy a magyarországi településszerkezet hierarchikus szerveződése igen nagy hatást gyakorol számtalan gazdasági, társadalmi mutatóra. Így elengedhetetlenül fontosnak tartottam ezen szempont megjelenítését a fejezetben.

A magyarországi ritkán lakott külterületek, aprófalvak, a vasúti vagy gátórházak lakói, a tanyavilág a hatóság számára kevésbé elérhető, ellenőrzött. Ezeken a településeken sajátos szociokulturális háttérű népesség él alacsonyabb iskolázottsággal, szerényebb életnívóval.

A határ menti térségek mind földrajzi fekvésük, mind pedig fejlettségük tekintetében kevés kivétellel egyfajta sajátos perifériát jelentenek az ország fejlettebb, centrális régióihoz képest. A rendszerváltás előtt tudatos alulfejlesztés következményeként erősödött a periférián levő határmenti térségek leszakadása. A legtöbb kistérség elmaradott gazdasági-társadalmi szerkezettel rendelkezik, jellemző rájuk az alacsony népsűrűség, illetve közlekedési bezártság, valamint a történelmi, etnikai feszültségek. A határmentiség a legtöbb helyen kedvezőtlen kategóriát jelent. Kivételek leginkább a nyugati és az északi határszakaszokon vannak.

Felhasznált mutatók, módszerek

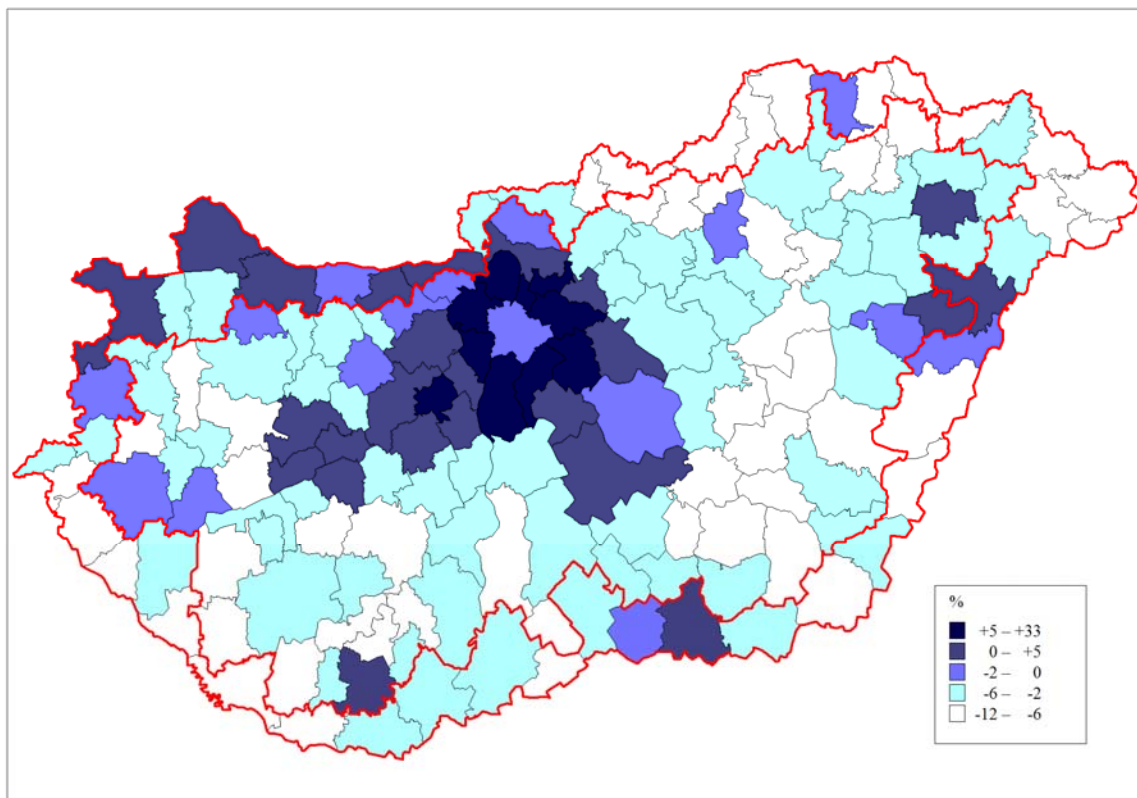
A kutatás főként területi statisztikák feldolgozásán alapul, melyek a 2001-es és a 2011-es KSH népszámlálásból, a KSH területi statisztikáiból, a T-Star adatbázisból és munkaügyi adatbázisokból származnak. Ezeken kívül elemzéshez felhasználásra kerültek még az Állami Foglalkoztatási Szolgálat munkanélküli nyilvántartásának adatait, valamint az Oktató- és Fejlesztő Intézetben összegyűjtött OTTIR területi statisztikai adatbázis is. A kistérségi szintű területi elemzéshez, a határszakaszok jellemzéséhez iskolázottsági, munkanélküliségi, foglalkoztatási és különböző demográfiai mutatókat (mint például életkor csoportok, öregedési index, természetes szaporodás stb.) használtam fel. A határmenti térségek bemutatása a térség statisztikai adatainak feldolgozásával készült. A kistérségi adatokat a megfelelő statisztikai feldolgozás, viszonyszámok kialakítása után térképen ábrázoltam. A határmenti kistérségek lehatárolása nehéz és nem egyértelmű. Azokat tekintettem annak, melyek érintkeznek valamelyik határral, ezen kistérségeket a térképen külön (piros) vonallal jelöltem.

Demográfiai folyamatok

A 21. század az öregedés százada lesz. Ez a demográfiai tétel igaznak tűnik, mivel a századfordulóra jelentősen megváltozott az egész világ, de hangsúlyosan a fejlett társadalmak népességi szerkezete, felgyorsult a fejlett országok népességének öregedése. Fokozottan igaz ez Magyarországra is. Magyarország népességének száma az elmúlt három évtizedben folyamatosan csökkent, ami a rendkívül alacsony születésszámnak és magas halálozási aránynak tulajdonítható. A születések száma a 2000-es években érte el a történelmi minimum szintet. A halálozási arány, bár némileg csökkent az elmúlt évtizedekben, de alapvetően magas maradt, így a népesség számának csökkenése felgyorsult. A születések számának alakulásában két eltérő jelentős hatás különíthető el. Egyrészt a születésszám csökkenése, amely hosszabb távon létszámcsökkentő az oktatás számára. Másrészt a születési hullámok – pl. az 1970-es évekbeli népessépolitikai program hatása – kialakulásával rövidebb távon a releváns korcsoportok létszáma is hullámzik. A demográfiai hullám az 1990-es évek végére hagyta el a középfokú képzési struktúrát és érte el a harmadfokot. Napjainkra azonban lassan a felsőoktatáson is végigvonulva, az utolsó nagyobb lépszámú korcsoport a harmincas éveiben jár. A következő évek során mind kisebb létszámú korosztályok lépnek be a munkaerőpiac minden szintjére. Jelenleg erőteljes demográfiai hullámvölgyben vagyunk, történelmileg most a legalacsonyabb a születések száma. (Híves 2011)

A változások közel sem történnek területileg egyenletesen. A népesség számának változását kistérségenként vizsgálva mind térben, mind időben jelentős eltérések mutatkoznak. (26. térkép.) Az elmúlt évtizedek legjelentősebb változása az agglomerációba történő vándorlás. A 90-es évek elejétől radikálisan csökkent Budapest lakosainak száma (közel 230 ezerrel), és nőtt az agglomerációé. A 2000 utáni években tovább folytatódott a főváros lakosságszámának csökkenése és az agglomeráció növekedése. 10% feletti népességnövekedés csak a főváros körüli kistérségekben fordult elő (Veresegyház 33%), nőtt Pest és Fejér megye legtöbb kistérségének népessége, valamint az ország északnyugati részén néhány kistérség és a keleti részen a bihari kistérségek népessége. A nagyvárosok, megyeszékhelyek eltérően viselkedtek. Míg Szeged, Győr, Kecskemét népessége némileg növekedett, addig Pécs, Debrecen, Miskolc, Kaposvár és Szombathely, valamint Salgótarján népessége csökkent. Igen erőteljes a népesség csökkenése a Dél-Alföldön, a Dél-Dunántúlon, Észak-Magyarországon és Ózd környékén.

26. térkép: A népesség számának változása 2001 és 2009 között kistérségeként

Forrás: KSH területi statisztikák, Szerkesztette: Híves Tamás

A határmenti kistérségeket vizsgálva megállapítható, hogy a legtöbbjükben jellemzően az átlagnál jelentősebb a népesség csökkenése, kivételek az északnyugati és nyugati határmenti kistérségek. A térképen vastagabb vonallal vannak elhatárolva a határmenti kistérségek, vagyis azok, melyek érintkeznek valamelyik határral. A különböző határok mentén levő térségek között jelentős eltérések figyelhetők meg. Míg a legtöbb kistérségben az országos átlagot meghaladóan 6-12%-al csökkent a népesség száma 9 év alatt, addig az északnyugati szlovák, osztrák határmenti térségekben némileg növekedett, vagy stagnált a népesség, ami az országosan csökkenő népesség mellett relatív növekedést jelent. A hagyományosan alacsony születésszámmal rendelkező, előregedő alföldi kistérségek közül is kimagaslik a békési Mezőkovácsháza határmenti kistérség, ahol az országban a legnagyobb arányban, 12%-al csökkent a népesség száma az elmúlt évtizedben.

A vándorlás vagy lakóhely-változtatás, a migráció, a demográfiai tudomány kutatási körébe tartozik. A vándorlás egyéni és társadalmi okai és következményei, valamint a tömeges vándorlásnak a kibocsátó és befogadó közösségre gyakorolt hatása azonban olyan jelenségek, amelyek a társadalom egészének és a helyi társadalmaknak a működését messzemenően érintik, ezért a szociológia tudományának érdeklődési körébe is beletartoznak. Jellemzően

szociológiai téma az eredeti ott lakó vagy „öslakosság” és a bevándorlók közötti viszony, amely egyes esetekben erősen konfliktusos.

A vándorlás definíciója a demográfiában a következő: olyan lakóhelyváltozás, amely településhatár átlépésével jár. Tehát az egy településen belüli lakóhelyváltozás nem számít vándorlásnak. Meg kell különböztetni a migrációt a mobilitástól. A migrációt úgy értelmezzük, mint bekövetkezett eseményt és a mobilitást, mint vándorlási hajlamot, szándékot. Jogi szempontból különbség van a letelepedési célú migráció és a tartózkodási célú migráció között is. Az előbbi végleges szándékot takar, míg az utóbbi ideiglenességet, pár hónapos esetleg éves időtartamban (Teperics 2012).

A határmenti térségekben a népességszám változásában jelentős szerepe van a vándorlásnak. (27. térkép)

A korábbi évtizedekre jellemző volt a nagyfokú, de egyre csökkenő belföldi vándorlás. A vándorlások mennyisége az 50-es évek végétől 60-as évek elejétől kezdve, kisebb megszakításoktól eltekintve, fokozatosan csökken. Az 1990-es népszámlálásból származó adatok is tükrözték a belföldi migráció volumenének és mértékének csökkenését a megelőző évtizedekhez képest a születési hely és a tíz évvel korábbi lakóhely-kérdésekből összeállított statisztikák alapján. A népesség vándorlásának mértéke az 1990-es évek közepéig csökkent, a területi mobilitás elemei 1994-től lassan növekedésnek indultak. Körülbelül ekkor zárult le a magyarországi gazdasági, társadalmi átmenet. A kilencvenes évek második felében már látható volt, hogy a vándormozgalom alacsony szintjében megnyilvánuló benultásból kifelé tart a magyar társadalom. Hullámzásokkal tarkított enyhe szintnövekedés volt tapasztalható az ezredforduló idején is. A migráció mutatójának tekinthető teljes belföldi forgalom 1990-ben 475 ezer (állandó + ideiglenes vándorlás), mely a mélypontra 1994-ben 359 ezer fő volt, majd 2000-ben 405 ezerre, 2005-re 433 ezerre növekedett. E szintek a jelenlegi viszonyok állandósulása esetén azt jelentik, hogy egy személy élete folyamán mindössze háromszor vándorol a magyarországi települések között.

A 2001. évi népszámlálás eredményei a kilencvenes években megfigyelt jellemző belső vándorlási folyamatokat tükrözik. Két jellemző folyamatot lehetett kiemelni. Először az általánosan tapasztalható keletről nyugatra tartó vándorlás folyamatát, majd pedig a szuburbanizációs folyamatot, mely Budapestre és kisebb mértékben a néhány, legalább százezres lélekszámú megyeszékhelyre vonatkoztatható. A szuburbanizáció a városi népesség és tevékenységek decentralizációja abban az értelemben, hogy az urbánus népesség, a termelő és a nem termelő emberi tevékenységek egy része, a tőke, a beruházások már nem a városi központokban, hanem egyre inkább az azokat övező agglomerációs térségekben koncentrálódnak. (Tímár 1993).

A kistérségi vándorlási egyenlegek elemzésekor azonban óvatosnak kell lenni a szuburbanizáció fogalmának értelmezésében. Nagyvárosaink (Budapest kivételével) körüli települések, ahová a kiáramlás folyik, ugyanabba a kistérségbe tartoznak, mint a centrum. Ezért ezek a vándorlások a vonatkoztatási területen belüli mozgásoknak számítanak, így nem is szerepelhetnek az egyenlegben. A fő belföldi vándorokat kibocsátó megyék Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Somogy. A fő fogadó megyék pedig Fejér, Komárom-Esztergom és Győr-Moson-Sopron.

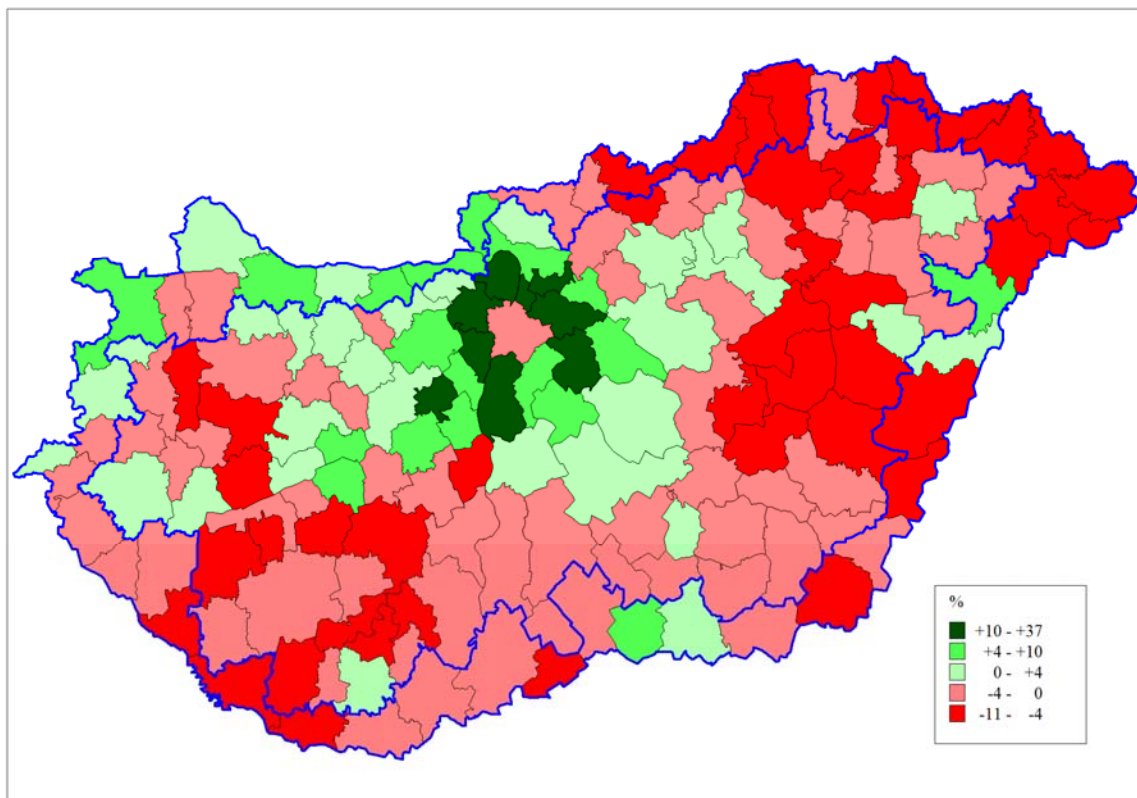
A nagy népesség-kibocsátó térségek az elmúlt évtizedekhez hasonlóan elsősorban az ország északkeleti térségei, leginkább a határmenti területek, a Tiszántúl, főleg a bihari térség, valamint az úgynevezett Közép-Tisza-vidék, a Somogyi- és a Tolnai-dombság térségei. Az északkeleti határmenti kistérségeknek azonban ma már közel sem olyan nagy a népesség-kibocsátó szerepe, mint 10-20 évvel ezelőtt. Feltételezhető, hogy megváltozott a munkaerő kereslet: a képzetlen munkaerő nehezebben helyezkedik el, tartósan magas a munkanélküliség, megszűnt a szocialista ipari szektor és vele a munkásszállások, így ezen réteg nem tud és nincs is miért elköltöznie.

A kibocsátó és a fogadó megyék területi elhelyezkedése világosan tükrözi a megyék közötti belső vándorlások nyugatra tartó fő irányát.

Budapest belföldi vándorlásokból eredő népességvesztése óriási volt, közel 110 ezer fő, majdnem akkora, mint a természetes fogyásból származó negatívum. A Pest megyei kistérségek belső vándorlási nyeresége közel 125 ezer fő volt, ami elsősorban a Budapestről kiköltözőkből származott, azonban a 15 ezer főnyi többlet utal arra, hogy Pest megye az ország egyéb területeiről érkezők számára is vonzó célpont. A budapesti agglomerációban található a belföldi vándorlás arányaiban leginkább pozitív kistérsége, Veresegyház, aminek közel 37%-os a vándorlási egyenlege. Az utóbbi években jelentősen csökkent ugyan a Budapestről kiköltözők száma, de a tendencia nem fordult meg.

Az agglomeráció népességének növekedésében szerepet játszik az is, hogy a Budapestet elhagyók főleg a fiatal nemzedékből kerültek ki, akiknek jelentős számban ezután született gyermekük. Így hát megváltozott a fővárost körülvevő térségek korösszetétele, és az országos átlagnál lényegesen fiatalabb lett. Ez a korösszetétel jelentős nyomást gyakorol a helyi infrastruktúrára, közlekedési hálózatra és az oktatási intézményekre.

27. térkép: A belföldi vándorlási különbözet évi átlaga 1000 lakosra 2001 és 2009 között

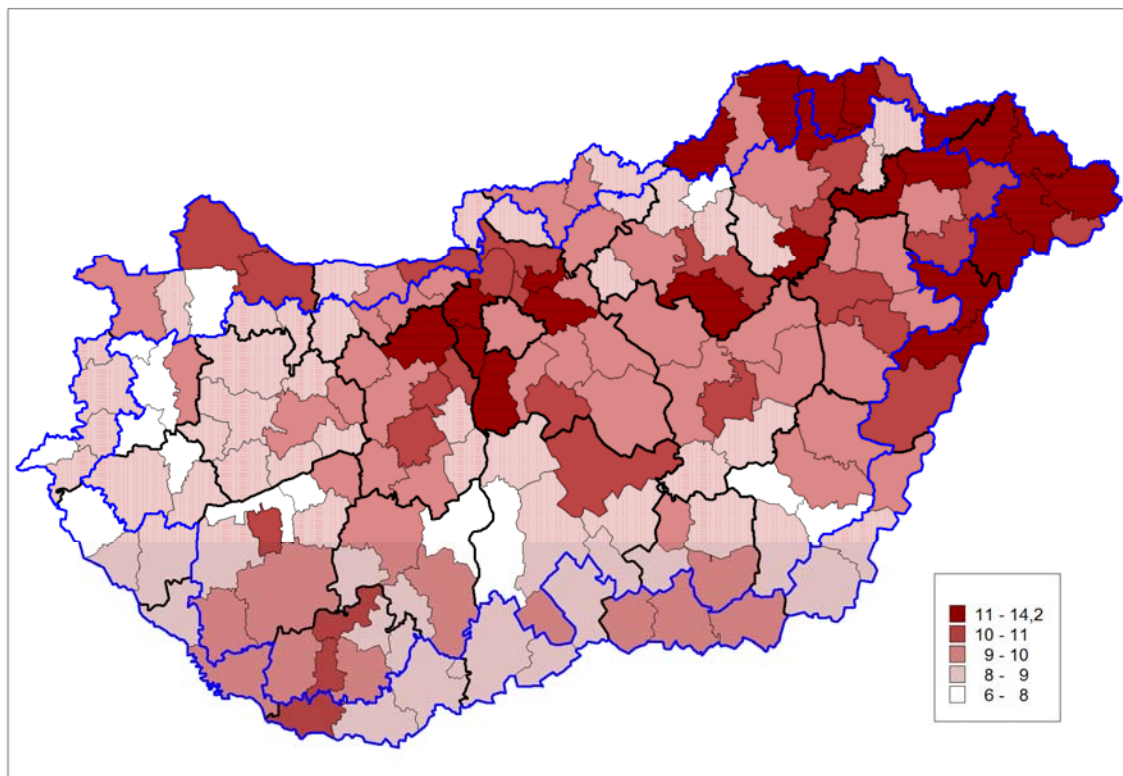

Forrás: KSH területi statisztikák, Szerkesztette: Híves Tamás

A születési arányszám ugyan országos mértékben történelmileg a mélypontot jelenti, még mindig megállapítható, hogy az ország északkeleti határmenti kistérségeiben a legmagasabb, valamint néhány Budapest környéki kistérségben. (28. térkép). Ugyanakkor nagyon alacsony a születési arány az ország déli és nyugati határmenti kistérségeiben (Sellye kistérség kivételével).

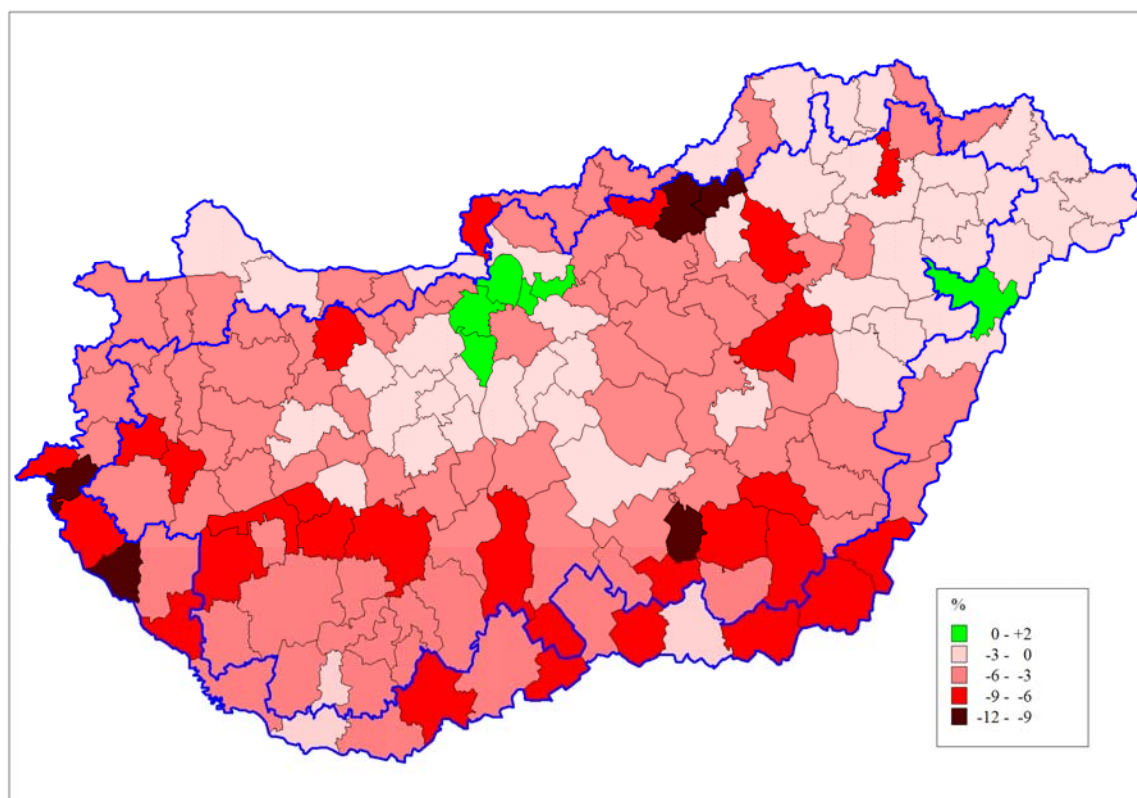
A természetes szaporodás szinte az ország valamennyi kistérségében negatív értékű, többen halnak meg, mint születnek. (29. térkép). A Dél-Alföldön és Zalában hagyományosan alacsony a természetes szaporodás mértéke, a legalacsonyabb két délnyugati határmenti kistérségben (Óriszentpéter és Letenye), és nagyon alacsony még néhány hevesi kistérségben (pl. Bélapátfalva). Pozitív értékű természetes szaporodás csupán néhány budapesti agglomerációs kistérségben és a keleti határmenti Hajdúhadház kistérségben figyelhető meg. A magasabb halálozási arány miatt néhány északkeleti határmenti kistérségben (pl. Bodrogek, Sátoraljaújhely) a magasabb születési arány mellett is jelentősen negatív tartományban van a természetes szaporodás aránya (-3 -6%)

28. térkép: Élveszületési arány 1000 lakosra, 2009

Forrás: KSH területi statisztikák, Szerkesztette: Híves Tamás

29. térkép: Természetes szaporodás átlaga 1000 lakosra 2000-2009 között

Forrás: KSH területi statisztikák, Szerkesztette: Híves Tamás

A 7. táblázat a különböző határmenti kistérségek demográfiai adatait mutatja összevonva. Bár egyes kistérségek helyzete jelentősen eltér attól függően, hogy hol helyezkednek el földrajzilag. Pl. a Szlovák határ mentén, nyugaton kifejezetten jobb demográfiai és gazdasági értékeket mutatnak, mint a keleti területeken. Azonban ettől függetlenül néhány következtetést levonhatunk.

A leginkább előregedett határmenti térség a szlovén határ mentén helyezkedik el (30. térkép). Itt a legalacsonyabb a születés és legmagasabb a halálozási arány is. Míg az ukrán határ mentén születik arányaiban a legtöbb gyerek. Bár az országos értéknél alacsonyabb a születési ráta az osztrák határ mentén, azonban a halálozási arány a legkedvezőbb. Ennek oka lehet a magasabb életszínvonal, a több munkalehetőség és a perspektíva az emberek számára. A belföldi vándorlás is alátámasztja a nyugati határ menti jobb körülményeket. Itt jelentős a vándorlási többlet, míg az ukrán határ mentén a legnagyobb a vándorlási deficit. A szerb határmenti adatokat árnyalják Szeged statisztikai adatai, melyek jelentősen torzítják az arányokat.

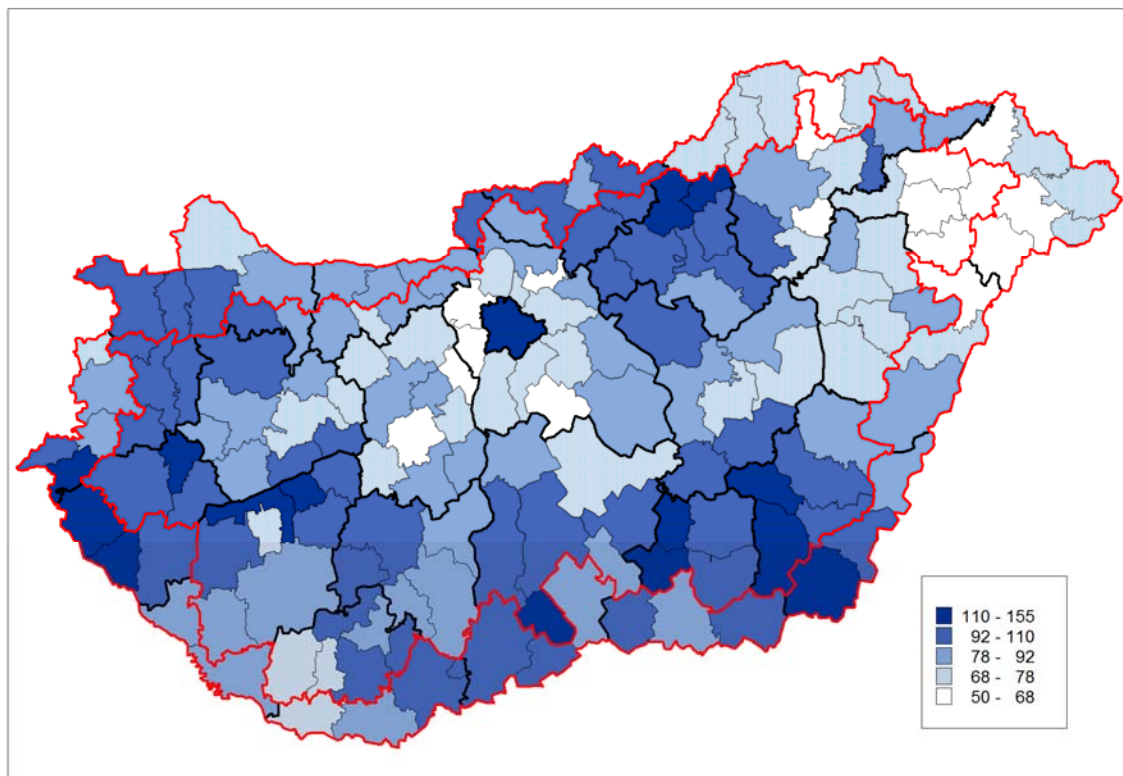
7. táblázat: Demográfiai mutatók a különböző határmenti kistérségekben 2008-ban

Határ	lakos	születés	%	halálozás	%	szaporodás	%
Ausztria	362752	3214	0,89	4384	1,21	-1170	-0,32
Horvát	225814	2020	0,89	3172	1,40	-1152	-0,51
Román	422889	4431	1,05	6068	1,43	-1637	-0,39
Szerb	370809	3382	0,91	4556	1,23	-1174	-0,32
Szlovák	700269	7202	1,03	9475	1,35	-2273	-0,32
Szlovén	28332	181	0,64	453	1,60	-272	-0,96
Ukrán	139898	1534	1,10	1825	1,30	-291	-0,21
Nem a határ mellett	7780212	76388	0,98	99425	1,28	-23037	-0,30
Országos	10030975	98352	0,98	129358	1,29	-31006	-0,31

Határ	lakos	Belföldi vándorlás	%	60 évnél idősebb	%	város lakó	%
Ausztria	362752	1592	0,44	77563	21,38	227363	62,68
Horvát	225814	-1343	-0,59	50402	22,32	114174	50,56
Román	422889	-4710	-1,11	87813	20,77	221849	52,46
Szerb	370809	598	0,16	82562	22,27	261517	70,53
Szlovák	700269	-2004	-0,29	149174	21,30	417953	59,68
Szlovén	28332	-210	-0,74	7730	27,28	9526	33,62
Ukrán	139898	-2183	-1,56	25818	18,45	46908	33,53
Nem a határ mellett	7780212	8260	0,11	1723161	22,15	5559884	71,46
Országos	10030975	0	0,00	2204223	21,97	6859174	68,38

Forrás: KSH 2008.

30. térkép: Öregedési index 2001-es népszámlálás alapján

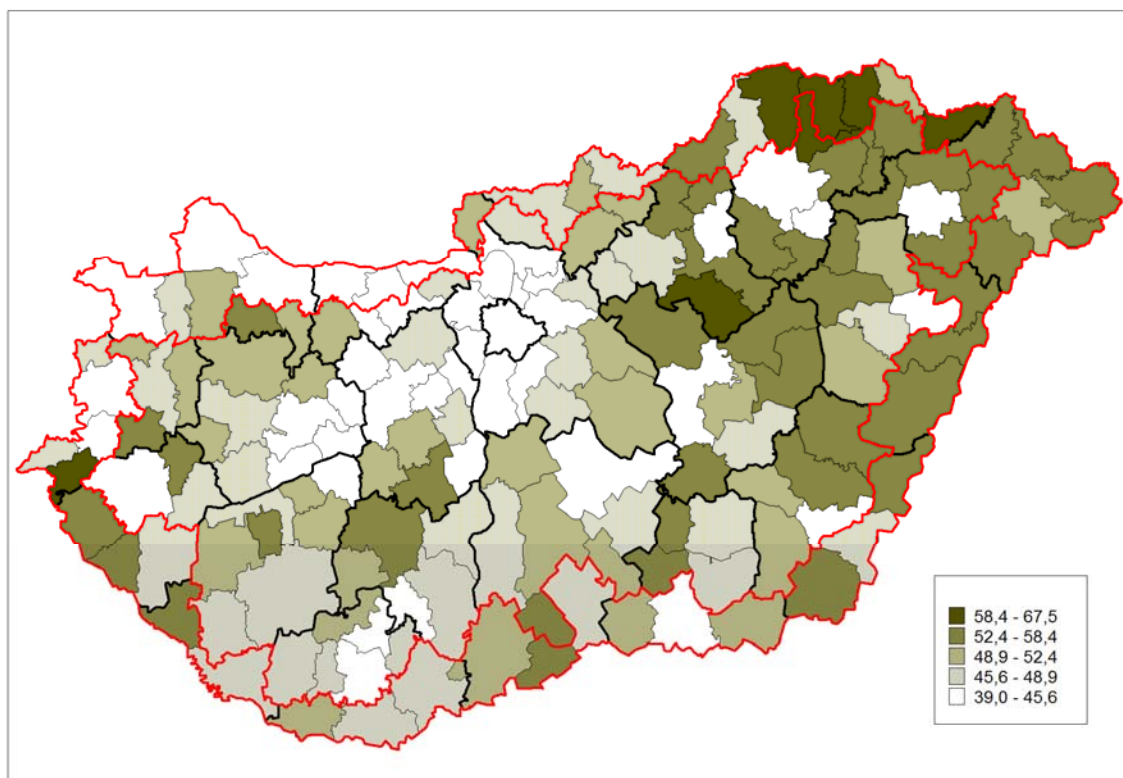

*Az idős népesség (65-x) a gyermeknépesség (0-14) százalékában.
Forrás: Népszámlálás 2001. KSH. Szerkesztette: Híves Tamás*

A 31. térképen a népszámlálási adatok alapján egy jellegzetes demográfiai mutatót ábrázol, az eltartottsági rátát, ami az idő és a fiatal népesség együttes számát arányítja a munkaképes korúakhoz. Az északi és a keleti határmenti térségekben nagyon magas az arány, magas az eltartottak aránya. Északon a Duna mentén és a nyugati határ mellett pedig kifejezetten alacsony.

A társadalmi térszerkezet egyik legfontosabb mutatója az urbanitás/ruralitás területi eloszlása, egy kistérséget alapvetően jellemez a térség falusias vagy városias jellege. Ennek alakulása általában a több évtizedes társadalmi-gazdasági fejlődését követi, területi struktúrájában rövidebb távon markáns változások ritkán figyelhetők meg. Mérésére több mutatót alakított már ki a nemzetközi és a hazai szakirodalom, mindegyikben közös a települési szinten mért népsűrűség. A hazai körülményekhez igazodva az urbanitás szintjét a nemzetközi értéknél alacsonyabban alakították ki, 120 fő/km² népsűrűségben állapítva meg az urbánus települések küszöbértékét. A kistérségek szintjén vizsgálva azok a térségek minősülnek urbánusnak, ahol a 120 fő/km²-nél magasabb népsűrűségű településen élők aránya meghaladja az 50%-ot.

31. térkép: Eltartottsági ráta a 2001-es népszámlálás alapján

A gyermek- és az idős népesség a 15-64 éves népesség százalékában
Forrás: Népszámlálás 2001. KSH. Szerkesztette: Híves Tamás

Ennek megfelelően 4 típusba soroltuk a kistérségeket:

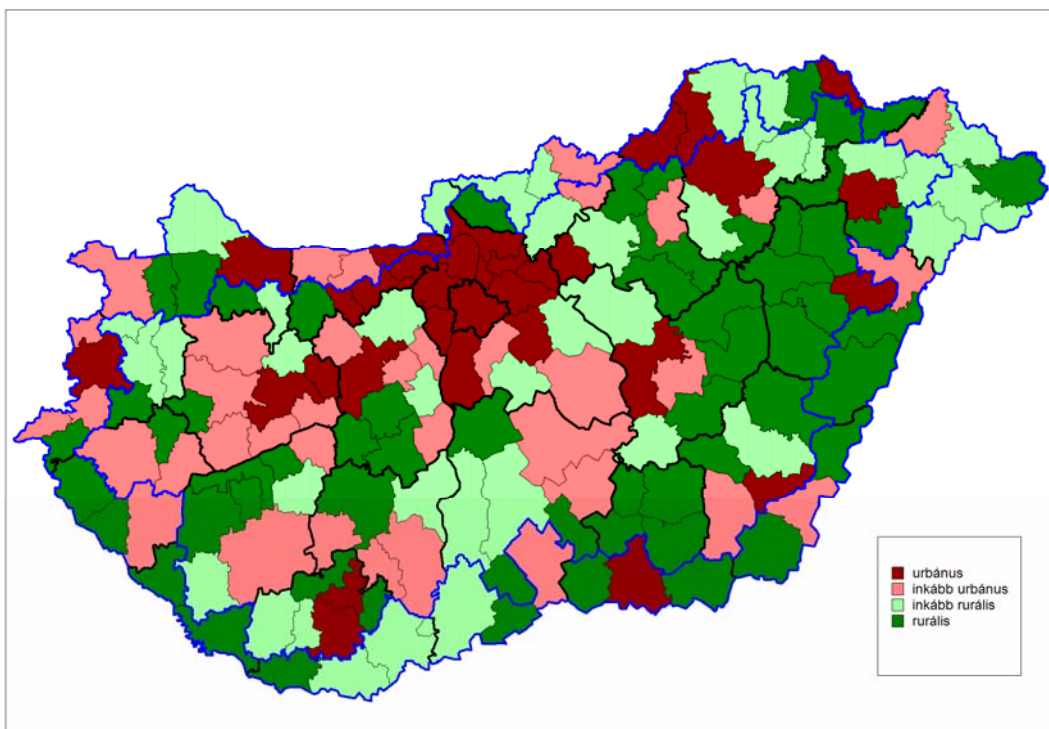
- Azok a kistérségek, ahol a népesség 75-100%-a 120 fő/km²-nél kisebb népsűrűségű településeken él rurális (erőteljesen vidékies) kategóriába kerültek,
- ahol 75-50% az arány, azok inkább rurális térségek,
- ahol 25-50% az arány inkább urbánus azaz városias jellegűek,
- és ahol a népességnek kevesebb mint 25%-a él 120 fő/km²-nél kisebb népsűrűségű településeken, azok urbánus azaz városi kategóriába kerültek.

A 32. térképen egyértelműen látszik, hogy a határmenti térségek legnagyobb része rurális kistérség. Ez alól csak az osztrák határmenti kistérségek, valamint a határmenti nagyobb városok jelentenek kivételt. Mindez jól mutatja a térségek periféria jellegét is.

A határmenti térségekben, különösen az északkeleti és a dél-dunántúli kistérségekben, jelentős számú roma népesség él. A 2001-es népszámlálás alapján ábrázolja a 33. térkép a roma/cigány népesség arányát. Legnagyobb arányban a leszakadó térségekben található a cigány/roma népesség – ahogyan ezt már az előző fejezetben részletesen elemeztük. A népszámlálási adatok alapján arányuk csaknem eléri az 6-20%-ot ezekben a kistérségekben. Főként azokon a területeken élnek a cigányok/romák nagyobb számban, amelyek többsége kisvárosi vagy falvas jellegű, valamint amelyekben igen magas a munkanélküliség aránya.

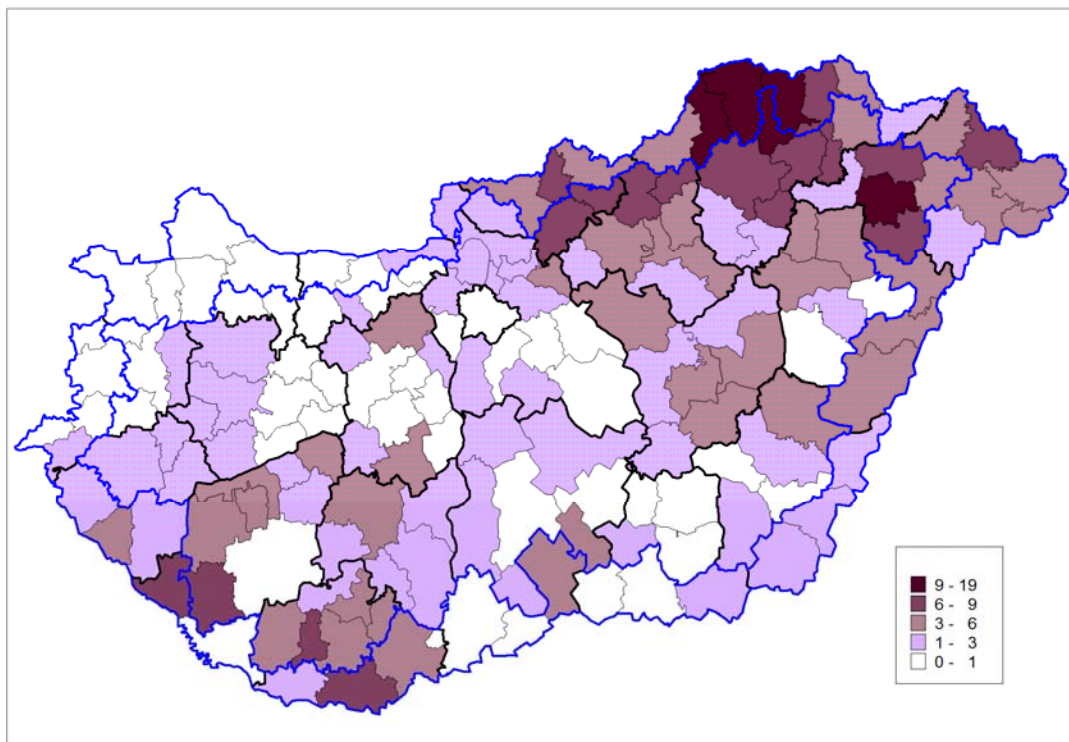
Látható tehát, hogy a cigány/roma népesség hátrányaihoz (nagyban) hozzájárul az a tény, hogy az ország legelmaradottabb kistérségeiben élnek a legnagyobb arányban.

32. térkép: Rurális/urbánus térségek, 2009

*Az indexet a 120 feletti népsűrűségű településeken lakók arányából képeztem.
Forrás: Területi statisztikai évkönyv 2009. KSH. Szerkesztette: Híves Tamás*

33. térkép: A magát cigánynak/romának valló népesség aránya a 2001 népszámlálás alapján

Forrás: Népszámlálás 2001. KSH. Szerkesztette: Híves Tamás

Iskolázottság

A népesség iskolázottságáról külön fejezetben írtam (3. fejezet), ezért most részletesen nem térek ki az különböző iskolázottsági szintek országos bemutatására. Jelen fejezetben csupán a határmenti térségek népességének iskolázottságát hasonlítom össze. A területi elemzéshez használt térképek a 3. fejezetben találhatóak, a következőkben azok sorszáma utalok.

Az írni-olvasni tudást 1960-ig kérdezte a népszámlálás. 1970-től a népszámlálások az iskolai végzettség teljes hiányával jellemezhetőek számát mutatják be. Bár legtöbbször idősek, azonban még ma sem tűnt el teljesen az a réteg a fiatalabb korcsoportokban sem, amelynek tagjai nem végeztek semmiféle iskolát. A "0 osztályt végzettek"-nek országosan 0,6%-os az aránya 2011-ben. (1. térkép) A határmenti térségekben magas az iskolázatlan népesség aránya, azonban jelentős területi eltérések mutatkoznak, amelyek belesimulnak a korábban leírt általános területi tendenciákba (ld. 3 fejezet). Északkeleti és a délnyugati határ menti kistérségekben kiugróan magas az iskolázatlan népesség aránya.

A szlovák határ mentén élő népesség iskolázottságában kettősség figyelhető meg valamennyi iskolázottsági szinten: a nyugati részen (Dunántúl) lényegesen magasabb a népesség iskolázottsága, mint a Dunától északkeletre fekvő határmenti kistérségekben. Korábbi kutatásaink szerint¹¹ a szlovák oldalon hasonló a helyzet, minden tekintetben (Híves 1998).

Az 1-7 osztályt végzettek (2. térkép) és az érettségivel rendelkezők (5. térkép) aránya az előzőkben leírtakhoz hasonló képet mutat. Az északkeleti, keleti és délnyugati határ mentén lényegesen kedvezőtlenebb a népesség iskolázottsági szintje, míg a nyugati és északnyugati határmenti térségekben magasabb a végzettség. Átmenetet képez a délkeleti határmenti kistérségek iskolázottsági szintje. A szakiskolai végzettséget ábrázoló térképen némileg más helyzetet figyelhetünk meg (4. térkép). A különbség, hogy az ország délnyugati határmenti kistérségeiben magas az ilyen végzettségűek aránya, míg északkeleten és keleten ez is alacsony.

A diplomások aránya szinte valamennyi határmenti kistérségben lényegesen alacsonyabb, mint az ország belsőbb vidékein (7. térkép). Tulajdonítható ez annak, hogy a diplomások elsősorban a nagyobb városokban élnek, ott találnak munkát, és ezek a városok csak ritkán vannak határmenti kistérségben. Kivételek leginkább a magasabban iskolázott északnyugati és nyugati határ mentén vannak (Győr, Sopron, Szombathely), de délkeleten – Szegeden és Békéscsabán – is jelentős arányban élnek diplomások. Nem mondható ez el

¹¹ Kozma Tamás által vezetett „Kisebbségi oktatás közép-Európában” című kutatás 1997-1998-ban.

Salgótarjánról, amely megyeszékhely ugyan, de a helyi ipar leépülése miatt jelentős számban vesztett a népességéből, elsősorban a képzettek, illetve a diplomások költöztek el más prosperálóbb vidékre.

Általánosságban megállapítható, hogy a határmenti kistérségekben lényegesen alacsonyabb a népesség iskolázottsága, ami több tényezővel magyarázható. A térségek perifériális helyzetben vannak, ahol lényegesen kedvezőtlenebb az infrastruktúra, a gazdaság, a foglalkoztatottság. Néhány kivételtől (pl. Szeged, Szombathely, Győr) eltekintve a nagyobb városok nem a határ mentén vannak, a trianoni határok kialakításakor a szomszédos államokhoz kerültek a térségek központjai (pl. Nagyvárad, Arad, Szatmárnémeti, Kassa). Ez a megállapítás elsősorban a keleti és északkeleti határmenti térségekre igaz. A nyugati határ mentén fordított a helyzet. A térség központjai Magyarországon maradtak (Sopron, Szombathely), illetve ezen kistérségek gazdasági helyzete is lényegesen kedvezőbb, mivel a szomszédos gazdagabb Ausztriával való könnyebb kapcsolat, a nyugat-európai piac közelsége előnyösebb helyzetet teremt.

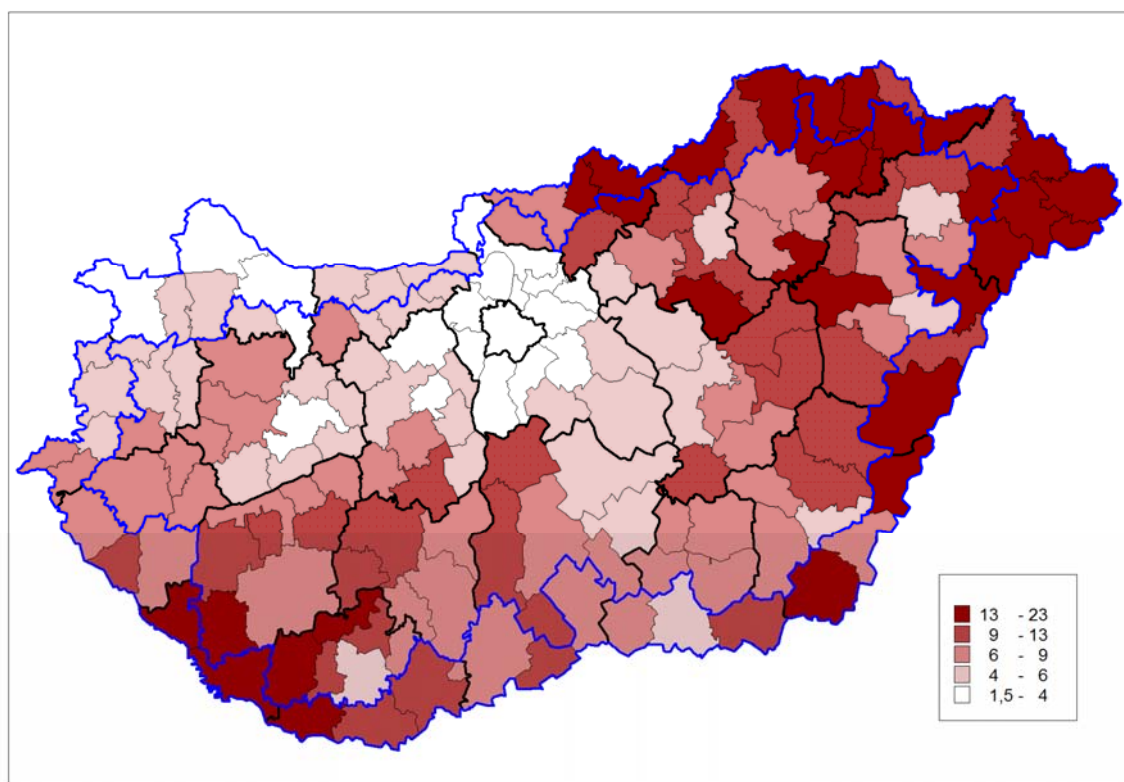
Foglalkoztatottság

Az ország kistérségeiben, megyéiben és régióiban igen különbözőek a társadalmi-gazdasági feltételek, eltérő a munkanélküliek és a foglalkoztatottak összetétele: adott végzettséggel rendelkező személyek azonos iskolázottság ellenére is más-más eséllyel találnak munkát az ország különböző területein. A munkanélküliek között általában sok az alacsony iskolai végzettségű, de újabban a magasabban képzettek között is emelkedik a munkanélküliség. Az ország nyugati és középső részén hiány mutatkozik középfokú végzettségű szakképzett munkaerőből. Budapesten enyhén emelkedik a diplomás munkanélküliek száma. Az ország keleti részén alacsony iskolázottsággal válnak legtöbbször munkanélkülivé. Összefüggés van a regisztrált munkanélküliség (álláskereső), a foglalkoztatottság, a lakóhelyi kistérség gazdasági jellege (mezőgazdasági/nem mezőgazdasági) és urbanizáltsági szintje között.

A *munkanélküliségi ráta* alakulása nagyon különböző lehet aszerint, hogy mely megye ill. kistérség foglalkoztatási helyzetéről van szó, de a korosztályi hovatartozás kismértékben, az iskolázottság pedig szinte teljesen felülírja az alapszituációt. Természetesen összefügg a felsőfokú diplomásokkal való ellátottság szintjével is, lásd a főváros és a vidék alacsony munkanélküliségi rátája. A legalacsonyabb iskolázottságúak munkanélküliségi arányának viszonylagos kiegyenlítetttsége vélhetően a nem regisztrált következménye, ami a szürke és a fekete gazdaság munkaerejének fő forrása.

A határmeneti kistérségek humán-erő-forrás adottságai erősen differenciáltak. A 34. térkép a munkanélküliek arányát ábrázolja kistérségenként. A határmenti térségekben kiugróan magas a munkanélküliek aránya, kivétel a nyugati, észak-nyugati határmenti kistérségek. Az adatok és a térkép alapján elmondható, hogy a munkanélküliség a legrosszabb értékeket a határmenti kistérségekben mutatja, legtöbb helyen messze az átlag feletti munkanélküliségi rátával rendelkezik. A munkanélkülieken belül is a halmozottan hátrányos helyzetű északkeleti határmenti kistérségekben a legtöbb a tartósan munkanélküliek száma. Az északnyugati, Duna menti kedvező értékeket mutató kistérségek, a modernebb iparral rendelkező nagyobb városoknak (pl Győr, Komárom), a jobb infrastruktúrának (autópálya, Duna) és a nyugati beruházásoknak köszönhető.

34. térkép: Munkanélküliségi ráta 2009-ben

Forrás: Területi statisztikai évkönyv 2009. KSH. Szerkesztette: Híves Tamás

A népesség számának csökkenésével és az időskorúak arányának növekedésével, a korstruktúra megváltozásával egyidejűleg a foglalkoztatottak száma és aránya az 1980-as években csökkenni kezdett. A csökkenés folyamata 1990 után felgyorsult. Ennek oka a rendszerváltozás, a társadalmi és gazdasági átalakulás, ami a kilencvenes években természetes részét képezte a gazdasági-strukturális átrendeződésének. Az 1990-es évtized első felében a foglalkoztatottak száma igen nagymértékben, kerekén egymillió fővel esett vissza. Ez egyenes következménye volt a gyors ütemű privatizációnak, a létszámleépítéseknek, a gazdaságtalan vállalatok, vállalkozások megszűnésének. Az évtized közepétől a visszaesést stagnálás, majd a

foglalkoztatottak számának lassú növekedése váltotta fel. Ennek ellenére a 2000-es évek közepén a foglalkoztatottak száma még mindig közel egyötöddel volt kevesebb, mint a rendszerváltás előtt.

A legkedvezőbb foglalkoztatott arányt Nyugat-Dunántúlon észlelték, amely több mint 5 százalékponttal haladta meg az országos átlagot. E térségen belül is országosan kiemelkedő a foglalkoztatottak aránya Vas megyében (43 százalék).

Az ország középső részén a népesség foglalkoztatottsági helyzete kedvező, amit elsősorban a fővárosban rendelkezésre álló sokrétű munkalehetőségek biztosítottak. Budapesten a népesség 42 százaléka volt foglalkoztatott, ami az országos átlaghoz viszonyítva 6 százalékpontos többletet jelentett. A közép-dunántúli térség, illetve az e térséghez tartozó megyék népességének foglalkoztatási mutatói szintén viszonylag magasak, melyek előnyös elhelyezkedési lehetőségekről tanúskodnak.

Más a helyzet a legkedvezőtlenebb értékeket mutató, hátrányos helyzetű Észak-Magyarország és az Észak-Alföld régiókkal. Itt a munkanélküliségi (16%) és a foglalkoztatottsági (30%) értékek egyaránt 6 százalékponttal maradtak el az országos átlagtól. Az e régiókhoz tartozó megyék közül Észak-Magyarországon Borsod-Abaúj-Zemplén megye, az Észak-Alföldön Szabolcs-Szatmár-Bereg megye foglalkoztatottsági aránya (28, illetve 27%) volt kedvezőtlenebb az adott régió átlagához képest. A Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld foglalkoztatottsági helyzete a két előbbi régiónál előnyösebb képet mutatott, azonban itt sem éri el az országos átlagot.

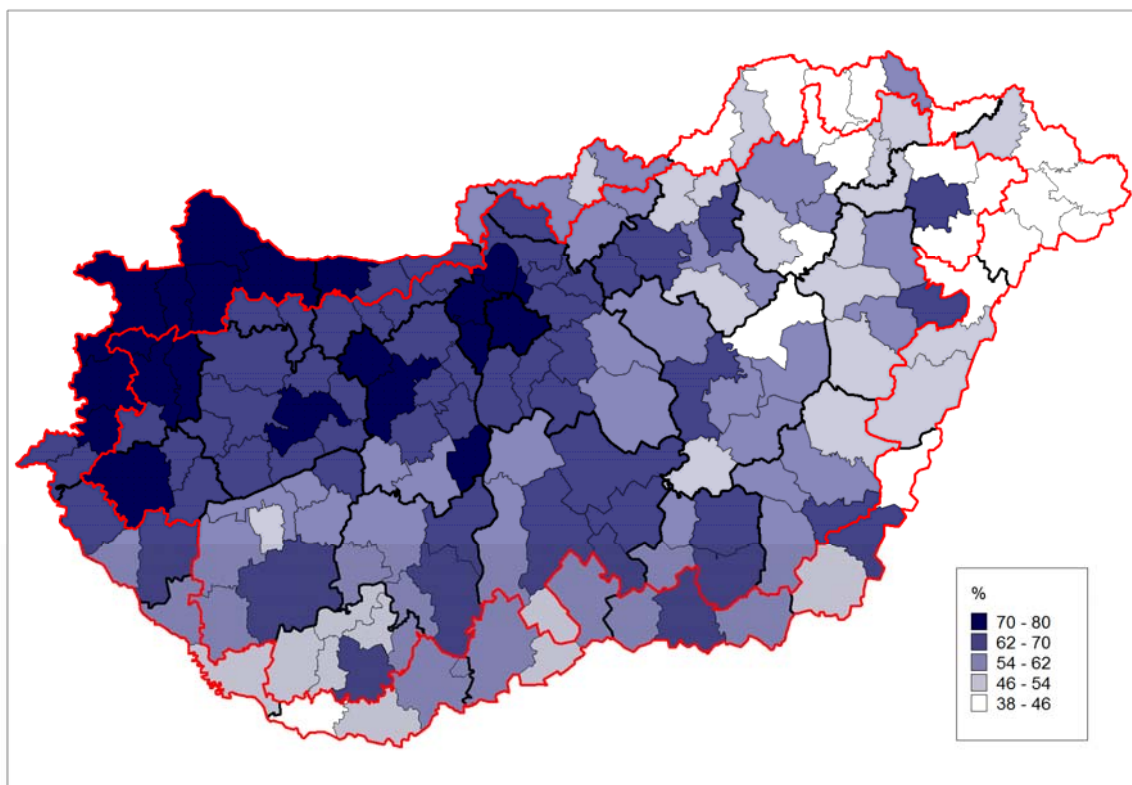
A 35 térkép kistérségenként ábrázolja a foglalkoztatottsági arányt. A térképen jól nyomon követhető a foglalkoztatottak területi alakulása a 15-60 éves korcsoportban a 2001-es népszámlálás adatai alapján. Megközelítőleg három kategóriába sorolhatók a kistérségek.

1. Magasan átlagon felüli foglalkoztatottsági aránnyal rendelkező kistérségek csak az ország északnyugati felében találhatóak, Budapesten és környékén (északra és nyugatra) az osztrák határ mentén, Közép-Dunántúlon (Veszprém, Székesfehérvár, Mór, Várpalota kistérségek) Budától délre a Duna mentén (Budaörs, Dunaújváros). Elég jól kirajzolódik az M1-es autópálya útvonala is.
2. Erősen alul-foglalkoztatott kistérségek, elsősorban az ország északkeleti részén helyezkednek el, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben, de Baranyában, Somogyban és Szolnok megyékben is előfordulnak ilyen kistérségek (pl. Sellye, Barcs, Tiszafüred).
3. Átlag körüli aránnyal rendelkező kistérségek; azonban ezen belül is az alacsonyabb foglalkoztatottsági aránnyal rendelkező kistérségek az ország keleti felében és Dél-Dunántúlon találhatóak. Közép- és Nyugat-Dunántúlon a magasabb értékkel

jellemezhető kistérségek fordulnak elő. Viszonylag kedvezőbb értékek mutatnak egyes Bács-Kiskun és Csongrád megyei kistérségek (pl. Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskőrös, Szeged, Szentes, Hódmezővásárhely).

A határmenti kistérségek határozottan két ellentétes csoportra oszthatók a magasan átlagon felüli foglalkoztatottsági aránnyal rendelkező kistérségek, nyugati és északnyugati határ mentén és az erősen alul foglalkoztatott kistérségek, elsősorban az ország északkeleti részén. Az átlagot képviselő határmenti kistérségek száma elenyésző. A foglalkoztatottság szempontjából a határmenti kistérségek nagyobb része rendkívül rossz helyzetben van, míg kisebb része kifejezetten előnyös értékkel rendelkezik.

35. térkép: Foglalkoztatottsági arány 15-60 éves népességből kistérségenként, 2001

*Népességből levonva a nappali szakon tanulókat.
Forrás: Népszámlálás 2001. KSH. Szerkesztette: Híves Tamás*

Záró gondolatok

Az előzőekben a határmenti területeket vizsgálva láthattuk, hogy valóban lényeges különbségek vannak különböző térségek között, mégha mindegyike perifériális helyzetben is van. Vizsgálatom igazolta, hogy az elméleti keretek fejezetben tárgyalt tipizálások segítséget nyújtanak a térségek helyzetének megértésében, azonban az elemzés arra is rámutat, hogy a

területi kutatás módszerével pontosabb képet kaphatunk az azonos típusba sorolható térségekről.

A határmenti helyzetben levő kistérségek számos problémával küzdenek, de a helyzetükből fakadóan lehetőséget, illetve pozitívumokat is hordoznak magukban. A hét szomszédos ország melletti térségek helyzete természetesen rendkívül eltérő, a szerb és az ukrán határt eltekintve a határok jól átjárhatók. A határ menti régiók többségében – az Európai Unióban történt belépés nyomán – valóban oldódtak a határok, erősödnek az interetnikus kapcsolatok, ami az adott határon átnyúló régiók oktatási struktúráját, migrációs viszonyait is óhatatlanul átrendezi. A határok oldódása új együttműködési lehetőséget is hordoz. Hasonlóak a lehetőségek a gazdaságban is megfigyelhető folyamathoz, miszerint korábbi versenytársak együttműködés révén növelik versenyképességüket, mert távolabbi és erősebb vetélytársaikkal is sikeresen vehetik fel a küzdelmet. A határokhöz közeli városok képző intézményei között is egyre több együttműködésről tudunk, de itt még óriási kiaknázatlan lehetőségek vannak. A határ menti nagyvállalatok országoktól függetlenül toboroznak munkaerő-utánpótlást. Minden annak fényében kiemelten fontos, hogy a határ menti kistérségek között az átlagosnál több az elmaradott, gazdaságilag pangó kistérség.

A határmenti térségek egyik pozitívuma a hagyományőrző jelleg. A kelet- és észak-kelet magyarországi kistérségek – beregi, szatmári, bihari – az elmúlt évtizedekben is megőrizték egykori kultúrájuk olyan elemeit, amelyekre építeni lehetne és kellene. Beszédesen látszik ez a bihari kistérségeken, akár Békés, akár Hajdú-Bihar megyéhez kapcsolták őket. További pozitívum, hogy e térségek – amelyek Magyarország leginkább periférikus területei közé tartoznak – a szomszédos országok számára a "fejlettebb Nyugatnak" számítanak. Megszoktuk, hogy e térséget csak hazai szemszögből (hazai statisztikák alapján) értékeljük. A határ menti együttműködés szempontjából azonban a térség ma már sokkal inkább tölti be a híd, mint a "puffer" szerepét.

Az ország nyugati és észak-nyugati határai mentén fekvő térségek – elegendő csak a nyugat-keleti lejtőre gondolni – az ország belső területéről, különösen a keleti peremvidék felől szemlélve dinamikus országrészek, különösen Ausztria elérhetősége teszi őket azzá.

Negatívumként szükséges kiemelni, hogy a keleti peremvidéket az alacsony iskolázottság és az ehhez kapcsolódó magas munkanélküliség jellemzi. Némelyikük gazdaságilag-társadalmilag annyira a perifériára került, hogy a szomszédos ország statisztikai összehasonlításában is periféria maradhat (ilyen például a rétsági vagy az encsi, edelényi kistérség). További negatívumot jelent a földrajzi fekvés, s az ezzel összefüggő közlekedési hiányosságok, ami miatt természetes módon is periférikus helyzetbe kerültek. Az első

világháború utáni új határok is végzetesnek bizonyultak számukra, mert többnyire elszigetelték őket természetes városközpontjaiktól.

Éppen a nyugati, észak-nyugati, bizonyos vonatkozásban a déli peremvidékek mutatják, hogy a határ mentiség nemcsak a leszakadás egyik lépcsőfokát jelenheti, hanem a fejlettebb külföldre való nyitást is.

Az iskolázottság és a foglalkoztatottság területi összefüggéséről általánosságban elmondható, hogy az alacsonyabb végzettségűek esetében nagyobb az eltérés a különböző térségek között. Diploma ad legjobb az elhelyezkedési lehetőséget a kistérség hátrányos helyzetétől függetlenül. A legalacsonyabb iskolázottságúak között nagyon alacsony a foglalkoztatottság.

Kockázat, hogy e térségek jelentős hányada ma a teljes leszakadás állapotában van vagy afelé halad. Valamennyi mutató országos összehasonlításban visszatérően a legkedvezőtlenebb. Itt "tanulmányozható" a periférikus helyzet összes kedvezőtlen hatása is. Ráadásul sokszor olyan természeti hatásoknak is ki vannak téve, amelyeket elhárítani csak nemzetközi együttműködésben lehetne – ilyen együttműködések azonban, éppen a periférikus helyzetből adódóan nincsenek vagy csak igen kezdetleges állapotban vannak (árvíz, belvíz, talajerózió, a monostruktúras ipartelepítés következményei stb.). Ezekkel együtt a keleti, észak-keleti térség az ország leginkább pusztuló területei közé tartozik.

A határközi együttműködés fejlesztése számíthat kitörési pontnak, amit nemzetközi programokba való bekapcsolódás a támogathat (pl. CBC – cross-border cooperation). A térség fejlesztésekor a határon átnyúló együttműködések számára kell minél több alkalmat teremteni. Azt is meg kell jegyezni, hogy Románia EU-s csatlakozása a határ menti kapcsolatokat ma is jól érzékelhetően erősíti. Ezek a kapcsolatok azzal a reménnyel kecsegtetnek, hogy e térségek szerepe megnő, társadalmi-gazdasági hátrányaik csökkennek.

Továbbtanulás középfokon

A korábbi fejezetekben a hátrányos helyzetű tanulók és a határmentiség speciális esetét mutattam be a regionális kutatás módszerével. A most következő rész az oktatásnak egy speciális pontjára fókuszál: az alapfokról a középfokra való átmenetre. Az első fejezetben láthattuk, hogy napjainkban az alapfokú végzettség hazánkban általánossá vált, és ugyanez a középfokra is szinte elmondható. A következőkben a középfokú képzés expanzióját mutatom be, amelyhez majd kapcsolódik a későbbi felsőoktatási expanziót részletesen elemző fejezet. E fejezet szintén statisztikai feldolgozásra épül, kevésbé használja a térképes megjelenítést, de a területi elemzés így is bemutatja e témában az országban lezajló folyamatokat.

A következőkben a középiskolai továbbtanulás jellemzőit mutatom be a KIFIR 2013 adatbázis alapján. A KIFIR mozaikszó Középiskolai Felvételi Információs Rendszert jelenti.

Az adatbázis a középfokú intézmények által meghirdetett tagozatok szerinti bontásban az alábbi adatokkal rendelkezik:

- intézményi azonosítók: székhely megye, OM azonosító, székhely név, székhely helység, telephely kód, telephely megye, telephely név, telephely helység.
- tagozat azonosítók: tanulmányi terület kód, tanulmányi terület leírás.
- tanulói adatok: meghirdetett helyek száma, jelentkezők száma, 1. helyen jelentkezők száma, felvettek száma, 1. helyen jelentkezettek közül a felvettek száma, a felvettek között a legmagasabb rangsorszám, a felvettek között a legalacsonyabb rangsorszám.

A fejezet a középfokú képzésre fókuszál, azt vizsgálja, hogyan alakultak a hozzáférési és bekerülési esélyek az elmúlt közel másfél évtizedben. Mivel a magyar középfokú képzési rendszer jellemzője a korai szelekció, ezért azt feltételeztem, hogy a különböző képzési típusokba eltérők a bekerülési esélyek és ennek időbeni változása is megfigyelhető.

Az elemzés alapját a KIFIR adatbázisok adják, de felhasználtam KSH-ból származó demográfiai adatokat is. A KIFIR informatikai rendszer 2000 óta működik hazánkban, feladata a középiskolai felvételik bonyolítása, a jelentkezések regisztrálása. Ez a nyilvántartás gazdag forrás a kutatók számára, lehetőséget ad arra, hogy elemezzük a tanulói továbbhaladást, a középiskolák beiskolázási trendjeinek változásait. Az adatbázis kétféle nyilvántartást tartalmaz: tanulói és intézményi alapút. A kutatói adatbázis csak az intézményi adatgyűjtést tartalmazza, így ez az elemzés alapja. (Híves 2005) A fejezet az alábbi fő kérdésköröket elemezi:

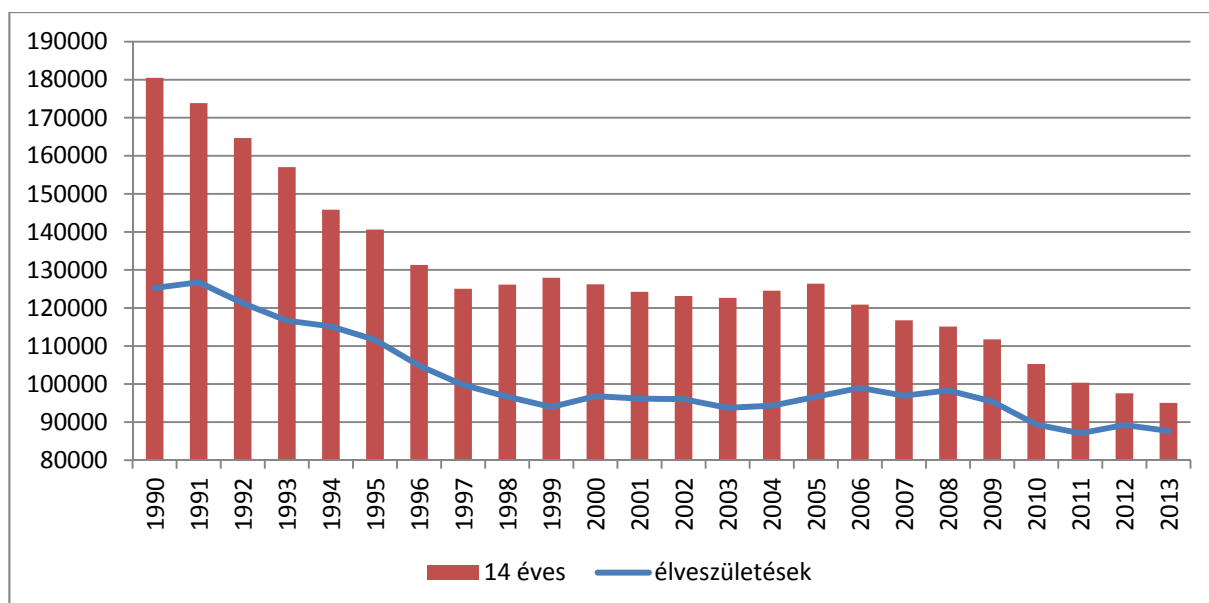
- általános jelentkezési tendenciák 2000–2013 között: tagozatok, férőhelyek száma, intézmények és meghirdetett tagozatok száma, képzési típus szerinti jellemzők;

- első helyen jelentkezők és felvettek jellemzői képzési típusok szerint, felvettek aránya az első helyes jelentkezőkhöz képest, bekerülési esélyek;
- a 2013-as adatbázis részletesebb vizsgálata a fenti szempontok alapján, illetve fenntartói és területi elemzésekkel kiegészítve.

A kereslet – általános beiskolázási tendenciák 2000-2013 között

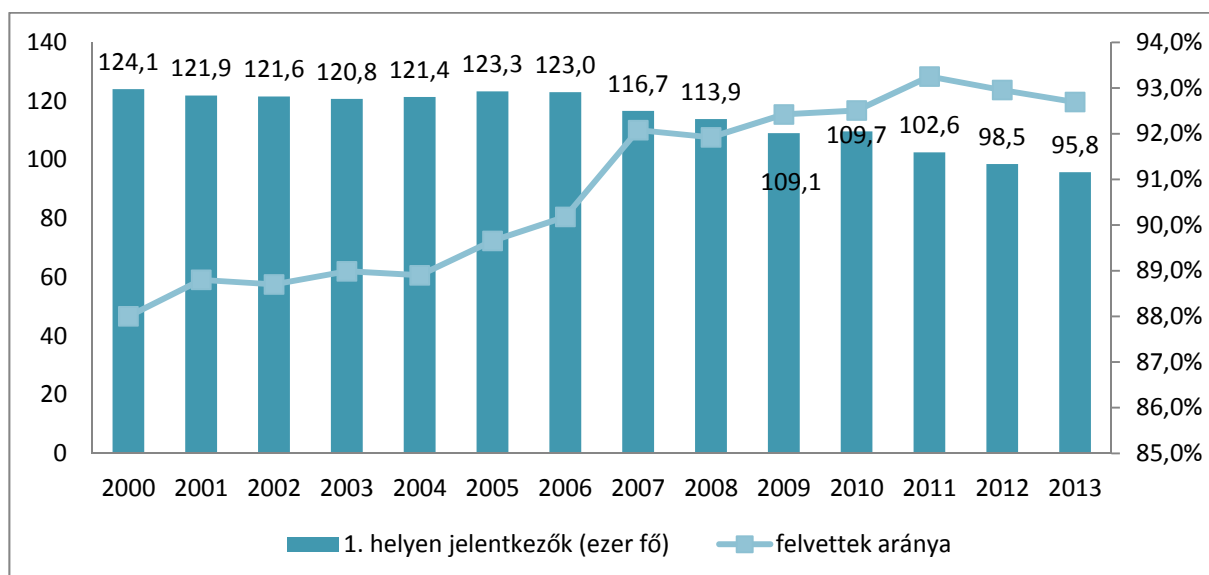
A középiskolai jelentkezési és felvételi adatok azt mutatják, hogy míg az általános iskolákat már az ezredforduló elején elérte a demográfiai apály, addig középfokon a csökkenés csak később kezdődött. (2. ábra) Ennek oka, hogy a folyamatosan csökkenő gyereklétszámot az iskolák úgy próbálták kompenzálni, hogy lefelé és felfelé is terjeszkedtek. A lefelé nyitást a 6 és 8 osztályos képzésekben érhetjük tetten, valamint a „nulladik” évfolyamok megjelenésében (nyelvi előkészítő képzés, két tanítási nyelvű képzés). A felfelé terjeszkedés főleg a szakképzést jellemzi: a szakiskolákban a 2+2 éves képzés bevezetése, a szakközépiskolákban pedig a 13.-16. évfolyamos képzések jelentek meg. Miközben az ezredfordulón még 124 ezren kerültek a középfokú képzésbe, 2013-ban már 96 ezer alá csökkent a létszám. Az intézményi struktúra átalakulásának köszönhetően középfokon csak 2007-től kezdve csökkent látványosan a tanulólétszám. Ezt mutatja az alábbi 3. ábra is. Két alapvető trend látható az adatokból. Egyrészt folyamatosan csökken a középfokra belépő tanulók aránya (2000-hez képest 2013-ra 82%-ra csökkent a jelentkezők száma), másrészt folyamatosan emelkedik a középfokra felvettek aránya. Az ezredfordulón a jelentkezők 88%-a került be oda, ahová első helyre jelentkezett, 2013-ban már 93%-uk. Vagyis összességében növekedtek a középfokú képzésbe való bekerülési esélyek. Az 2. ábra élveszületések ábrázoló görbéje azt is megmutatja, hogy mi várható a következő években, lassan tovább csökken a középfokú képzés merítési bázisa.

2. ábra: Élveszületések és a 14 évesek száma, 1990-2013

Forrás: KSH Demográfiai évkönyvek

3. ábra: Jelentkezők és felvettek aránya, 2000-2013

Forrás: Kifir

A létszámcsökkenés tehát a bejutási esélyeket is növeli, de ezek az esélyek nem egyformán érvényesültek a különböző képzési formákban. Képzési típusonként összevettem az első helyre történő jelentkezéseket az első helyen felvettekkel 2000 és 2013 között. 2000-ben a szakiskolába volt a legkönnyebb bejutni, a szakközépiskolába ugyanakkora eséllyel kerülhettek be a tanulók, mint a gimnáziumba. A következő években fokozatosan növekedett a szakközépiskolákba bejutók esélye, a gimnáziumokba viszont csökkent. 2009-től, aki szakközépiskolába jelentkezett, azt 100%-ban, vagyis biztosan fel is vették. Ettől az évtől kezdve kevesebben jelentkeztek első helyen szakközépiskolába, mint ahányan valójában odakerültek. A gimnáziumi képzésen belül is érvényesül egy hierarchia, amelyben a 6 és 8

osztályos gimnáziumokba a legnehezebb a bekerülés és a hagyományos tantervű osztályokba a legkönnyebb (többen jutnak be, mint ahányan első helyen ide jelentkeznek). A két tanítási nyelvű képzésbe hozzávetőleg ugyanannyian jelentkeznek első helyen, mint ahányan bekerülnek.

Rátérve a 2013-as adatok elemzésére és megyénként megvizsgálva az első helyen jelentkezők és felvettek területi megoszlását megállapítható, hogy nem túl nagyok az eltérések. Az összes képzéstípusba való jelentkezést vizsgálva egyedül Budapesten és Pest megyében nem éri el a 90%-ot az első helyen jelentkezők és felvettek aránya, ezen belül is Pest megyében a legalacsonyabb (86%) az arány. Ezzel szemben több megyében megközelíti a 100%-ot az arány (pl. Veszprém 99%, Békés 98%), vagyis ezekben a megyékben szinte mindenkit oda vettek fel, ahova első helyen jelentkezett. (8. táblázat)

Képzési típusonként vizsgálva azonban már differenciáltabb képet kapunk. A gimnáziumokba első helyen jelentkezők közül Pest megyében és Budapesten vettek fel a legkevesebbet. Pest megyében az első helyen jelentkezőknek csupán $\frac{3}{4}$ -e jutott be abba a gimnáziumba, amit kiválasztott, ezzel szemben Somogy megyében 96%-a. Az adatokat vizsgálva megállapítható, hogy nincs összefüggés egy térség társadalmi és gazdasági helyzete és a felvételi arány között. Az első helyen jelentkezők és felvettek területi megoszlása sokkal inkább helyi tényezőktől függ. A néhány megyében működő, elit vagy annak tartott, de valószínűleg jobb képzést nyújtó intézménybe többen jelentkeznek, míg más megyékben egyenletesebb a jelentkezés megoszlása. A gimnáziumi országos felvételi arány 83,5%.

A szakiskolákban és a szakközépiskolákban egyes megyékben az első helyen jelentkezők és a felvettek aránya meghaladja a 100%-ot, ami úgy lehetséges, hogy sok diákot nem az első helyen jelölt iskolába vették fel vagy nem abba az iskolatípusba. A szakközépiskoláknál Csongrád és Baranya megyékben haladja meg leginkább az arány a 100%-ot. Úgy tűnik, ezekben a megyékben mérték fel legrosszabbul a jelentkezésnél a tanulmányi eredményük alapján elérhető középfokú intézményeket a tanulók. A szakiskolai képzésnél Győr-Moson-Sopron és Veszprém megyék esetében a 105%-ot is meghaladja a vizsgált arány, ennél a képzéstípusnál országosan is többet vettek fel, mint ahányan első helyen jelentkeztek.

8. táblázat: Első helyen jelentkezők és a felvettek aránya, 2013

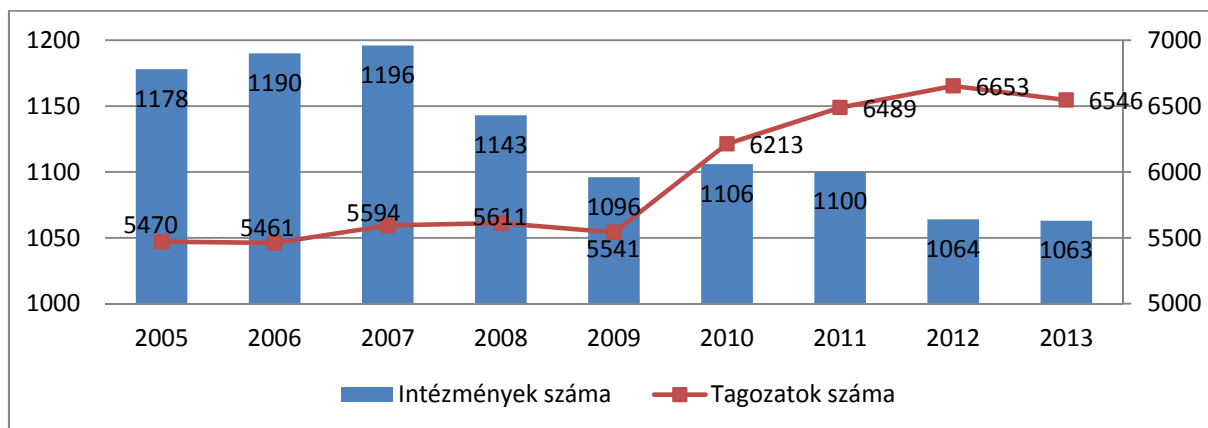
megye	Gimnázium			Szakközépiskola			Szakiskola			Összesen		
	jelentkezők	Felvettek	%	jelentkezők	Felvettek	%	jelentkezők	Felvettek	%	jelentkezők	felvettek	%
Bács-Kiskun	1741	1487	85,4	2007	1938	96,6	1195	1206	100,9	5045	4736	93,9
Baranya	1615	1442	89,3	865	916	105,9	816	837	102,6	3388	3281	96,8
Békés	1426	1329	93,2	1238	1260	101,8	741	760	102,6	3457	3401	98,4
Borsod-Abaúj-Zemplén	2542	2093	82,3	2621	2641	100,8	1925	1901	98,8	7191	6738	93,7
Budapest	11195	8784	78,5	6443	6488	100,7	1817	1852	101,9	19677	17341	88,1
Csongrád	1777	1571	88,4	1564	1646	105,2	599	609	101,7	4005	3891	97,2
Fejér	1372	1132	82,5	1463	1482	101,3	890	876	98,4	3809	3571	93,8
Győr-Moson-Sopron	1693	1363	80,5	1984	1902	95,9	962	1015	105,5	4698	4347	92,5
Hajdú-Bihar	2690	2151	80,0	1970	2032	103,1	1301	1266	97,3	6107	5595	91,6
Heves	1283	1097	85,5	1249	1198	95,9	910	927	101,9	3501	3276	93,6
Jász-Nagykun-Szolnok	1445	1316	91,1	1303	1277	98,0	1225	1197	97,7	4022	3838	95,4
Komárom-Esztergom	1220	1026	84,1	846	831	98,2	677	684	101,0	2792	2593	92,9
Nógrád	519	471	90,8	571	524	91,8	428	390	91,1	1549	1418	91,5
Pest	3997	3051	76,3	1896	1864	98,3	1121	1128	100,6	7088	6116	86,3
Somogy	937	900	96,1	1047	1008	96,3	921	903	98,0	2972	2878	96,8
Szabolcs-Szatmár-B.	2306	2063	89,5	2003	1983	99,0	1945	1928	99,1	6414	6128	95,5
Tolna	833	777	93,3	702	637	90,7	592	598	101,0	2152	2038	94,7
Vas	786	739	94,0	960	920	95,8	555	553	99,6	2350	2262	96,3
Veszprém	1132	1033	91,3	1043	1069	102,5	827	872	105,4	3033	3007	99,1
Zala	970	792	81,6	910	909	99,9	624	600	96,2	2547	2343	92,0
Ország	41479	34617	83,5	32685	32525	99,5	20071	20102	100,2	95797	88798	92,7

Forrás: Kifir

A kínálat – tagozatok és meghirdetett férőhelyek

A versenyhelyzet fokozódását mi sem jelzi jobban, mintha megnézzük a KIFIR adatokban a kínálat bővülését. 2000-ben a tagozatok száma nem érte el a 4250-et (ez sem kevés!), ez tizenkét év alatt a másfélszeresére növekedett és jól láthatóan 2010-ben ugrásszerűen megemelkedett. 2013-ban kis visszaesést mutat, de még így is 6546 féle tagozatot hirdettek meg a középiskolák. Így egy intézmény átlagosan 6,1 tagozatot ajánlott.

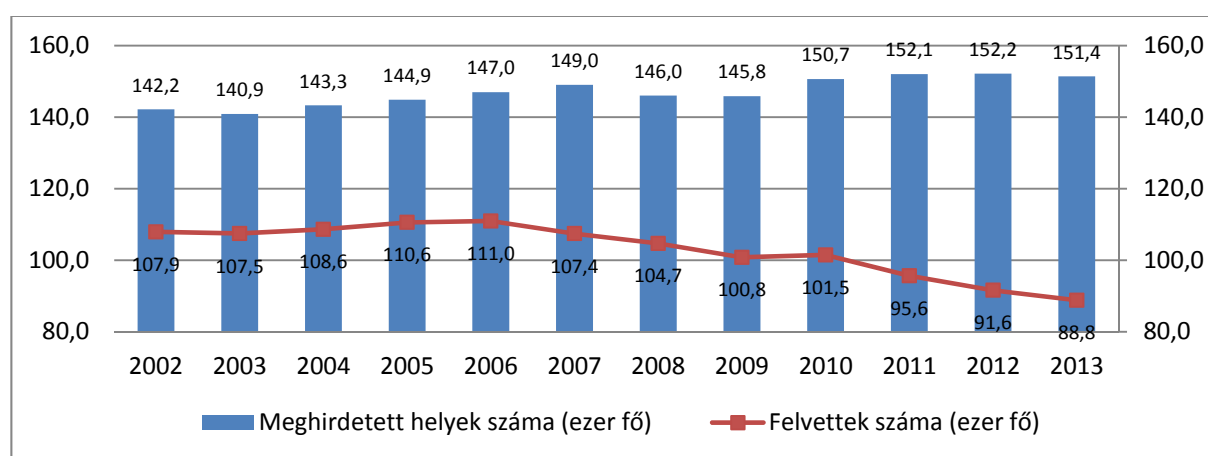
4. ábra: Intézmények és meghirdetett tagozatok száma, 2000-2013

Forrás: Kifir

A kínálat növekedését és a kereslet csökkenését szintén jól jelzi a következő ábra, amely a meghirdetett középiskolai helyek és a felvettek számát mutatja. Azt is láthatjuk, hogy a belépők száma folyamatosan csökken, míg a helyek száma még az elmúlt négy évben is emelkedett. Vagyis jelentősen szétnyílt az olló a férőhelyek és a diákok száma között, számottevő kapacitásfelesleggel rendelkezik a középfokú oktatási rendszer. Az évezred elején még a 142 ezernyi férőhelyre csaknem 108 ezer diák jutott. 2013-ban a középfokra felvettek száma 90 ezer fő alá esett, a meghirdetett helyek száma viszont több mint 151 ezer fő volt. Emellett még 2010-től egy kisebb ugrás is megfigyelhető az adatokban. Erre magyarázatot a képzési típus szerinti elemzés ad majd.

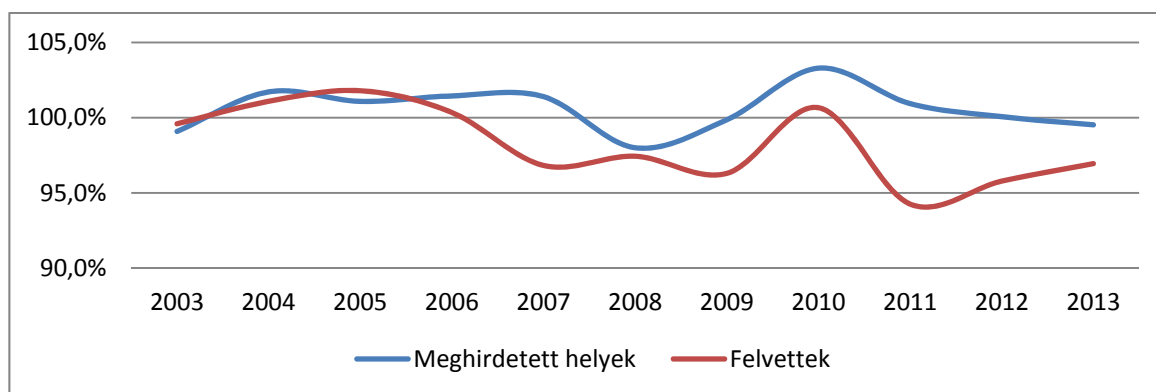
5. ábra: Meghirdetett helyek és felvettek száma, 2002-2013

Forrás: Kifir

Azt is megvizsgáltam, hogy az idősoros adatok hogyan változnak az előző évhez képest, ezt mutatja a következő 6. ábra. Láthatjuk, hogy a férőhelyi kapacitás nem minden esetben mozog együtt a tanulók számának változásával. Míg az előző évtized elején hasonlóan változott a két érték, addig 2007-től kezdve jelentősen növekedett a két folyamat változásának különbsége, 2011-ben volt a legnagyobb távolság a változások értékében, azóta ismét közeledik egymáshoz a két trend.

6. ábra: A meghirdetett helyek száma és a felvettek számának változása az előző évhez képest, 2002-2013, %

Forrás: Kifir

2013-ban országosan majdnem kétszer annyi középiskolai férőhelyet hirdettek meg, mint ahányat végül is betöltöttek, és ebben jelentős területi különbségek is megfigyelhetők. Legkevésbé Békés megyében töltötték fel a meghirdetett helyeket. Itt 100 helyre 41 főt vettek fel, vagyis közel 2,5-szer több volt a kiadó hely, mint a felvettek száma. Legközelebb van egymáshoz a helyek és a felvettek száma Hajdú-Bihar és Zala megyékben (72, 69%-os feltöltöttség). Elég sok megyében alakult hasonlóan (50-60% között), míg Budapesten, Pest és Győr-Moson-Sopron megyében a helyek 2/3-át töltötték fel. (9. táblázat)

9. táblázat: Meghirdetett helyek és felvettek száma és aránya, 2013 (%)

megye	Meghirdetett helyek	Felvettek száma	100 meghirdetett helyre felvettek aránya, %
Bács-Kiskun	8071	4736	58,7
Baranya	5912	3281	55,5
Békés	8177	3401	41,6
Borsod-Abaúj-Zemplén	12337	6738	54,6
Budapest	26865	17341	64,5
Csongrád	7025	3891	55,4
Fejér	6618	3571	54,0
Győr-Moson-Sopron	6538	4347	66,5
Hajdú-Bihar	7758	5595	72,1
Heves	5346	3276	61,3
Jász-Nagykun-Szolnok	7042	3838	54,5
Komárom-Esztergom	5238	2593	49,5
Nógrád	2863	1418	49,5
Pest	9003	6116	67,9
Somogy	5137	2878	56,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	11475	6128	53,4
Tolna	3709	2038	54,9
Vas	3703	2262	61,1
Veszprém	5236	3007	57,4
Zala	3375	2343	69,4
Ország	151428	88798	58,6

Forrás: Kifir

Ha képzéstípusonként vizsgáljuk a meghirdetett helyek és felvettek arányát az alacsonyabb presztízsű intézménytípus felé haladva egyre nagyobb a különbség a helyek és a felvettek száma között. (10. táblázat) A gimnáziumokban meghirdetett helyek háromnegyedét töltötték fel. A megyék között jelentős eltérés látszik. Míg Heves, Pest és Hajdú-Bihar megyékben 80% feletti, addig Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyékben alig haladja meg a 60%-ot a feltöltöttség.

A szakközépiskoláknál a meghirdetett helyek feltöltöttsége országosan 60% körüli. A megyék társadalmi-gazdasági helyzete nincs összefüggésben a helyek feltöltöttségével, sokkal inkább helyi tényezők a meghatározók. A leginkább Győr-Moson-Sopron megyében töltötték be a meghirdetett helyeket, viszont legkevésbé Békés és Komárom-Esztergom megyékben, itt csupán 40% körüli az arány. Valószínű ezekre az arányokra a szakmák lokális munkaerő-piaci helyzete is befolyást gyakorol.

A szakiskolák esetén szintén Békés megyében hirdették meg a legtöbb be nem töltött helyet, majdnem négyszer annyit, mint ahány tanulót felvettek. Az országos érték 40%-os feltöltöttség. Ezzel ellentétben Hajdú Bihar megyében tudták leginkább feltölteni a létszámokat, valamennyi képzéstípusnál az országos átlagnál jóval magasabb arányban, még szakiskolában is 66%-os arányt tudtak elérni. Valószínűnek mondható, hogy a megyében folyó képzés jelentős vonzerőt képez a környező területekre, elsősorban Békés megyére, ahol viszont igen alacsony a meghirdetett helyek betöltése.

10. táblázat: Meghirdetett helyek és felvettek aránya iskolatípusok szerint, 2013 (%)

	gimnázium	szakközépiskola	szakiskola
Bács-Kiskun	77,4	60,6	45,9
Baranya	70,9	58,3	41,7
Békés	63,3	41,9	26,1
Borsod-Abaúj-Zemplén	73,9	64,3	36,5
Budapest	79,9	65,8	34,7
Csongrád	78,8	57,0	29,9
Fejér	66,0	59,1	39,9
Győr-Moson-Sopron	75,5	73,3	51,3
Hajdú-Bihar	81,7	68,3	66,3
Heves	86,7	58,2	48,5
Jász-Nagykun-Szolnok	63,9	53,5	48,7
Komárom-Esztergom	71,9	46,1	36,1
Nógrád	65,5	52,9	36,6
Pest	83,6	64,2	49,1
Somogy	71,6	55,8	46,7
Szabolcs-Szatmár-Bereg	60,0	55,0	46,0
Tolna	78,4	62,7	37,0
Vas	71,8	62,0	50,3
Veszprém	75,8	62,4	41,5
Zala	77,1	75,2	57,3
Ország	74,8	60,6	42,0

Forrás: Kifir

Fenntartók szerint elemezve a meghirdetett helyek és a felvettek arányát legkevésbé az alapítványi és magánfenntartású intézmények helyeit töltötték be, a helyeknek csupán a 30%-át. (11. táblázat) Nagyon jelentősek az eltérések a megyék között, néhol szélsőségesen alacsony az arány, 10% alatti, míg a másik véglet Tolna megye, ahol 100%-os, valamint Heves 50%-os. A legmagasabb – közel 2/3-os – a helyek betöltése az állami fenntartású intézményeknél, itt is Budapest, Hajdú-Bihar, Pest, Zala megyékben a legmagasabb, és a legalacsonyabb Békés és Nógrád megyékben. Az eddigi adatokhoz hasonlóan itt is megfigyelhető Pest és Hajdú-Bihar megyék tanuló-elszívó hatása. Egyházi intézményekben valamivel alacsonyabb a feltöltöttség (50% körüli), de egyes megyék között jelentős az eltérés. A nagymultú egyházi iskolával rendelkező megyékben közelít a 80%-hoz az arány, pl. Győr-Moson-Sopron megye. Ugyanakkor más megyékben pl. Zala, Somogy, Békés, nem tudják feltölteni a rendelkezésre álló helyeket (30-40%-os az arány).

11. táblázat: Meghirdetett helyek és felvettek aránya fenntartók szerint, 2013 (%)

megye	alapítvány	állami	egyházi	egyéb*	együtt
Bács-Kiskun	36,7	60,3	68,8	33,8	58,7
Baranya	6,3	56,9	69,0	33,2	55,5
Békés	2,0	44,0	36,7	6,3	41,6
Borsod-Abaúj-Zemplén	12,0	67,5	44,5	34,9	54,6
Budapest	31,1	74,9	48,5	33,2	64,5
Csongrád	37,8	56,1	58,9	40,0	55,4
Fejér	27,5	60,2	78,3	47,4	54,0
Győr-Moson-Sopron	36,4	67,2	78,8	—	66,5
Hajdú-Bihar	24,5	80,7	65,0	21,8	72,1
Heves	50,4	61,9	76,3	—	61,3
Jász-Nagykun-Szolnok	15,9	58,4	47,4	40,0	54,5
Komárom-Esztergom	26,6	53,2	69,2	96,4	49,5
Nógrád	—	48,8	69,2	38,1	49,5
Pest	37,3	70,1	67,4	29,9	67,9
Somogy	25,0	58,1	35,6	24,0	56,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	10,2	64,3	62,3	20,3	53,4
Tolna	100,0	53,2	57,2	38,5	54,9
Vas	15,0	64,6	39,5	—	61,1
Veszprém	41,6	66,0	53,4	29,0	57,4
Zala	—	72,5	34,4	—	69,4
Ország	30,5	64,1	54,2	32,5	58,6

* Egyéb: Magán intézmények, gazdasági szervezetek, magán felsőoktatási intézmény, nonprofit korlátolt felelősségű társaság

Forrás: Kifir

Férőhelyek, tanulók száma

Visszatérve arra a kérdésre, hogy vajon 2010-ben mi okozta a férőhelyek és a tagozatok ugrásszerű emelkedését, a válasz a szakképzésben keresendő. Képzési típus szerint 2000-ben a legtöbb tagozatot a gimnáziumi képzésben hirdették meg (1580), míg a legkevesebbet a szakiskolai képzésben (1134). A felvettek és a férőhelyek arányát tekintve pedig a gimnáziumok jártak a legjobban, 2000-ben a meghirdetett helyek 82%-át töltötték fel. A szakközépiskolákban ez az arány 77, míg a szakiskolákban csak 63% volt. 2012-ben a legtöbb tagozatot a szakiskolák hirdették meg (2806). A szakközépiskolák 1801, míg a gimnáziumok 2046 tagozaton hirdettek férőhelyet. E hihetetlen mértékű szakiskolai kínálati növekedés 2009-ben kezdődött¹². Gyanítható, hogy mindez a szakképzésben lezajló változásoknak is köszönhető, mivel 2009-ben vezették be az előrehozott szakképzést. Mindez azt jelenti, hogy 2010 óta egyszerre van jelen a szakiskolai tagozati kínálatban a hagyományos 2+2-es képzés és a 3 éves képzés. 2013-ban pedig éppen attól volt némi visszaesés a tagozatok számában, hogy a szakiskolai képzésben megszűnt a korábbi 2+2-es rendszer. A feltöltöttség 2012-ben sem változott 2000-hez képest, csak az arányok. A gimnáziumoknak 75, a szakközépiskoláknak 64, míg a szakiskoláknak 44%-ig sikerült feltölteniük a meghirdetett helyeiket. Vagyis a legnagyobb kapacitásfelesleg a szakképzésben, ezen belül is a szakiskolai képzésben figyelhető meg.

12. táblázat: Tagozatok jellemzői, 2012 (N=6653)

Képzési típus	Tagozatok száma	A meghirdetett tagozat átlagos férőhelye	Egy jelentkezőre jutó férőhely száma	Felvettek és férőhely aránya
Gimnázium	2046	22,6	3,4	0,75
Szakközépiskola	1801	28,8	2,8	0,64
Szakiskola, speciális szakiskola	2806	19,2	1,90	0,44

Forrás: Kifir

A következő évben, vagyis 2013-ban sem változtak jelentősen a bekerülési esélyek. Sőt kissé még növekedett is a gimnáziumokra eső jelentkezők aránya az ottani férőhelyekhez képest. A tagozatok számában pedig látható a szakiskolai képzés, míg a másik két érettségít adó képzésben kismértékben tovább növekedett a tagozati kínálat.

¹² Egy év alatt 1248-ról 1758-ra emelkedett a meghirdetett tagozatok száma, 2011-ben pedig már 2568, 2012-ben 2806 volt.

13. táblázat: Tagozatok jellemzői, 2013 (N=6546)

Képzési típus	Tagozatok száma	Átlagos férőhely	Egy jelentkezőre jutó férőhely száma	Felvettek és férőhely aránya
Gimnázium	2053	22,5	4,0	0,75
Szakközépiskola	1917	28	2,7	0,58
Szakiskola, speciális szakiskola	2576	21	2,1	0,43

Forrás: Kifir

A bővülő kínálatot és a kapacitásfelesleget mi sem jelzi jobban, mint hogy a 2013-as adatbázisban 718 tagozaton nem volt felvett tanuló, ez az összes tagozat 11%-át jelenti.¹³ Képzési programok szerint áttekintve a nem induló tagozatok 44%-a szakiskolai, 21%-a szakközépiskolai és ugyanennyi a gimnáziumi, míg 14%-a speciális szakiskolai.

Területileg megvizsgálva a tagozatonkénti átlagos férőhelyeket nincsenek kiugró különbségek. Iskolatípusonként azonban már jelentősebbek az eltérések. (14. táblázat) Gimnáziumban a Dél-Dunántúlon (Somogy, Tolna) 15 körüli a férőhelyek átlagos száma, addig Bács-Kiskunban majdnem 27. Szakközépiskolában Vas és Tolna megyékben a legalacsonyabb (20 körüli), de a legtöbb megyében kis szórással 30 körüli az átlagos férőhelyek száma. Szakiskoláknál a két szélsőérték: Budapesten 27 és Zalában 14 hely programonként.

14. táblázat: Férőhelyek átlagos száma iskolatípusonként, 2013

Megye	Gimnázium	Szakközépiskola	Szakiskola, spec. szakiskola	Együtt
Bács-Kiskun	26,7	29,9	17,2	23,0
Baranya	24,8	29,1	18,0	22,4
Békés	22,3	26,8	16,7	21,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	19,7	30,0	25,3	25,0
Budapest	23,1	31,2	26,9	26,4
Csongrád	21,2	24,7	18,2	21,4
Fejér	23,2	29,9	22,6	25,1
Győr-Moson-Sopron	23,4	26,5	20,2	23,3
Hajdú-Bihar	21,8	28,1	19,2	22,9
Heves	20,8	35,5	19,3	23,9
Jász-Nagykun-Szolnok	25,1	24,4	16,3	20,8
Komárom-Esztergom	21,0	30,1	19,3	22,6
Nógrád	24,8	31,0	21,4	24,9
Pest	24,3	25,7	19,1	23,0
Somogy	16,1	24,4	17,9	19,2
Szabolcs-Szatmár-Bereg	24,9	31,1	22,7	25,6
Tolna	15,0	21,6	22,1	19,5
Vas	25,1	22,8	18,3	21,7
Veszprém	23,1	23,8	16,7	20,1
Zala	21,9	23,7	14,1	18,9
Ország	22,5	28,0	20,0	23,1

Forrás: Kifir

¹³2012-ben is jelentős volt a fel nem töltött tagozatok száma (13%-os volt, amely 855 tagozatot érintett), 2007-ben a tagozatok 9%-a maradt üresen (491).

Az általános iskolások száma előrevetíti a jövő kapacitásigényét. A következő tábla mutatja az évfolyamok szerinti adatokat, melyből kiderül, hogy a 2013-as évi jelentkezőkhöz képest (95797 tanuló) két évig jelentős csökkenés várható, majd visszaáll 93-95 ezer közé a jelentkezők száma. Várhatóan 8 év múlva kerülnek be nagyobb létszámú évfolyamok a középfokú képzésbe, egyrészt egy kisebb demográfiai boom miatt, másrészt a kötelező 6 éves kori beiskolázást érvényesítő jogszabály miatt. (15. táblázat)

15. táblázat: Tanulók 1-8 évfolyamon, 2012 októberében (nappali képzésben)

Évfolyam	Általános iskolai tanulók száma
1	100183
2	95597
3	94032
4	95423
5	92963
6	93375
7	86461
8	84897

Forrás: KIR-STAT, EMMI

Ugyanakkor 2013-ban a 95.797 jelentkezőből valójában csak 88.798 diák nyert felvételt, vagyis már a potenciális tanulói létszám a felvételnél 7000 fővel csökkent. (ez a jelentkezők 7%-a).¹⁴ Ebből 2013-ban 4149 diák 6 és 8 osztályos gimnáziumba jelentkezett, de végül nem nyert felvételt. Mivel a 6 és 8 osztályos gimnáziumok már az általános iskola 5. és 7. osztályától kezdve elszívják tanulókat, így az általános iskolai évfolyamok előrejelzéseit nem lehet teljesen egzaktnak tekinteni. De így is érzékelhető, hogy a középfokú intézményeknek középtávon tartósabb demográfiai apállal kell számolniuk.

A tanulók legnagyobb része 14-15 éves korában kezdi meg tanulmányait középfokú intézményben. Ha összevetjük a meghirdetett helyeket a 14 éves korúak számával, látható, hogy lényegesen több (1,6-szoros) a hely, mint a lehetséges tanuló. (16. táblázat) Ez a legtöbb megyében igaz, bár jelentős különbségek vannak. Például Pest megyében ezzel ellentétes adat figyelhető meg, az itt élő 14 évesek csupán 70%-ának van hely. A többiek Budapestre mennek tanulni, ahol jóval több a férőhely, mint a 14 évesek száma. Ennek egyértelmű oka az elmúlt évtizedekben a Budapesti agglomerációba történő vándorlás, amivel az intézményhálózat nem tartott lépést. A Budapestről kiköltözők zömében fiatal családok, akik gyermekei számára nincs elegendő hely a megye középfokú intézményeiben, de az agglomerációból viszonylag könnyen eléri Budapestet, ahol jelentős kapacitásfelesleg van. Békés megyében ellenkező a helyzet, van bőven hely a korosztályra nézve (2,3-szoros), de a korábbi táblázatokból következtethetünk, hogy mégis sokan nem ott, hanem Hajdú-Bihar megyében tanulnak.

¹⁴ Ennek oka további elemzést igényel.

16. táblázat: Demográfia népszámlálás alapján tovább számolt népesség

Megye	14 éves népesség 2013-ban	helyek/14 évesek	felvettek/14 évesek
Bács-Kiskun	5 186	1,6	0,9
Baranya	3 549	1,7	0,9
Békés	3 614	2,3	0,9
Borsod-Abaúj-Zemplén	7 734	1,6	0,9
Budapest	11 961	2,2	1,4
Csongrád	3 706	1,9	1,0
Fejér	4 038	1,6	0,9
Győr-Moson-Sopron	3 983	1,6	1,1
Hajdú-Bihar	5 764	1,3	1,0
Heves	3 113	1,7	1,1
Jász-Nagykun-Szolnok	3 979	1,8	1,0
Komárom-Esztergom	2 816	1,9	0,9
Nógrád	2 036	1,4	0,7
Pest	12 742	0,7	0,5
Somogy	3 140	1,6	0,9
Szabolcs-Szatmár-Bereg	6 865	1,7	0,9
Tolna	2 245	1,7	0,9
Vas	2 320	1,6	1,0
Veszprém	3 216	1,6	0,9
Zala	2 448	1,4	1,0
Ország	94 455	1,6	0,9

Forrás: KSH Népszámlálás 2011.

A jövő kapacitásigényét mutatja területi megoszlásban az általános iskolások számának változása megyénként. (17. táblázat) A változás mindig a megelőző évfolyam létszámához aránylik (előző évfolyam tanulólétszáma = 100). A demográfiai változás pontos követése miatt 4-8 évfolyamba belekerültek az ezen évfolyamú gimnazisták adatai is.

Országosan kezdetben évenként kicsi emelkedés után egy-másfél százalékos csökkenés látszik 3 éven keresztül, majd ezt követi pár százalékos emelkedés a tanulók létszámában. Azonban területileg eltérő intenzitással változik a tanulók száma évfolyamonként. Míg Pest megyében végig növekszik a létszám, addig Tolna megyében végig csökken, több megyében pedig évről-évre jelentős a változás. Például Nógrádban a 6-osok 7%-al többen vannak, mint a 8.-osok, de az 5.-esek már 5%-al kevesebben, mint a 6.-osok.

**17. táblázat: Tanulók számának változása az előző évfolyamhoz képest
(előző évfolyam = 100)**

Megye	évfolyam						
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Bács-Kiskun	103,2	101,4	97,4	97,2	100,0	99,9	102,8
Baranya	101,6	102,0	99,3	98,1	97,6	105,1	98,1
Békés	100,0	100,4	96,4	99,2	97,4	100,4	101,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	106,3	99,3	96,4	95,9	98,7	103,1	101,4
Budapest	107,1	104,0	101,1	100,5	100,1	101,0	103,8
Csongrád	102,8	99,7	99,6	100,8	98,6	102,5	101,0
Fejér	107,5	101,2	100,2	97,7	100,3	102,4	101,0
Győr-Moson-Sopron	107,2	104,1	99,2	99,1	104,1	98,3	101,2
Hajdú-Bihar	104,6	99,1	98,7	97,0	98,8	102,3	99,2
Heves	106,0	100,1	95,9	97,9	98,6	102,4	100,2
Jász-Nagykun-Szolnok	98,6	103,7	96,0	96,4	99,1	101,3	102,9
Komárom-Esztergom	106,7	101,2	100,2	94,5	102,8	99,3	103,3
Nógrád	101,8	100,1	93,9	103,0	95,5	107,1	100,9
Pest	106,3	102,3	101,4	101,4	100,4	106,0	104,0
Somogy	102,2	104,6	95,5	98,0	95,2	103,9	100,3
Szabolcs-Szatmár-Bereg	106,2	98,8	96,8	96,4	98,7	101,5	98,2
Tolna	99,6	100,8	95,9	98,5	99,8	102,2	98,9
Vas	101,9	102,5	92,7	104,7	98,4	101,0	99,9
Veszprém	103,8	101,4	98,0	103,5	96,1	103,1	99,7
Zala	104,1	102,7	100,4	95,6	98,1	98,7	100,2
Ország	104,8	101,7	98,5	98,8	99,3	102,2	101,5

Forrás: KIR-STAT, EMMI

Jelentkezési preferenciák

Az előzőekben azt elemeztem, hogy hogyan alakult az elmúlt 13 évben a férőhelyek, jelentkezők, tagozatok száma. Jelen fejezetben igyekszem bemutatni a jelentkezők preferenciáit, megvizsgálom, hogy miként alakultak az első helyre történő jelentkezések, milyen különbségek mutatkoznak ebben a képzési típusok között. A következő idősor azt mutatja, hogy képzési típusok szerint hogyan változott a különböző képzésekbe jelentkezők száma (az 1. helyre jelentkezések esetében). 2001-2013 között folyamatosan emelkedett a gimnáziumi képzésbe jelentkezők aránya, míg folyamatosan csökkent a szakközépiskolákba. Az emelkedés 13 százalékpontos volt, míg 11,5 százalékpontos a csökkenés. Az idősoros adatok azt mutatják, hogy 2007 fordulópontra jelent, mivel ez volt az első év, amikor a gimnáziumba jelentkezők aránya meghaladta a szakközépiskolákba jelentkezőket. Az évtized

elején még 15,4 százalékpontnyi előnyben volt a szakközépiskola a gimnáziumhoz képest, amely az évek során lassan leapadt és 2007-ben, ha nem is jelentős mértékben, de a szakközépiskolai képzés alulmaradt az általános képzéssel szemben. Feltételezhetjük tehát, hogy a szakközépiskolák vonzerejét átvette a gimnázium, melynek háttérében valószínű az áll, hogy a felsőoktatásba való bejutás nagyobb eséllyel történik a gimnáziumi képzésből, így a felsőfokú továbbtanulást tervezők inkább a gimnáziumi továbbtanulást preferálják. Ugyanakkor a szakiskolások továbbtanulási aránya kevésbé változott az elmúlt évtizedben. 2008-2010 között volt némi megtorpanás, de ezt követően 2011-2012-ben ismét növekedni kezdett az ide jelentkezők aránya. Nehéz eldönteni, értékelni a szakiskolai trendadatokat, mivel 2013-ban ismét kismértékű csökkenés mutatkozik az első helyre történő jelentkezésekben. Annak ellenére történik mindez, hogy a kormányzat és az oktatáspolitikai folyamatos erőfeszítéseket tesz 2010 óta a képzésbe jelentkezők számának növelése érdekében.

18. táblázat: Hova jelentkezett első helyre, képzési típus szerint (%)

Képzési típus	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Gimnázium	30,3	31,3	32,4	33,5	34,8	34,4	40	39,8	39,3	41,4	42,5	41,7	43,3
Szakközépiskola	45,7	44,1	43,2	42,4	42	42,7	38,7	39,5	39,2	37,7	35,4	34,8	34,2
Szakiskola, speciális szakiskola	23,9	24,5	24,4	24	23,1	22,8	21,3	20,7	21,5	20,9	22,1	23,6	22,5
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Kifir

A jelentkezők megyék szerinti megoszlása kirajzolja az egyes térségek kedvelt intézménytípusait, a tanulók preferenciáit. Néhány megyében kifejezetten a gimnáziumi képzést részesítik előnyben a tanulók, pl. Budapest, Pest és Baranya megyék. Máshol inkább a szakközépiskolai képzés preferált, ilyen Győr-Moson-Sopron és Vas megye. Ezekben a megyékben hagyományos a magas színvonalú szakképzés, amire ennek a versenyképes iparral rendelkező területnek szüksége van. A szakiskolai képzésbe jelentkezők aránya a szegényebb, elmaradottabb megyékben a legmagasabb, ahol a legtöbb szakmával nehéz az elhelyezkedés. Ezek a szakiskolák feltehetően jelentős számban munkanélkülieket termelnek, de ennek eldöntése csak más kutatási módszerrel lehetséges, ilyen megyék például Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén. (19. táblázat)

A szakiskolák tanulói ma is – mint korábban – gyakran a legalacsonyabb teljesítményű, motivációjú, egyúttal szélsőségesen rossz anyagi helyzetű fiatalok közül kerülnek ki. Ez – különösen városi környezetben – a deviáns magatartások gyakoriságában is kifejeződik. Különösen nehéz helyzetben vannak azok az iskolák, amelyek kötelesek felvenni a máshová

be nem iskolázott tanköteleseket. Segítő személyzet ehhez még a legnagyobb intézményekben sem áll rendelkezésükre. (Forray – Híves 2012)

A legnagyobb arányban a szakképzésben tanulókat érinti a korai iskolaelhagyás, aminek a régiók szerinti számottevő eltérései évtizedek óta változatlanul fennállnak. A teljes középfokot tekintve a legkedvezőbb a korai iskolaelhagyók aránya Közép-Magyarországon (8,5%), Nyugat-Dunántúlon az országos átlaggal majdnem megegyező (11,4%-os) a mutató. Tovább romlott Észak-Alföld és Észak-Magyarország helyzete, előbbi aránya 5, utóbbi 4 százalékponttal volt magasabb a 11,5%-os országos átlagnál (Mártonfi 2013)

19. táblázat: Hova jelentkezett első helyre, képzés típusok és megyék szerint, 2013 (%)

Megye	Gimnázium	Szakközépiskola	Szakiskola, spec. szakiskola	Együtt
Bács-Kiskun	34,5	39,8	25,7	100,0
Baranya	47,7	25,5	26,8	100,0
Békés	41,2	35,8	22,9	100,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	35,3	36,4	28,2	100,0
Budapest	56,9	32,7	10,4	100,0
Csongrád	44,4	39,1	16,6	100,0
Fejér	36,0	38,4	25,6	100,0
Győr-Moson-Sopron	36,0	42,2	21,7	100,0
Hajdú-Bihar	44,0	32,3	23,7	100,0
Heves	36,6	35,7	27,7	100,0
Jász-Nagykun-Szolnok	35,9	32,4	31,7	100,0
Komárom-Esztergom	43,7	30,3	26,0	100,0
Nógrád	33,5	36,9	29,6	100,0
Pest	56,4	26,7	16,9	100,0
Somogy	31,5	35,2	33,2	100,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	36,0	31,2	32,8	100,0
Tolna	38,7	32,6	28,7	100,0
Vas	33,4	40,9	25,7	100,0
Veszprém	37,3	34,4	28,3	100,0
Zala	38,1	35,7	26,2	100,0
Ország	43,3	34,2	22,5	100,0

Forrás: Kifir

Természetesen a jelentkezés nem jelenti azt, hogy valóban abban a képzési típusban is kezdi meg tanulmányait a tanuló. A 20. tábla a sikeres felvétel szerint mutatja a különböző képzésekben résztvevők arányát. Jól látható, hogy az általános képzés felülkerekedése csak a jelentkezések arányában mutatható ki, a felvettek esetében csak 2011-től haladta meg a szakközépiskolások arányát a gimnazisták. A tendencia ugyanaz, mint a jelentkezéseknél,

vagyis a gimnáziumi képzésbe felvettek aránya egyre inkább növekszik az évtized elejéhez képest, a felvételi adatokban azonban az elmúlt három év jelentett fordulópontot. A jelentkezésekkel összehasonlítva, a gimnáziumi képzésbe volt a legnehezebb a bekerülés. Ráadásul, ha a jelentkezők és a felvettek arányának különbségét megvizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy ez egyre nagyobb lett az évek során. Míg 2000-ben csak a jelentkezők 2%-a nem került be gimnáziumi képzésbe, addig 2013-re ez az arány 4 volt. Vagyis a gimnáziumok a csökkenő gyereklétszám miatt kiéleződött versenyben is képesek vonzóbbá tenni magukat, és ily módon szelektálni is tudnak. Úgy tűnik, hogy a szakképzés elvesztette ezt a harcot, hiszen 2006-tól kezdve a szakközépiskolákba kevesebb volt a jelentkezők aránya, mint a felvettéké. A szakiskolai képzés is veszített az évtized elejéhez képest, de korántsem annyit, mint a szakközépiskolák, ebben a képzési típusban 2,2%-kal csökkent a beiskolázási arány. (20. táblázat)

20. táblázat: Hova vették fel, képzési típus szerint (%)

Képzési típus	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Gimnázium	28,3	29	29,9	30,9	31,9	31,6	36,6	36,4	36,4	37	38,4	37,7	39,0
Szakközépiskola	43,7	43,5	43	42,2	41,7	42,2	39	39,4	39	38,7	36,9	36,5	36,6
Szakiskola, spec. szakiskola	28	27,5	27,1	27	26,5	26,2	24,4	24,2	24,6	24,2	24,7	25,8	24,4
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Kifir

Azt is megvizsgáltam, hogy a 8. osztályosok továbbtanulása hogyan alakul, vajon ott is a gimnáziumi képzés előretörése figyelhető-e meg, vagy csak a 6 és 8 osztályos gimnáziumi képzésbe jelentkezők miatt növekedett összességében az ebbe a képzésbe felvettek aránya.

21. táblázat: Hova vették fel, képzési típus szerint (%)

Képzési típus	2007	2012	2013
Gimnázium, 4, 5 éves	31,9	32,7	33,3
Szakközépiskola	41,9	39,4	40,0
Szakiskola, speciális szakiskola	26,2	27,9	26,6
Összesen %	100	100	100

Forrás: Kifir

A 20. táblázat adatai szerint 2007 és 2013 között összesen 2,4 százalékponttal növekedett a gimnáziumi képzésbe felvettek aránya. A 8. osztályosok továbbtanulási adatai is növekedést mutatnak a gimnáziumi képzésben, de csak 1,4 százalékpontos elmozdulást. A szakközépiskolai beiskolázás 1,9 százalékpontos csökkenést mutat, míg a szakiskolai (ahogyan már korábban is utaltunk rá) hullámzó trendet mutat, a 2012-es magasabb beiskolázási arány után 2013-ra némi esést mutat. A 6 és 8 osztályos gimnáziumi beiskolázási

arány is növekedett tehát 2007 óta. 2007-ben az összes felvételiző (felvett diák) 6,9%-át tették ki a szerkezetváltó képzésben tanulók, 2012-ben 7,4%-os volt ez az arány, 2013-ban pedig 8,4%. Vagyis amellet, hogy az általános képzésben tanulók aránya folyamatosan növekszik, egyre inkább megbomlik az egységes általános iskola és növekszik azon tanulók száma, akiket a korai szelekció érint. Abszolút értékben nem jelent ez valódi jelentős tanulólétszám növekedést, hiszen 2007-ben 7423 diákot érintett, 2013-ban pedig 7529-et, ugyanakkor a csökkenő tanulólétszám miatt arányaiban növekszik a 6 és 8 osztályos képzésben továbbtanulók aránya. Habár az oktatási tárca még jelentős szigorításokat tervezett a képzés feltételeiben, 2012-re, mikor is megjelentek a képzésre vonatkozó új feltételek, azok nem különböztek a korábbtól.¹⁵

Megyéenként a felvételi arányok hasonló megoszlást tükröznek, mint a jelentkezés. A legnagyobb eltérés a gimnáziumoknál van, ahova 4,3 százalékponttal többen jelentkeztek, mint ahányat felvettek. Ezen belül is Pest megyében és Budapesten a legnagyobb a túljelentkezés (6-6,5% pont), a legkisebb Nógrád, Somogy, Tolna és Vas megyékben, az eltérés a jelentkezés és a felvételi arányok között (0,2-0,7 százalékpont).

Budapest, Pest, Baranya és Csongrád megyékben a legmagasabb a gimnáziumba felvettek aránya, míg a legtöbb Dunántúli megyében a szakközépiskolások aránya a legmagasabb. A szakiskolásoké inkább az elmaradottabb, szegényebb megyékben magas (pl. Somogy, BAZ, Szabolcs-Sz-B), megerősítve a jelentkezőknél tapasztalható tendenciákat. (22. táblázat)

A preferenciák változásával kapcsolatos tapasztalatok magyarázatát keresve leszögezhető, hogy az érettségit adó képzések térnyerése annak munkapiaci értékével magyarázható, jelentős ugyanis a különbség az elhelyezkedési esélyekben az érettségivel rendelkezők és nem rendelkezők között. A gimnáziumi képzés népszerűsége pedig a felsőoktatásba való bejutással indokolható. A gimnáziumi képzésből korábban is nagyobb eséllyel lehetett bekerülni a felsőoktatásba. Míg 2001-ben a felsőoktatásba bekerülők 36,6%-a jött szakközépiskolából, addig 2011-ben már csak 31,4%-uk. (Szemerszki, 2012) A legfrissebb felvételi adatbázis szerint 2013-ra tovább csökkent ez az arány.

¹⁵ Az országos pedagógiai mérések központilag feldolgozott országos és intézményi adatai alapján az érintett nevelési-oktatási intézményben, az adott telephelyen, az adott képzési típusban a legutóbbi három tanév adatai alapján a matematika és a szövegértés átlageredmény a tizedik évfolyamon mindhárom tanév esetében meghaladja a tizedik évfolyamra számított országos átlagot (20/2012. (VIII. 31.) EMMI rendelet)

22. táblázat: Hova vették fel képzéstípus szerint (%), 2013

Megye	Gimnázium	Szakközépiskola	Szakiskola, spec. szakiskola	Együtt
Bács-Kiskun	31,4	40,9	27,7	100,0
Baranya	44,0	27,9	28,1	100,0
Békés	39,1	37,0	23,9	100,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	31,1	39,2	29,7	100,0
Budapest	50,7	37,4	11,9	100,0
Csongrád	40,4	42,3	17,3	100,0
Fejér	31,7	41,5	26,8	100,0
Győr-Moson-Sopron	31,4	43,8	24,9	100,0
Hajdú-Bihar	38,4	36,3	25,2	100,0
Heves	33,5	36,6	29,9	100,0
Jász-Nagykun-Szolnok	34,3	33,3	32,4	100,0
Komárom-Esztergom	39,6	32,0	28,4	100,0
Nógrád	33,2	37,0	29,8	100,0
Pest	49,9	30,5	19,6	100,0
Somogy	31,3	35,0	33,7	100,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	33,7	32,4	34,0	100,0
Tolna	38,1	31,3	30,6	100,0
Vas	32,7	40,7	26,7	100,0
Veszprém	34,4	35,6	30,1	100,0
Zala	33,8	38,8	27,4	100,0
Ország	39,0	36,6	24,4	100,0

Forrás: Kifir

A felsőoktatás államilag támogatott keretszámainak beszűkülése, és a szakközépiskolai érettségi szerepének megváltoztatása (csak szakirányú felsőoktatási továbbtanulást tesz lehetővé) valószínű arra ösztönzi a szülőket és a tanulókat, hogy inkább a gimnáziumi képzést válasszák a szakképzés helyett. Az érettségi ugyanis az elhelyezkedési esélyekben jelent választóvonalat, a diploma viszont a várható jövedelem terén. Magyarországon (más fejlett országokhoz képest) a diploma még mindig extrém méretű haszonnal jár az egyén számára a középfokú végzettséghez képest. Az OECD Education at glance (2012) kiadványának egyik indikátora a 25-64 évesek várható keresetét mutatja be, amelynek referenciaértéke 100 a középfokú végzettségük esetében. Magyarországon 1997-ben a 100 egységhez képest a középfok alattiaknak 68, míg a felsőfokúaknak 179 egység volt a jövedelme. 2010-ben ugyanez az adat 73 és 210. Vagyis a felsőfokúak több mint kétszer több jövedelemre tesznek szert a középfokú végzettségükhöz képest, míg a középfok alattiakhoz képest háromszoros a különbség. Más fejlett országban is van jövedelemkülönbség, de a diploma haszna korántsem ekkora.

Jelentkezések 2013-ban

A 2013-as középiskolai jelentkezési adatokat mélyebben is elemeztem. Egyrészt a képzési típusokon belül igyekeztem finomabb bontásokat is alkalmazni, másrészt ehhez az adatbázishoz hozzáillesztettem a KIR intézménytörzsi adatokból az egyes intézmények fenntartóját, így e szempont szerinti különbségek is feltárhatók. Harmadrészt területi és település szintű eltérések bemutatására is törekszem, megtartva disszertációm legfontosabb nézőpontját. Lássuk először a képzések rétegzettebb eltéréseit. A következő kategóriákat használtam a mélyebb elemzéshez:

- 8 osztályos gimnázium
- 6 osztályos gimnázium (ide került az a tagozat is, amely nyelvi előkészítő képzés, de 6 osztályos gimnáziumként működik)
- két tanítási nyelvű képzés (gimnáziumi és szakközépiskolai képzés is lehet)
- nyelvi előkészítő képzés (gimnáziumi és szakközépiskolai képzés is lehet)
- 4 vagy 5 osztályos gimnázium, de nem nyelvi előkészítő vagy két tanítási nyelvű képzést folytat (5 osztályos pl. Arany János Tehetséggondozó Program)
- szakközépiskola
- szakiskola
- speciális szakiskola

A felsorolás egyben tanulói teljesítmény sorrendet is jelent, vagyis feltételezésem szerint a fenti hierarchia érvényesül a felsorolt képzési programok között. A megnevezett programok között a két tanítási nyelvű és a nyelvi előkészítő képzés mind gimnáziumi, mind szakközépiskolai keretek között is folyhat, sőt a 6 és 8 osztályos gimnáziumi képzésben is előfordul. Mivel a 6 és 8 osztályos képzést magasabb presztízsnak vélem korábbi kutatási tapasztalatok alapján (Vágó 2007, Fehérvári 2009), ezért az ott folyó nyelvi előkészítő képzést besoroltam a 6 osztályos képzésbe, minden más esetben a két tanítási nyelvű képzést külön csoportba tettem. Ezt a presztízis sorrendet erősítik meg az Országos kompetenciamérés adatai is (lásd 23. tábla). Egy eltérés tapasztalható, a két tanítási nyelvű képzésbe járó 4,5 osztályos gimnazisták eredményei gyengébbek a nem ilyen képzésbe járó gimnazistákhoz képest (Fehérvári – Híves 2015). Ugyanakkor az iskolai eredményességet mérő pedagógiai hozzáadott-érték számításokkal készült sorrendek nem teljesen fedik ezt a tanulói teljesítmény alapú rangsort (Nahalka 2014).

23. táblázat: Országos kompetenciamérés 10. osztályos tanulói adatok, 2011-2013, átlag¹⁶

	Matematika átlag képeséppontszám			Szövegértés átlag képeséppontszám		
	két tanítási nyelvű osztály	nyelvi előkészítőre járt	összes típus	két tanítási nyelvű osztály	nyelvi előkészítőre járt	összes típus
8 osztályos gimnázium	1749	1797	1831	1714	1770	1796
6 osztályos gimnázium	1747	1735	1814	1726	1732	1780
4 és 5 osztályos gimnázium	1709	1738	1729	1699	1737	1719
szakközépiskola	1689	1662	1622	1673	1651	1601
szakiskola	-	-	1448	-	-	1408
speciális szakiskola	-	-	1369	-	-	1327

Forrás: Országos kompetenciamérés

A jelentkezési preferenciák sorrendjét vizsgálva látható, hogy az egy férőhelyre eső jelentkezések száma alapján a nyelvi előkészítő képzés, illetve a két tanítási nyelvű és a 4-5 osztályos gimnáziumi képzés a legnépszerűbb, erre a három képzési programra jut a legtöbb a jelentkező. A szakképzési programokra esik a legkevesebb jelentkező, ezen belül is a szakközépiskola a legnépszerűbb, a speciális szakiskolák pedig a legnépszerűtlenebbek, oda kevesebb a jelentkező, mint amennyi a férőhely rendelkezésre áll. A jelentkezések száma korlátlan lehet, vagyis bármennyi intézményt és tagozatot megjelölhet egy diák (2013-ban egy jelentkező átlagosan négy helyre adta be jelentkezési lapját), így sokkal több információt takar az első helyen megjelölt tagozat és annak férőhelyi kapacitása. Ebben a szerkezetváltó gimnáziumok vezetnek, közöttük is a 8 osztályos gimnáziumok. Az első helyes jelentkezések alapján számított túljelentkezési arányok az előzetesen meghatározott képzési program presztízssorrendet mutatják. A szakképzésen belül viszont a szakiskola és a speciális szakiskola nem mutat különbséget, mindkét esetben a férőhelyi kapacitás felét sem éri el a jelentkezők száma. Meg kell azonban jegyezni, hogy az összes jelentkezés és az első helyes jelentkezés is mutathat némi lefelé torzítást. Ennek oka az, hogy amelyik iskolába nagy a túljelentkezés, annak az iskolának jogában áll szóbeli vizsgát tartani, közülük sokan határoznak meg a központi írásbeli vizsga után egy ponthatárt, ez alatt nem lehet szóbeli vizsgára jelentkezni. Mivel a tanuló a központi írásbeli vizsgát követően jelöli meg, hogy melyik középiskolába kívánja tanulmányait folytatni, így, ha nem érte el az iskola által megkövetelt ponthatárt, akkor oda már be sem fogja adni a jelentkezési lapját. Így valószínűleg a 6 és 8 osztályos gimnáziumi jelentkezéseknél többen írják meg a központi

¹⁶ sig. , 000 minden oszlopban

írásbeli dolgozatot, mint ahányan végül ezekbe a képzésekbe jelentkeznek.¹⁷ Feltételezhetjük, hogy más magasabb presztízssú képzésnél is előfordulhat ugyanez a jelenség. Vagyis a magasabb presztízssú képzésekben egyaránt jellemző az önszelekciós és a szelekciós mechanizmus is.

24. táblázat: Képzési programok különbségei a középiskolai jelentkezések alapján, 2013

Képzési forma	Jelentkezések száma 1 férőhelyre	Az 1. helyes jelentkezések száma 1 férőhelyre	Felvettek aránya az 1. helyes jelentkezésekhez képest	1. helyen jelentkezők közül felvettek aránya
8 osztályos gimnázium	2,19	1,49	62,24	57,19
6 osztályos gimnázium	2,71	1,32	66,17	58,28
két tanítási nyelvű	3,72	1,08	78,46	63,64
nyelvi előkészítő	4,04	0,85	88,20	67,80
gimnázium 4, 5 osztály	3,73	0,75	93,34	72,37
szakközépiskola	2,51	0,58	101,19	79,93
szakiskola	1,99	0,42	100,51	72,59
speciális szakiskola	0,84	0,42	99,74	90,16

Forrás: Kifir

Míg a 24. táblázat első két oszlopa a férőhelyi kapacitásról ad információt, addig az utolsó két oszlop a jelentkezők eredményességéről. Az első helyes jelentkezőkhöz képest az összes felvett aránya a feltételezett presztízssorrendet követi. Vagyis a legszelektálabb a 8 és 6 osztályos gimnázium, ide a jelentkezők 62 és 66%-a került be, ennél kevésbé kontraszelektívek a két tanítási nyelvű és a nyelvi előkészítő képzések, az ide jelentkezők 78 és 88%-a jutott be. A 4 és 5 osztályos gimnáziumi képzésbe szinte mindenki bekerült, míg a szakképző képzésekbe, a szakközépiskolákba és a szakiskolákba olyanok is bejutottak, akik eredetileg nem is ide jelentkeztek. Azt is megvizsgáltam, hogy mennyire valósult meg a jelentkező első helyen megjelölt preferenciája. A 8 és 6 osztályos képzésekbe a tanulók 57 és 58%-a került abba a képzésbe, amit elsőként jelölt meg. A két tanítási nyelvű és a nyelvi előkészítő képzésben már jobban teljesültek az előzetes elképzelések, hiszen a tanulók 63-68%-a került oda, amit eredetileg is elsőnek választott. A 4 és 5 osztályos gimnáziumokban esetében még magasabb ez az arány. A szakképzési programoknál, a szakközépiskolákba jelentkezők túlnyomó többsége a választott tagozatra került (80%-uk). A szakiskolába kerülők körében azért esik le az arány, mert ők valószínű inkább más képzést (pl. szakközépiskolát)

¹⁷ Ez a kérdés további vizsgálatot igényel, érdemes összevetni az idősoros adatokat: évente hányan írták meg a 6 és 8 osztályos gimnáziumokba a központi írásbeli vizsgát és ehhez képest mekkora eltérést mutat a tényleges intézményi jelentkezés. 2013-ban 5916 diák írta meg a központi írásbeli dolgozatot a 6. osztályos képzésre és 4595 fő a 8 osztályos képzésben. A KIFIR szerint 11678 jelentkező volt, míg csak 10511 fő írta meg a központi írásbelit.

jelöltek meg első helyen. Ugyanez lehet az oka annak is, hogy a speciális szakiskolákba nem 100% az első helyen jelentkezők és felvettek aránya, vagyis valószínű, hogy a tanulók 10%-as más képzést jelölt meg első helyen.

Fenntartók szerinti eltérések

2013-ban a meghirdetett középiskolai tagozatok 75%-a volt állami iskoláké, 14,5%-a egyházi és 10,5%-a magániskolai. Vagyis a középfokú képzést az állami iskolák uralják. Képzési típus szerint nem ugyanolyan a nem állami szerepvállalás mértéke, a gimnáziumi képzésben jelentős a nem állami szektor jelenléte, különösen az egyházi fenntartóké. Korábban hagyományosan a magán- és alapítványi iskolák inkább a szakképzésben voltak jelen (Fehérvári-Imre-Tomasz 2011), a 2013-as belépési adatok viszont inkább a két szektor egyensúlyát mutatják, vagyis az egyház ezekben a képzési típusokban is indított tagozatokat. Jellemzően a speciális szakiskolai képzésben a legalacsonyabb a nem állami részvétel, a tagozatok 87%-át indítják állami iskolák. Az egyház szerepe ezen a területen is jelentősebb, mint a magániskoláké.

25. táblázat: Meghirdetett tagozatok fenntartók szerint , % (N=6542), 2013

képzési típus	állami	egyházi	magán	összes , %
gimnázium	69,3	22,4	8,3	100
szakközépiskola	78,0	11,2	10,8	100
szakiskola	76,5	11,0	12,5	100
speciális szakiskola	87,4	7,4	5,2	100

Forrás: Kifir

A meghirdetett tagozatok fenntartók szerinti aránya megyei megoszlásban változó képet mutat. Állami fenntartású tagozatok aránya 93%-tól (Nógrád, Zala) 56%-ig terjed (Borsod-Abaúj-Zemplén) megyénként. Még nagyobb eltérést mutat az alapítványi fenntartású intézmények tagozatainak aránya, egyes megyékben elenyésző pl. Zala, Békés, míg máshol megközelíti a 20%-ot (Komárom-Esztergom). Bár egyházi fenntartású középfokú intézmény minden megyében jelen van, de igen eltérő arányban, a tagozatok számát tekintve a legnagyobb arányban Borsod-Abaúj-Zemplénben nyújtanak képzést, 31%-a az összes tagozatnak egyházi intézményeknél van. (26. táblázat)

26. táblázat: Meghirdetett tagozatok fenntartók szerint,2013

Megye	Állami	Alapítvány	Egyházi	Egyéb	Együtt
Bács-Kiskun	79,2	6,3	11,7	2,8	100
Baranya	80,7	4,2	10,2	4,9	100
Békés	83,1	0,5	14,9	1,5	100
Borsod-Abaúj-Zemplén	56,5	6,9	30,8	5,9	100
Budapest	70,5	12,0	14,0	3,5	100
Csongrád	84,5	2,4	12,2	0,9	100
Fejér	76,9	16,3	1,9	4,9	100
Győr-Moson-Sopron	82,9	6,0	11,0	0,0	100
Hajdú-Bihar	78,8	9,4	9,1	2,7	100
Heves	63,8	17,4	18,8	0,0	100
Jász-Nagykun-Szolnok	73,7	1,2	22,7	2,4	100
Komárom-Esztergom	67,2	19,0	10,8	3,0	100
Nógrád	93,0	0,0	4,3	2,6	100
Pest	77,0	3,1	19,4	0,5	100
Somogy	87,3	0,7	8,2	3,7	100
Szabolcs-Szatmár-Bereg	70,8	8,5	11,4	9,4	100
Tolna	83,7	3,2	11,6	1,6	100
Vas	87,7	0,6	11,7	0,0	100
Veszprém	56,9	12,7	25,4	5,0	100
Zala	92,7	0,0	7,3	0,0	100
Ország	75,2	7,2	14,5	3,2	100

Forrás: Kifir

A gimnáziumi képzések belső megoszlásai is erősen fenntartók szerint rendeződnek. Az egyházi gimnáziumok különösen a magasabb presztízssű képzésekben tetten érhetők. Kiugróan magas a 8 osztályos egyházi tagozatok aránya, ebben a képzésben 43%-os az egyházi fenntartásban működő intézmények aránya. A 6 osztályos képzésben is magasabb a részvételük, mint a 4 és 5 osztályos gimnáziumi programokban. A magániskolák esetében éppen fordított a helyzet, a magasabb presztízssű képzésekben részvételük igen alacsony, míg a 4 és 5 osztályos képzési programokban viszonylag magasabb. (27. táblázat)

27. táblázat: Meghirdetett tagozatok fenntartók szerint % (N=6542), 2013

képzési program	állami	egyházi	magán	összes , %
8 osztályos gimnázium	53,7	43,0	3,3	100,0
6 osztályos gimnázium	67,7	26,2	6,2	100,0
4 és 5 osztályos gimnázium	69,2	22,1	8,7	100,0

Forrás: Kifir

A 28. táblázat a fenntartók szerint mutatja a háromféle gimnáziumi képzés (6, 8 és 4 és 5 osztályos) kapacitási és eredményességi mutatóit. Habár láthattuk, hogy összességében a középfokú képzésben nagy a kapacitásfelesleg, a fenntartók szerint a gimnáziumi képzési

programokban, az állami iskolákban¹⁸ a legkevésbé látható ez a többlet. A 6 és 8 osztályos képzésekre több az első helyen jelentkező, mint a férőhelyek száma. Az egyházi és a magánzférában is nagyobb a kapacitásfelesleg, különösen a magániskolák 6 és 4 és 5 osztályos képzéseiben. Az állami 6 és 8 osztályos képzések tehát népszerűbbek a nem államiaknál. A jelentkezők és felvettek aránya is ennek megfelelően alakul. A felvettek aránya az első helyen jelentkezőkhöz képest az állami intézményekben a legkedvezőtlenebb. Abban is különbség mutatkozik, hogy az állami és a magánzférában is a 8 osztályos képzés kontraszelektívebb, mint a 6 osztályos, míg az egyházi iskolákban ugyanakkora a bejutás esélye mindkét képzési programba. A 4 és 5 osztályos gimnáziumokba pedig minden jelentkező bekerülhet, itt a magánintézmények adatai a legkedvezőbbek. Ugyanezek a különbségek figyelhetők meg az 1. helyen jelentkezők és ebből felvettek arányában is. A nem állami iskolákban csaknem azonos az esélye az első helyen jelentkezők bekerülésének, a magániskolákba jelentkezők 85-87%-a kerül be az első helyen megjelölt tagozatra, míg az egyházi iskolákba jelentkezők 79-81%-a. Ezzel szemben az állami iskolák esetében jóval nagyobbak a képzési programok közötti eltérések, a bekerülési esélyek. A 8 osztályos és a 4 és 5 osztályos gimnáziumi képzés között 19%-os az eltérés az első helyen jelentkezők és a felvettek között.

28. táblázat: Állami gimnáziumok jelentkezési jellegzetességei

Képzési forma	Egy 1. helyes jelentkezésre eső férőhely	Felvettek aránya az 1. helyes jelentkezésekhez képest%	1. helyen jelentkezők közül felvettek aránya%
8 osztályos gimnázium	0,8	68,6	56
6 osztályos gimnázium	0,9	71,5	61
4 és 5 osztályos gimnázium	2,0	109	75
Egyházi gimnáziumok jelentkezési jellegzetességei			
8 osztályos gimnázium	1,9	92	79
6 osztályos gimnázium	2,1	92	80
4,5 osztályos gimnázium	2,8	106	81
Magán gimnáziumok jelentkezési jellegzetességei			
8 osztályos gimnázium	0,9	85	85
6 osztályos gimnázium	5,0	95	87
4 és 5 osztályos gimnázium	7,1	123	86

Forrás: Kífir

Összességében az látható, hogy a középfokú képzésben az állami iskolák nyújtják a legtöbb lehetőséget a továbbtanulók számára, a tagozatkínálat háromnegyede állami. A nem állami szféra a legalacsonyabb presztízsű speciális szakiskolai képzésben alig van jelen. Az

¹⁸ Fontos megjegyezni, hogy az állami iskolákon belül a felsőoktatási intézmények gyakorlóiskolái a legnépszerűbbek a jelentkezők körében. Vagyis az állami intézményeken belül is differenciált a helyzetkép.

egyházi iskolák tagozati kínálata jelentősen meghaladja a magán- és alapítványi iskolákét. Az egyházi iskolák főként a gimnáziumi képzésben elterjedtek, ott is a 8 osztályos képzésben¹⁹, míg a magániskolák inkább a szakképzésben vannak jelen. A bejutási esélyek azt mutatják, hogy az állami iskolák sokkal szelektívebbek a gimnáziumi képzés minden formájában, mint a nem államiak.

Településtípusok szerinti különbségek

A területi sajátosságok mellett a képzésszerkezeti kínálat szignifikánsan eltér a település nagysága szerint is. A fővárosban hirdették meg a legtöbb gimnáziumi tagozatot, ezen belül a 6 és 8 osztályos képzések aránya is itt a legmagasabb. A szerkezetváltó képzések másik jellegzetessége, hogy a főváros után a kisvárosokban van ilyen képzés a legnagyobb arányban. A kisvárosok ezzel a vertikális terjeszkedéssel igyekeztek fenntartani a tanulói létszámot. (Ugyanakkor kérdéses, hogy a szigorúbb törvényi feltételeknek eleget tudnak-e majd tenni hosszú távon.) Szintén a fővárosban a legmagasabb a nyelvi előkészítő és a két tanítási nyelvű tagozatok aránya. A szakiskolai képzés viszont inkább a nagyvárosok és a községek sajátossága. Ez utóbbiban a tagozatok 47%-a volt szakiskolai. A speciális szakiskolai tagozatok aránya a legtöbb településen azonos arányú, ugyanakkor a községekben valamelyest megnövekszik ennek a képzésnek az aránya (annak ellenére, hogy a felhasználók eloszlása ezt különösebben indokolná). Ez utalhat arra, hogy ebbe a képzési típusba nem kizárólag sérült, fogyatékos csoportok kerülnek, hanem szociálisan hátrányos helyzetű, alacsonyabb státuszú társadalmi rétegek is.

29. táblázat: Meghirdetett tagozatok településtípus szerint , % (N=6542)

képzési program	főváros	megyei jogú város	nagyváros	város	község
gimnázium	43	31	26	30	21
szakközépiskola	31	28	29	30	25
szakiskola	21	36	39	35	47
speciális szakiskola	5	5	6	5	7

Forrás: Kifir

A jelentkezési és felvételi tendenciákat településtípusok szerint is megvizsgáltam. Minél nagyobb egy település, annál nehezebb bekerülnie a tanulónak a választott iskolába. A diákok elsődleges preferenciái legkevésbé a fővárosban teljesülnek, míg leginkább kisebb településeken.

¹⁹ A kilencvenes években az egyházi iskolák körében inkább a 6 osztályos képzés dominált. (Liskó-Fehérvári 2006)

30. táblázat: Településtípusok különbségei

Településtípus	Felvettek aránya az 1. helyes jelentkezésekhez képest	1. helyen jelentkezők közül felvettek aránya	Tagozatok száma
főváros	88	63	1016
m.székhely, m.jogú város	91	70	2195
nagyváros ²⁰	93	76	1177
kisváros ²¹	99	83	1972
község	105	87	186

Forrás: Kifir

Nyilvánvaló, hogy a bekerülési esélyek nem függetlenek a tagozat típusától, hiszen ahogy korábban láttuk, a legmagasabb presztízsű képzések éppen a fővárosban vannak (6 és 8 osztályos gimnázium, nyelvi előkészítő, két tanítási nyelvű képzés). Ez azonban nem egyformán igaz minden településtípusra. A fővárosban a 6 és 8 osztályos képzésre jelentkezők 57%-át vették csak fel, az első helyes preferenciáknak pedig csak 45%-a vált valóra, míg a kisvárosokban ezek arányok jóval magasabbak voltak (84 és 81%).

Összegző megállapítások

A kutatás ugyanis az alábbi fő kérdéskörökre tért ki: általános jelentkezési tendenciák; tagozatok és férőhelyi kapacitás trendjei; képzési típus szerinti jellemzők az intézmények és meghirdetett tagozatok számában; első helyen jelentkezők és felvettek jellemzői képzési típusok szerint; felvettek aránya az első helyes jelentkezőkhöz képest; fenntartói és területi összefüggések vizsgálata; rangsorszámok értelmezési keretei; lehetséges eredményességi mutatók kialakítása.

Az adatokból megállapítható, hogy a középfokra belépő tanulók aránya folyamatosan csökken 2000 óta, emellett folyamatosan emelkedik a középfokra felvettek aránya. Az ezredfordulón a jelentkezők 88%-a került be oda, ahová első helyre jelentkezett, 2013-ban már 93%-uk. Vagyis összességében a középfokú képzésbe növekedtek a bekerülési esélyek.

A létszámcsökkenés a bejutási esélyeket is növeli, de az esélyek eltérnek a különböző képzési formákban. A szakképzésbe jelentkezők bekerülési esélye 100%-os. 2009-től kevesebben jelentkeztek első helyen szakközépiskolába, mint ahányan valójában odakerültek. A gimnáziumi képzésbe a legnehezebb a bekerülés, de ott is érvényesül egy belső hierarchia, amelyben a 6 és 8 osztályos gimnáziumokba a legnehezebb a bejutás és a hagyományos tantervű osztályokba a legkönnyebb. A két tanítási nyelvű képzésbe hozzávetőleg ugyanannyian jelentkeznek első helyen, mint ahányan bekerülnek.

²⁰ 20 ezer fő feletti város

²¹ 20 ezer fő alatti város

A versenyhelyzetben az iskolák a tagozati kínálattal igyekeztek becsalogatni a minél képezhetőbb és minél nagyobb felvételi eséllyel rendelkező jelentkezőket, így a vizsgált időszakban a tagozatok számának jelentős emelkedését figyelhetjük meg. Miközben a tagozatok és férőhelyek száma nőtt vagy csak csekély mértékben változott, a belépők száma csökkent. Vagyis jelentősen szétnyílt az olló a férőhelyek és a diák száma között, számottevő kapacitásfelesleggel rendelkezik a középfokú oktatási rendszer.

A férőhelyfelesleg képzési típusonként differenciált. A gimnáziumok férőhelyei a leginkább feltöltöttek (75%), míg a szakközépiskolák (64), a szakiskolák (44%) a legkevésbé. Vagyis a legnagyobb kapacitásfelesleg a szakképzésben, ezen belül is a szakiskolai képzésben figyelhető meg. Az általános iskola évfolyam szerinti létszámadatai azt mutatják, hogy a középfokú intézményeknek középtávon tartósabb demográfiai apálllyal kell számolniuk. Az elkövetkező két évben még csökkenés várható, majd a jelenlegi szintre áll vissza a belépők száma. Kisebb emelkedésre csak 8 év múlva lehet számítani.

A tanulók jelentkezési preferenciái permanens változást mutattak a vizsgált időszakban. Az első helyes jelentkezések esetében folyamatosan emelkedett a gimnáziumi képzésbe jelentkezők aránya, míg folyamatosan csökkent a szakközépiskolákba. Az évezred elején a két érettségi adó képzés közül a szakközépiskola volt népszerűbb. 2007 fordulópontot jelent, ez volt az első év, amikor a gimnáziumba jelentkezők aránya meghaladta a szakközépiskolákba jelentkezőkét. A szakiskolások továbbtanulási aránya kevésbé változott az elmúlt évtizedben.

Fenntartók szerint 2013-ban a meghirdetett középiskolai tagozatok háromnegyede volt állami iskoláké, 14,5%-a egyházi és 10,5%-a magániskolai. Képzési típus szerint eltérő a nem állami szerepvállalás mértéke, a gimnáziumi képzésben jelentős a nem állami szektor jelenléte, különösen az egyházi fenntartóké. Az egyházi iskolák tagozati kínálata jelentősen meghaladja a magán- és alapítványi iskolákét. Az egyházi iskolák főként a gimnáziumi képzésben elterjedtek, ott is a 8 osztályos képzésben, míg a magániskolák inkább a szakképzésben vannak jelen. A bejutási esélyek azt mutatják, hogy az állami iskolák sokkal szelektívebbek a gimnáziumi képzés minden formájában, mint a nem államiak.

Fontos megjegyezni, hogy a középfokú iskolarendszert jelentős belső tagoltság jellemzi, így az egyes képzési típusokon belül képzési programok szerint is igen eltérő bekerülési esélyekkel kell számolni. Emellett a fenntartói és a területi különbségek további eltéréseket okozhatnak.

Záró gondolatok

A fejezet a középfokú felvételi információs rendszer intézményi adatbázisának idősoros (2000-2013 közötti) elemzésére vállalkozott megyei szintű bontásban. A területiség ez esetben nem a kistérségi szintet jelenti, hanem a megyei és település típus szerinti felbontást. Ez is elegendőnek bizonyult ugyanis a vizsgálat által kitűzött cél eléréséhez, mely elsősorban megyénkénti és településtípusonkénti összevetést lehetővé tevő országos látképet kívánt nyújtani a középfokra való továbbhaladásról.

Így az elemzések megyei, míg az összegző megállapítások országos szinten történtek. Ezek háttérében olyan táblák és adatok álltak, melyek megyei szintig részletezték a területi különbségeket, és összegzően mutattak településtípusok közötti eltéréseket. Térképek azért nem készültek az adattáblákból, mert a vizsgálat jelen szakaszában inkább az általános (átlagot mutató) országos helyzetkép feltárása volt a cél. A kutatás jelenlegi eredményei kiváló kiindulópontot jelentenek ahhoz, hogy a területi kutatás eszközszerét a későbbiekben alkalmazva differenciáltabb képet kapjunk a vizsgált témáról.

6. Felsőoktatás és regionalitás

Az előző fejezetben tárgyalt közoktatás és iskolázottság területi és társadalmi összefüggései után áttérek a felsőoktatásra. A felsőoktatás elemzésében is új szemléletmódot és eredményeket hoz a regionális kutatás módszertana. A következőkben a felsőoktatás terén végzett területi kutatásaimból mutatok be néhányat, melyek jól szemléltetik a módszer hatékonyságát. Szeretném láttatni, hogy a felsőoktatás vizsgálatában is megkerülhetetlenek a regionális elemzések, mivel minőségileg új eredményekre vezetnek, új megközelítést biztosítanak a problémák megértésében és elemzésében.

Jelentkezés a felsőoktatásba

A most következő fejezetnek a legnagyobb része régebbi kutatásaimra épül, mégis úgy vélem, hogy helye van a disszertációmban, mivel a célom, hogy a regionális kutatás eredményeit, létjogosultságát és módszereit mutassam be az elmúlt 25 éves kutatómunkámon keresztül. Így elsősorban nem a jelenlegi magyarországi felsőoktatási helyzetet elemezem a területi mutatók alapján, hanem egy hosszabb időszakaszról szeretnék átfogó képet nyújtani, illetve bemutatni néhány mutató és a megyei elemzések segítségével a felsőoktatás kutatásának területi hatékonyságát.

A fejezet jelentős része a 2000-es évek közepén készült kutatásra épül²², amelyet a Felvi (Felsőoktatási felvételi rendszer) adatbázisának feldolgozásával készült, azonban az akkori adatok és megállapítások és főleg ezek regionális vonatkozásai ma is megállják a helyüket. Azóta nem készült ilyen részletes korcsoportok, nemek és lakóhely szerinti elemzés, ez is indokolja a kutatási eredmények disszertációba kerülését. A fejezet második fele már jóval későbbi munkám, amelyet 2013-ban végeztem. A két bemutatott elemzés több szempontból világít rá a felsőoktatásba történő jelentkezés területi aspektusaira és eredményeire, melyek alapján a jelentkezések finomabb térszerkezete bontakozik ki. Az elemzések elsősorban megyei és nem kistérségi szintűek, mivel a felsőoktatás területileg sokkal nagyobb kiterjedésű vonzáskörzettel rendelkezik, mint a közoktatás; és ennek megfelelően a hálózata is sokkal ritkásabb.

²² Forray R. Katalin – Híves Tamás: Tudástérkép, 2005

A kilencvenes évek egyik meghatározó oktatási folyamata a felsőoktatás dinamikus bővülése. A nyolcvanas évek közepétől a kilencvenes évek végéig a hallgatók létszáma csaknem háromszorosára növekedett, azonban a későbbi években, leginkább 2010 után megállt a felsőoktatásban tanulók dinamikus növekedése. A diplomával rendelkező népesség aránya viszont dinamikusan emelkedik. A felsőoktatási expanzióról disszertációm későbbi fejezetében írok részletesen.

A felsőoktatás folyamatos bővülése összetett társadalmi feltételek és motivációk nyomán alakult ki az 1990-es években. Robbanásszerűségében nyilván szerepet játszik a felsőoktatás évtizedeken át erőszakkal fenntartott zártsága, azaz hogy az ország társadalmi-gazdasági fejlettségéhez képest felmerülő, a felsőoktatási továbbtanulásra, a diplomássá válásra irányuló elfojtott igények csak igen korlátozottan realizálódhattak. A felsőoktatási rendszer nyitottabbá válása önmagában is növeli az aspirációkat – még ma is többen akarnak továbbtanulni, mint ahányan ténylegesen bejutnak. (Forray – Híves 2005)

Az igények és aspirációk jellegében és tendenciáiban azonban ma is megfigyelhetők azok a társadalmi különbségek, amelyek a zárt felsőoktatást jellemezték (Róbert 2000). A fejezetben a társadalmi esélyeket területi szempontból vizsgálom meg. Abból indulok ki, hogy a tudásalapú társadalom kialakulásának és működésének olyan felsőoktatási szerkezet és hálózat felel meg, amely hozzásimul az ország településszerkezetéhez, és nem teremt indokolatlan lakóhelyi esélyegyenlőtlenséget (Barakonyi 2000). A hallgatói jelentkezések alapján azt vizsgálom, hogyan alakulnak ebből a szempontból a továbbtanulási aspirációk, vannak-e és milyen jellegűek a területi eltérések.

Nők és férfiak

A 2000-es évtizedben közelítőleg 150 ezer fiatal adta be a jelentkezését felsőoktatási intézménybe. Nappali tagozatra 96 ezren jelentkeztek 2005-ben, a többiek esti, levelező vagy távoktatási férőhelyeket céloztak meg. Egy jelentkező átlagosan két helyet jelölt meg, így összesen mintegy 320 ezer jelentkezés érkezett a felsőoktatásba. Az összes jelentkezésnek csaknem háromnegyede irányult nappali tagozatú férőhelyekre. E hatalmas tömeg területi megoszlásának két jellemzőjét láthatjuk a következőkben: a megcélzott felsőoktatási intézmény szintje és a jelentkezők neme szerint.

A felsőoktatási intézményeket a felvételi lapon megjelölt kód alapján vizsgáltam, azaz különbséget tettem a képzési helyek között mind az intézményi szint, mind pedig a képzés helyszíne szerint. Azaz például a szekszárdi főiskola a Pécsi Tudományegyetem szervezetéhez tartozik, de Tolna megyében szerepeltetem az oda jelentkezőket, vagy a mezőtúri főiskola a

szarvasival képez szervezeti egységet, de az elemzésben elkülönítem, melyik város (illetve megye) intézményébe adták be a felvételizők a jelentkezést.

A képzési helyeket két csoportra bontva mutatom be: az egyetemet és az egyéb felsőoktatást elkülönítem. Az utóbbi csoportot természetesen a főiskola dominálja, de ide soroltam például az ÁIFSZ képzési helyeket is. A jelentkezések közel fele-fele arányban irányulnak egyetemi és egyéb képzésbe. Az érettségintúli képzést harmadfokú képzésnek is nevezzük; ezen belül a rövid ciklusú felsőfokú képzés rövidítése az ÁIFSZ (Híves – Radácsi 1997).

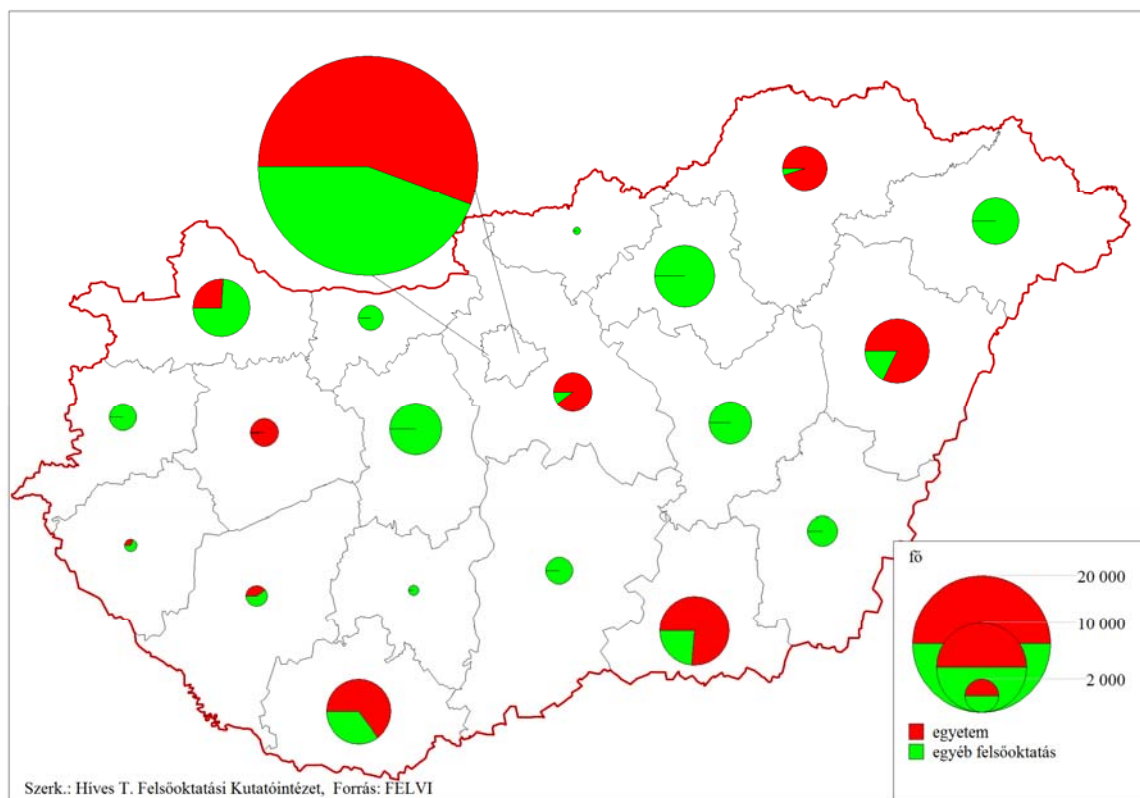
A kiemelt területi egység elsősorban a megye, de elemeztem az adatokat regionális bontásban is. A megyei szint az ország felsőoktatással való “lefedettségét” mutatja elsősorban, míg a regionális egységekben aggregált adatok kiegyenlítik a hálózat egyenlőtlenségeit.

Az 36. térkép a főváros dominanciáját érzékelteti: minden második jelentkezés budapesti képzési helyre irányult. A jelentkezések számát mutató körök országos eloszlása azt mutatja, hogy a fővárost nagy felsőoktatási intézményeket működtető centrumok övezik. Egy másik karéjt képez a határhoz közeli egyetemi centrumok füzére, a kettő között pedig kisebb vonzást kifejtő felsőoktatási háló helyezkedik el. Mind az észak-keleti, mind pedig a nyugati határ mentén hiányzanak a nagyobb felsőoktatási központok. Nyugat-Magyarországon ezt a hiányt a földrajzi fekvés és más tényezők ellensúlyozzák, az ország másik csücskében azonban nincsenek meg ezek a feltételek.

A fővároson kívül három nagyobb és három kisebb egyetemi centrum van az országban: Debrecen, Szeged és Pécs, valamint Miskolc, Győr és Gödöllő. A másutt működő egyetemi képzés a jelentkezőknek ezekhez képest csak töredékét vonzza. Az egyeteminél jelentősen sűrűbb a főiskolai és egyéb felsőfokú képzés hálózata: Miskolcon, Gödöllőn és Veszprémen kívül (ahol csekély mértékű a nem egyetemi képzés iránti érdeklődés) a főiskolai és egyéb felsőoktatási formákba jelentkeznek a fiatalok.

Az egyetemi képzés három régióban vonz sok jelentkezőt: a központi, a dél-alföldi és a dél-dunántúli régióban (31. táblázat). A négy további régióban pedig a nem egyetemi szintű képzés egyenlíti ki a hálózatot. Azt sem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy számszerűség tekintetében még az aggregált területi egységek között is óriásiak a különbségek.

36. térkép: Jelentkezés felsőoktatásba képzés szintje szerint, 2005

Forrás: Felvi. Szerkesztette: Híves Tamás

31. táblázat: Jelentkezés a felsőoktatásba a képzés szintje szerint, 2005

Régió	összes jelentkezés fő		képzési szint (%)		régió%	
	egyetem	egyéb felsőfok	egyetem	egyéb felsőfok	egyetem	egyéb felsőfok
Központi	94128	70080	57,3	42,7	60,5	42,7
Északkeleti	9285	17577	34,6	65,4	6,0	10,7
Észak-Alföld	14570	22820	39,0	61,0	9,4	13,9
Dél-Alföld	16280	13625	54,4	45,6	10,5	8,3
Dél-Dunántúl	12682	8673	59,4	40,6	8,2	5,3
Közép-Dunántúl	4313	15932	21,3	78,7	2,8	9,7
Nyugat-Dunántúl	4210	15360	21,5	78,5	2,7	9,4
Összesen	155468	164067	48,7	51,3	100,0	100,0

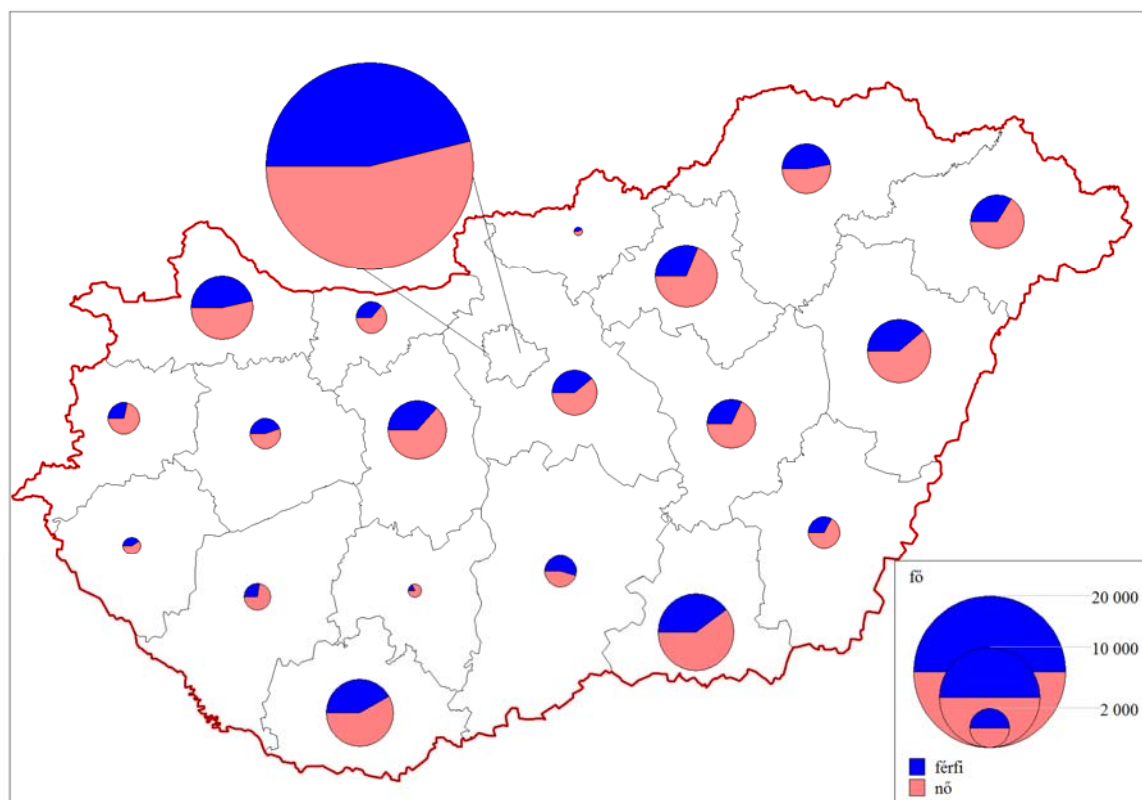
Forrás: Felvi

A jelentkezések nemek szerinti megoszlása olyan mutató, amely társadalmunk mélyebb szerkezetébe enged bepillantást. Máig megfigyelhető az a tendencia, amelyet húsz éve több vonatkozásban kimutatható volt: jóval több nő, mint férfi törekszik diplomához jutni. Ebben az évben a jelentkezők között közel 20%-pontos volt a különbség (58% és 42%).

A 37. térkép megmutatja, hogy a női dominancia minden megye felsőoktatására jellemző, függetlenül attól, hogy ott éppen az egyetem vagy egyéb felsőoktatási forma van jelen. (Képzési helyek szerint persze ez nem érvényes, de itt erre nem térek ki.) Ha a tudás

megoszlását ebből a szempontból vizsgáljuk, akkor (kissé ironikusan fogalmazva) úgy tűnik, az ország teljes területén a nők reprezentálják ezt a tényezőt. Talán arra is lehet következtetni ebből az arányból, hogy a “tudás” – legalábbis az, amely a felsőoktatásban megszerezhető – még mindig nem eléggé vonzó ahhoz, hogy a férfiakat is nőkhöz hasonlóan motiválja. Továbbá feltehető, hogy a képzési szerkezet és társadalmunk még nem vetkőzte le a tradicionális vonásait, dominálnak benne a “női”, azaz hagyományosan nők által tanult és művelt szakirányok.

37. térkép: Jelentkezés felsőoktatásba nemek szerint, 2005

Forrás: Felvi. Szerkesztette: Híves Tamás

Regionális szintre összevonva az adatokat a nők és a férfiak jelentkezési arányaiban mutatkozó hatalmas megyei egyenlőtlenségek csökkennek, de még mindig igen nagyok (32. táblázat). Csak a központi régióban kisebb a férfiak hátránya az országos átlagnál (8%-pont), a dél-alföldi és a nyugat-dunántúli régióban nagyjából megfelelnek az országos átlagnak, a többi négy régióban pedig sokkal nagyobb eltérést tapasztalhatunk: az észak-alföldi régióban a két nem közötti különbség megközelíti a 30%-pontot! Mindez a tudás területi megoszlásának olyan súlyos egyenlőtlenségére utal, amelyre figyelni kell az oktatás irányításában is.

32. táblázat: Jelentkezés a felsőoktatásba nemek szerint, 2005

Régió	férfi			nő		
	fő	férfi %	régió%	fő	nő %	régió %
Központi	56083	45,8	49,7	66481	54,2	42,5
Északkeleti	9422	37,7	8,4	15585	62,3	10,0
Észak-Alföld	12262	35,7	10,9	22128	64,3	14,1
Dél-Alföld	11499	41,2	10,2	16444	58,8	10,5
Dél-Dunántúl	7650	38,7	6,8	12097	61,3	7,7
Közép-Dunántúl	7861	38,3	7,0	12639	61,7	8,1
Nyugat-Dunántúl	8058	42,2	7,1	11034	57,8	7,1
Összesen	112835	41,9	100,0	156408	58,1	100,0

Forrás: Felvi

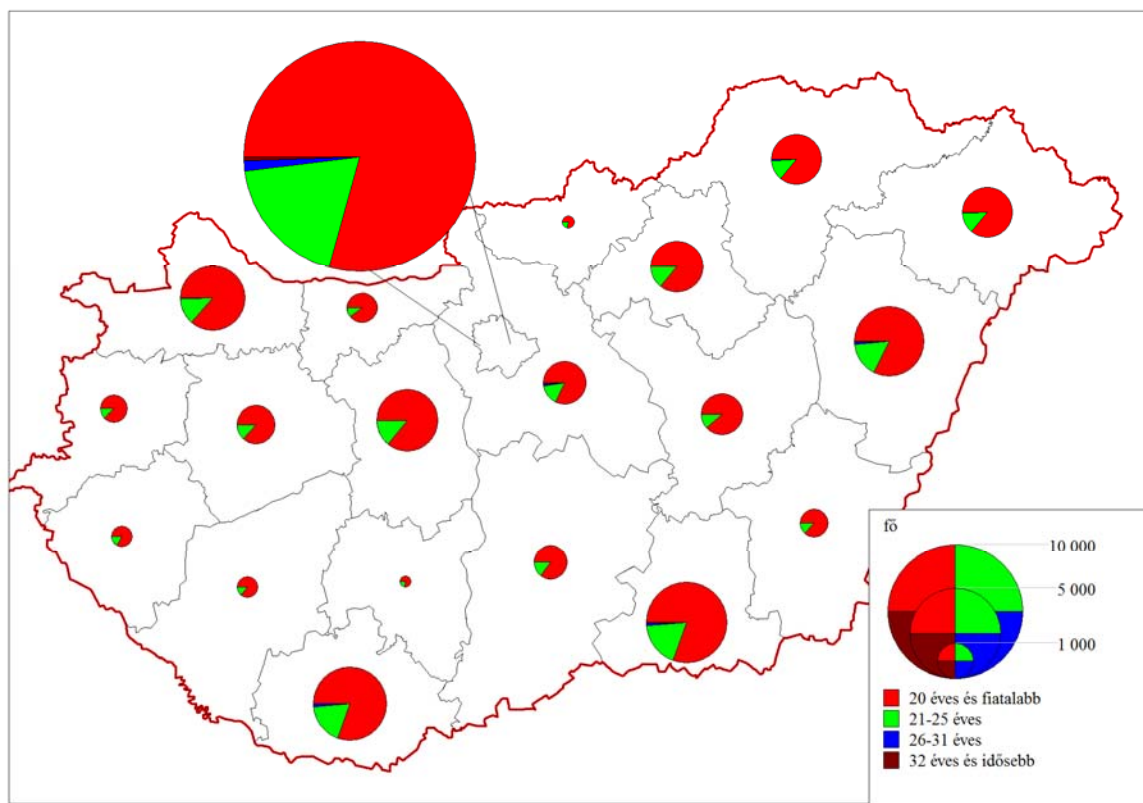
Korcsoportok és képzési formák

A nappali tagozatra irányuló jelentkezések túlnyomó többségét, 82%-át – nem meglepő módon – 20 évnél fiatalabbak adták be, azaz a frissen vagy a közelmúltban érettségizettek. Bár az átlagtól való területi eltérések nem nagyok, mégis lehet jelentőségük. A budapesti (a legfiatalabbak aránya 79%), a Nógrád megyei (77%) és a Tolna megyei (77%) felsőoktatásba irányuló jelentkezések maradnak el jelentősebben az átlagtól, ezen kívül Baranya (80%) és Csongrád (80%) megye felsőoktatásába jelentkezett az átlagnál alacsonyabb arányban a legfiatalabb korosztály. A Nógrád és Tolna megyébe irányuló jelentkezések száma olyan alacsony, hogy nem módosítják jelentősen az átlagot (440 és 330 jelentkezés). Budapesti nappali tagozatra viszont a fiatal korcsoportba tartozók fele adta be jelentkezését, és a másik két megye a legnagyobb vonzású a térségek között. E három felsőoktatási központ más vonatkozásban is a legattraktívabb az országban, ahogyan a 38. térkép is mutatja.

Nem a frissen érettségizettek viszonylagos érdektelensége indokolja az átlagosnál alacsonyabb részesedésüket, hanem az idősebbek motiváltsága, hogy éppen itt tanuljanak. Másként szemlélve esetleg a legnagyobb felsőoktatási központok társadalma, gazdasága és az itteni felsőoktatás nagyobb nyitottsága és rugalmassága által nyújtott szabadság bátorítja az idősebb nemzedékek tagjait, hogy teljes idejű diákok legyenek.

Legmagasabb a fiatalok aránya Heves (90%), Szabolcs-Szatmár-Bereg (88%) és Vas (88%) megyékben. Megkockáztatható az a feltételezés, hogy a képzési szerkezet hasonlósága áll a hasonló arányok mögött: mindhárom térség felsőoktatásában elsöprő arányt jelent a főiskolai szintű pedagógusképzés, amely itt nem vizsgált okok miatt elsősorban a legfiatalabbak számára jelent vonzerőt.

38. térkép: Jelentkezés felsőoktatásba korcsoportok szerint, nappali oktatás, 2005

Forrás: Felvi. Szerkesztette: Híves Tamás

Az összes nappali tagozatú jelentkezők 17%-át adta be 21-25 év közötti fiatal. E korcsoport átlagtól való területi eltérései – ahogyan fent már láthattuk – éppen fordítottjai a legfiatalabbak területi megoszlásának, arányuk ott a legmagasabb, ahol a legfiatalabbaké a legalacsonyabb. Igaz, hogy nem nagyok az eltérések, de talán mégis módosíthatja az adott felsőoktatási intézmények szociális viszonyait, hogy csak minden tizedik (például Komárom-Esztergom vagy Vas megyében) vagy minden ötödik jelentkező nem a legfiatalabbak közül kerül ki.

A vizsgált két további korcsoport jelentősen nem módosítja a képet. Az összes nappali tagozatú jelentkező 1,5%-át adták be 26 évesek és idősebbek. E jelentkezőknek több mint a fele Budapestre irányult, nagyobb számban Baranya, Csongrád és Hajdú-Bihar megyei képzésbe jelentkezték csupán, ami alátámasztja a legjelentősebb felsőoktatási központok vonzásával kapcsolatos feltevéseinket.

A regionális megoszlások kiegyenlítettebb képet mutatnak. Szükséges felhívni a figyelmet ismét arra, hogy a központi régióba irányul a jelentkezők fele, s csak a két alföldi régió emelkedik ki a nappali tagozatú képzésbe irányuló jelentkezők magasabb számával (33. táblázat).

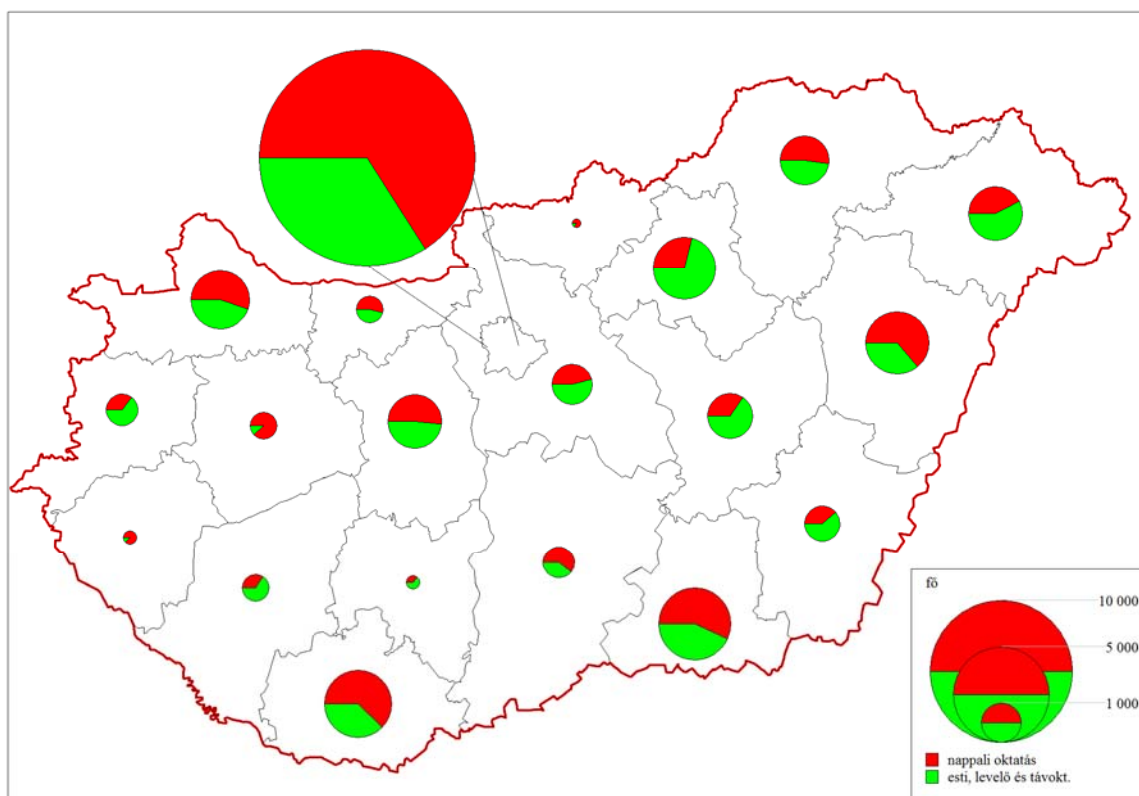
33. táblázat: Nappali tagozatra jelentkezők korcsoportok szerint, 2005

Régió	31 és több éves		26-30 éves		21-25 éves		20 éves és fiatalabb		Nappali	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	össz.	%
Központi	588	0,7	1310	1,5	16691	18,5	71408	79,3	89997	100,0
Északkeleti	31	0,2	63	0,5	1834	14,2	10981	85,1	12909	100,0
Észak-Alföld	54	0,3	173	0,8	2978	14,5	17341	84,4	20546	100,0
Dél-Alföld	61	0,3	167	0,9	3136	17,0	15058	81,7	18422	100,0
Dél-Dunántúl	40	0,3	140	1,1	2373	18,0	10652	80,7	13205	100,0
Közép-Dunántúl	10	0,1	37	0,3	1864	13,2	12242	86,5	14153	100,0
Nyugat-Dunántúl	11	0,1	59	0,5	1642	13,3	10606	86,1	12318	100,0
Összesen	795	0,4	1949	1,1	30518	16,8	148288	81,7	181550	100,0

Forrás: Felvi

Az esti, levelező és távoktatásba irányuló jelentkezések összes száma 98 ezer. Ezek a képzési formák jellemzően a 21-26 éveseké, bár dominanciájuk korántsem annyira egyértelmű, mint a legfiatalabbaké a nappali képzésben (48%). A többi korcsoport közel azonos arányban adta be jelentkezését (16-18% között). A 39. térkép különböző képzési forma szerint ábrázolja a jelentkezőket.

39. térkép: Jelentkezés felsőoktatásba képzési forma szerint, 2005

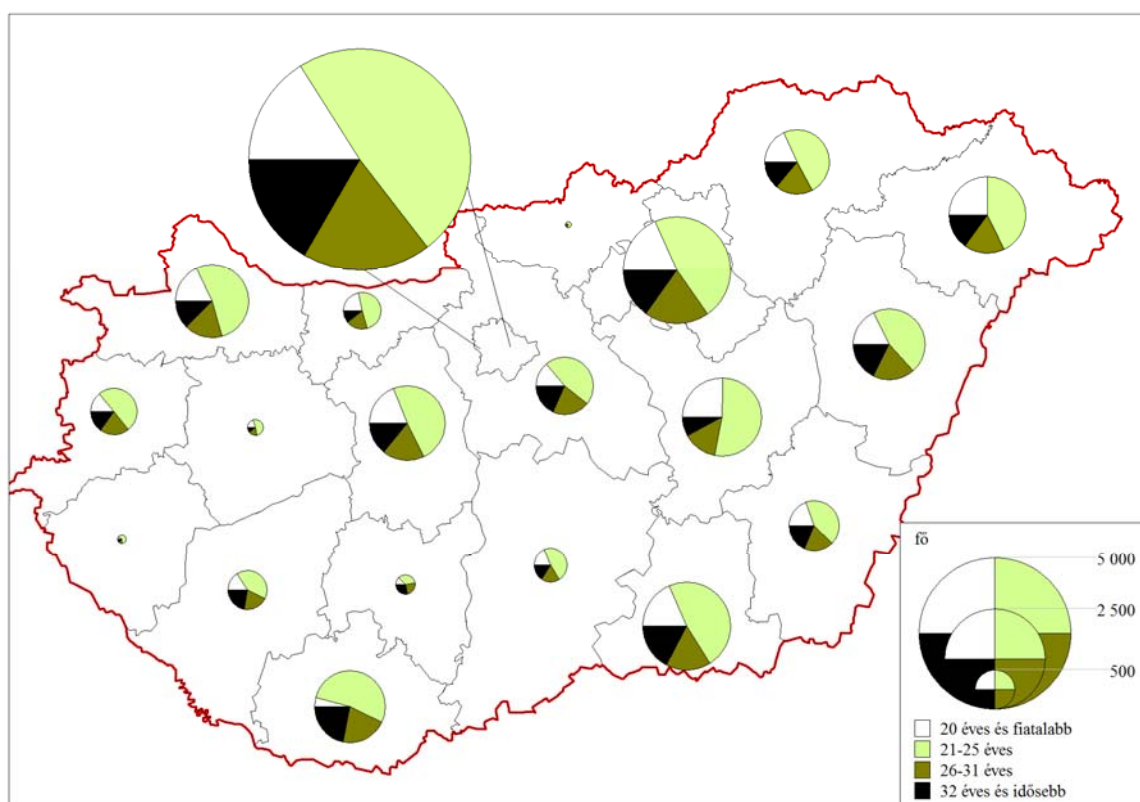

Forrás: Felvi. Szerkesztette: Híves Tamás

A legfiatalabbak viszonylag magas, a többi korcsoporttal közel azonos aránya (17%) talán azokat foglalja magába, akik anyagi okok miatt nem engedhetik meg maguknak, hogy

főfoglalkozású diákok legyenek, és kénytelenek munka mellett tanulni. Ezt látszik alátámasztani, hogy arányuk kiugróan magas Szabolcs-Szatmár-Bereg (25%) és Jász-Nagykun-Szolnok megyében (25%), de az átlagnál magasabb arányokat találunk Békés (20%) és Veszprém megyében is (20%). Ezzel szemben sokkal alacsonyabb a fiatalok felnőttoktatási jelentkezése Budapest (16%), Tolna (13%) és Vas megye felsőoktatásába (14%). Ez a magyarázat nyilván kiegészítésre, további vizsgálatra szorul, mivel nem indokolja a Baranya megyei felsőoktatásba jelentkező fiatalok extrém alacsony számát (182) és arányát (3,9%) és néhány más megyében talált alacsony arányokat (40. térkép).

40. térkép: Felsőoktatásba jelentkezők korcsoportok szerint, esti, levelező, távoktatás, 2005

Forrás: Felvi. Szerkesztette: Híves Tamás

Az idősebb korcsoportok továbbtanulási jelentkezése jórészt a valamilyen ok miatt elhalasztott felsőfokú tanulás iránti igények realizálásának tekinthető. Ezekbe a csoportokba tartoznak a másoddiplomás képzésbe jelentkezők is.

Az idősebb korcsoportból való jelentkezés kiugróan magas arányát mutatja Baranya megye. E jelenség magyarázatához valószínűleg a Pécsi Tudományegyetem sajátos képzési struktúrájában találjuk meg, amely kiemelkedő lehetőséget ad a “vigaszágon” diplomához jutó idősebbeknek.

A regionális arányok alapján fenntartják a megyei megoszlásokat (34. táblázat). A nappali tagozatra irányuló jelentkezésektől legnagyobb mértékű eltérést az északkeleti régió mutatja: ez az egyetlen, ahol az esti, levelező és távoktatási formákba irányuló jelentkezések meghaladják a nappali tagozatosok számát. Ebben egyaránt szerepet játszhat a térség jelentős hányadának gazdasági helyzete és felsőoktatásának szerkezete is.

34. táblázat: Felsőoktatási intézményekbe jelentkezők korcsoportok szerint, esti, levelező és távoktatás, 2005

Régió	31 és több éves		26-30 éves		21-25 éves		20 éves és fiatalabb		Esti, levelező, táv.o.	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	össz.	%
Központi	6242	16,9	7036	19,0	17901	48,3	5863	15,8	37042	100,0
Északkeleti	2032	14,9	2631	19,3	6489	47,5	2502	18,3	13654	100,0
Észak-Alföld	2119	13,5	2589	16,5	7393	47,1	3611	23,0	15712	100,0
Dél-Alföld	1853	17,6	1816	17,3	4870	46,3	1971	18,8	10510	100,0
Dél-Dunántúl	1557	22,7	1422	20,8	3350	48,9	515	7,5	6844	100,0
Közép-Dunántúl	933	13,5	1234	17,9	3355	48,7	1366	19,8	6888	100,0
Nyugat-Dunántúl	985	13,5	1311	18,0	3792	51,9	1213	16,6	7301	100,0
Összesen	15721	16,0	18039	18,4	47150	48,1	17041	17,4	97951	100,0

Forrás: Felvi

Lakóhely és a képzés helye

A társadalmi egyenlőtlenségek sajátos és jelentős dimenziója ragadható meg akkor, ha a lakóhely és a képzési kínálat összefüggéseit vizsgáljuk.

Számos kutatás nyomán megállapítható, hogy a hozzáférhető, a lakóhelyen vagy a környéken hozzáférhető képzés növeli a képzés iránti igényeket (Forray 1988). Azt a kevésbé elméleti összefüggést is ki lehet emelni, hogy a távolabbi képzés elérése több személyes és anyagi ráfordítást kíván, mint a közeli. Személyes ráfordításnak tekinthető az ismeretlen környezetet, elszakadást a családtól, barátoktól. Az anyagi ráfordítás pedig a lakhatás, az utazás, az étkezés és egyéb járulékos költségekben mutatkozik.

Ugyanakkor van egy ezzel ellentétes értelmezési lehetőség is. A távolabbi és vonzó képzés a társadalmi emelkedést jelentheti, az elszakadás a lakóhelytől sok esetben – kiváltképpen, amikor a lakóhely képzési szerkezete nem elég attraktív – az életpálya, a karrier tágasabb lehetőségeit nyújtja, azaz a földrajzi mobilitás egyúttal társadalmi mobilitást, de legalábbis annak lehetőségét is magában hordozza.

Az adatokat úgy csoportosítottam, hogy külön választottam a lakóhely megyéjében működő felsőoktatásba való jelentkezést a megye régiójába történt jelentkezéstől, végül a régió kívüli jelentkezések alkotják a harmadik csoportot. Ezt abból a megfontolásból tettem,

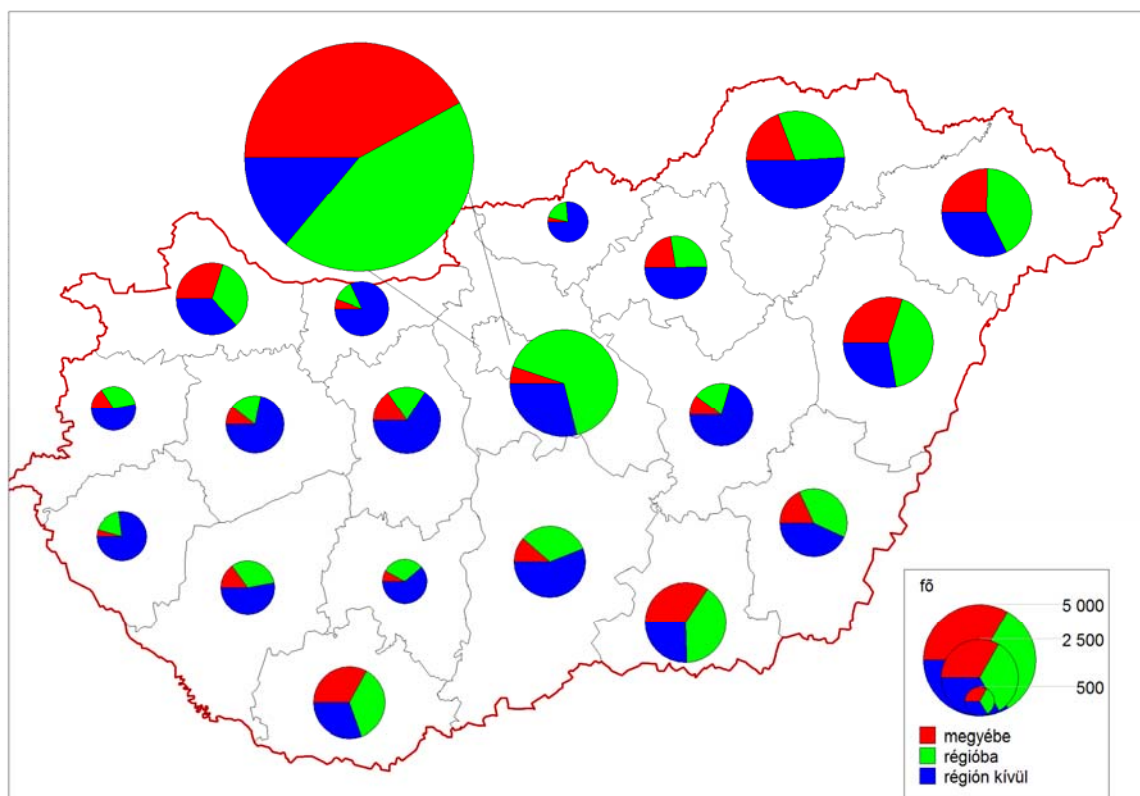
hogy – különösen a felsőoktatási integráció egyik elvi indoka miatt – a régió az a nagyobb területi egység, amely keretet adhatna a térség felsőoktatási igényeinek realizálására. Ez más oldalról azt is biztosíthatná, hogy az adott régió jobb, kiegyenlítettebb ellátottságra tehetne majd szert a felsőfokon képzett munkaerőből.

Ha az első jelentkezések megyei és régiók szerinti megoszlását vizsgáljuk, akkor csaknem azonos létszámok és arányok mellett a megyei intézmények kis mértékű preferenciája mutatkozik meg. Az arányok csak a fővárosi jelentkezések esetében térnek el, ahol az összes jelentkezés aránya magasabb, mint az elsőké. Nehéz azonban értelmezni a többes jelentkezéseket. Feltételezhető az a stratégia, hogy a választások bizonytalansága miatt jelölnek többen legalább másodikként fővárosi intézményt.

Mindegyik megyében magasabb a helyben tanulni kívánók aránya az első jelentkezések alapján, mint az összes jelentkezésben. Ez úgy értelmezhető, hogy a továbbtanulni kívánók egyértelműen a helyben történő tanulást részesítik előnyben. Még erősebb ez a tendencia a regionális megoszlásokat vizsgálva. A jelentkezések fele irányul régió kívüli intézménybe, ám ez az arány úgy jön létre, hogy a fővárosiaknak csak egynegyede, a Pest megyeieknek alig harmada kíván a központi régió kívül tanulni. A skála másik végpontján elhelyezkedő megyékből a fiatalok 80%-a (Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Veszprém, Zala megyék), sőt közel 90%-a (Komárom-Esztergom megye) a régió kívül szeretne továbbtanulni. Arra is érdemes figyelni, hogy a nagy egyetemi központok közül (Budapesten kívül) Baranya, Csongrád és Hajdú-Bihar megyék képesek ott tartani a továbbtanulni kívánó fiataljaikat, viszont a miskolci és a veszprémi egyetem ezt a szerepet nem látja el. Feltűnő, és Győr felsőoktatásának erősödését jelzi, hogy a megyében csaknem ugyanolyan magas a helyi felsőoktatásba jelentkezők aránya, mint a legnagyobb egyetemi székhelyeken (43%).

Az *41. térkép* érzékletesen jeleníti meg a fenti jellegzetességeket. Ismét, talán a korábbiaknál is jobban látszik, milyen megyei eltérések jellemzik az ország felsőoktatási szerkezetét, ha ezt a továbbtanulási igények területi irányai szerint vizsgáljuk. A Dunántúl létszámai eltörpülnek az Alföld, sőt Észak-Magyarország létszámai mellett. (Budapest adatait itt is, mint az előző térképeknél kitétem a határon túlra, a jobb láthatóság kedvéért.)

41. térkép: Jelentkezés felsőoktatásba lakás és képzési hely szerint, 2005

Forrás: Felvi. Szerkesztette: Híves Tamás

Megvizsgáltam ezeket az adatokat abban a metszetben is, hogy a felsőoktatási képzési helyek mely területekről vonzzák a jelentkezőket. Feltételezem ugyanis – kiváltképpen annak az ismeretnek birtokában, hogy a továbbtanulni kívánó fiatalok hajlamosak lakóhelyük vagy közvetlen környékük felsőoktatási intézményeit választani –, hogy a távolabbi lakóhelyről jelentkezők a képzési helyek attraktivitását, vonzását is jelzik. Ez a vonzerő megtestesülhet egyedi, sajátos képzési irányokban, képzési tartalmakban, a diploma magas presztízsében, de jelezheti az adott képzésekbe való bejutás kisebb nehézségi fokát is. A statisztikák nem informálnak arról, milyen okok miatt vonz egy képzési hely, integrált egyetem, főiskola különösen sok vagy éppen különösen kevés hallgatót. Az adott felsőoktatási hely bizonyos funkciójára azonban meglehetősen pontossággal utalnak, arra ugyanis, hogy helyi funkciót lát el vagy éppen országos szerepet tölt be az adott felsőoktatási intézmény, illetve a megye felsőoktatási intézményei együttesen.

Ebben az összehasonlításban (jól követhető ez az 35. és a 36. táblázat adatain!) az egyik szélső póluson azok a megyék foglalnak helyet, amelyek felsőoktatásába jelentkezőknek a fele helybéli, illetőleg megyei lakos. Ezekről azt állapíthatjuk meg, hogy elsősorban helyi – bár itt a helybéliség tágabb területet jelöl, mint a település – igényeket elégít ki. Ilyen a Borsod-Abaúj-Zemplén, a Nógrád és Tolna megyei felsőoktatás. A két utóbbi persze nem is léphet fel

a regionális vonzás igényével, de az észak-magyarországi egyetemi központ “zártága” annál feltűnőbb, és önvizsgálatra készítő lehet.

A másik szélső póluson azok a megyék helyezkednek el, amelyek felsőoktatásába jelentkezőknek több mint kétharmada más megyéből jelentkezett. Ilyenek a Baranya, Csongrád, Győr-Moson-Sopron, Heves, Komárom-Esztergom, Pest, Jász-Nagykun-Szolnok és Vas megyében működő képzési helyek. A csoport néhány tagjára különösen érdemes figyelni. Győr-Moson-Sopron megye felsőoktatása – a viszonylag alacsony létszámok ellenére – ebben az értelmezésben országos szerepkörűnek tekinthető. Heves és Vas megyék főiskolái (egy-egy egyetemi szakkal) állják a versenyt az egyetemi központokkal. Jász-Nagykun-Szolnok megye szűk körű felsőoktatásának úgy látszik, olyan profilt sikerült találnia, amelynek vonzása messze túlnyúlik a megyei, sőt a régiós határokon. Legfeltűnőbb a Hajdú-Bihar megyei felsőoktatás hiánya e listából: a jelentkezők között alig magasabb a más megyéből ide irányulók aránya (57%), mint a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei felsőoktatásban (52%).

A budapesti felsőoktatás a középmezőnyben helyezkedik el, a jelentkezők 37%-a jelölt meg első helyen fővárosi intézményt. Ebben valószínűleg szerepet játszik az a társadalmi tapasztalat is, hogy a főváros elit intézményeit elsősorban lakóinak tartja fenn, a “kívülről” jövőknek kemény feltételekkel és versenytársakkal kell megmérkőzniük. Ezt a szabályt ismerik a főváros lakói is: 77%-uk budapesti intézménybe adta be jelentkezését. Az előnyös gazdasági-kulturális helyzet öröklődését hangsúlyozza, hogy a jelentkezőknek csak 23%-a fővárosi lakos.

35. táblázat: A felsőoktatási intézménybe jelentkezők lakás és képzési hely szerint, 2005

Állandó lakás megyéje	Első jelentkezés fő					Első jelentkezés%				
	megyé- be	régióba, de nem a megyébe	régióba	régió kívül	összes	megyé- be	régióba, de nem a megyébe	régióba	régió kívül	összes
Budapest	24888	1140	26028	8282	34310	72,5	3,3	75,9	24,1	100,0
Pest	777	9432	10209	4467	14676	5,3	64,3	69,6	30,4	100,0
Borsod-A.-Z.	2552	1421	3973	6736	10709	23,8	13,3	37,1	62,9	100,0
Heves	1310	287	1597	2940	4537	28,9	6,3	35,2	64,8	100,0
Nógrád	95	456	551	2090	2641	3,6	17,3	20,9	79,1	100,0
Hajdú-Bihar	3517	1377	4894	3244	8138	43,2	16,9	60,1	39,9	100,0
Jász-Nk.-Szolnok	619	549	1168	4258	5426	11,4	10,1	21,5	78,5	100,0
Szabolcs-Sz.-B.	2826	1902	4728	3609	8337	33,9	22,8	56,7	43,3	100,0
Bács-Kiskun	847	1580	2427	4151	6578	12,9	24,0	36,9	63,1	100,0
Békés	1193	1402	2595	2869	5464	21,8	25,7	47,5	52,5	100,0
Csongrád	3282	546	3828	2459	6287	52,2	8,7	60,9	39,1	100,0
Baranya	2514	275	2789	2328	5117	49,1	5,4	54,5	45,5	100,0
Somogy	677	751	1428	2346	3774	17,9	19,9	37,8	62,2	100,0
Tolna	278	805	1083	2122	3205	8,7	25,1	33,8	66,2	100,0
Fejér	1078	248	1326	4606	5932	18,2	4,2	22,4	77,6	100,0
Komárom-E.	246	310	556	3582	4138	5,9	7,5	13,4	86,6	100,0
Veszprém	575	419	994	3939	4933	11,7	8,5	20,2	79,8	100,0
Győr-Sopron	2396	211	2607	2948	5555	43,1	3,8	46,9	53,1	100,0
Vas	573	570	1143	1922	3065	18,7	18,6	37,3	62,7	100,0
Zala	163	547	710	2944	3654	4,5	15,0	19,4	80,6	100,0
Együtt	50406	24228	74634	71842	146476	34,4	16,5	51,0	49,0	100,0

Forrás: Felvi

36. táblázat: Felsőoktatási intézménybe jelentkezők lakás és képzési hely szerint, 2005

Állandó lakás megyéje	Összes jelentkezés – fő					Összes jelentkezés – %				
	megyé- be	régióba, de nem a megyébe	régióba	régió kívül	összes	megyé- be	régióba, de nem a megyébe	régióba	régió kívül	összes
Budapest	56164	2216	58380	15124	73504	76,4	3,0	79,4	20,6	100,0
Pest	1418	21533	22951	8667	31618	4,5	68,1	72,6	27,4	100,0
Borsod-A.-Z.	5206	2976	8182	14465	22647	23,0	13,1	36,1	63,9	100,0
Heves	2624	657	3281	6895	10176	25,8	6,5	32,2	67,8	100,0
Nógrád	177	962	1139	4908	6047	2,9	15,9	18,8	81,2	100,0
Hajdú-Bihar	7497	2607	10104	6943	17047	44,0	15,3	59,3	40,7	100,0
J.-Nk.-Szolnok	1262	1239	2501	10255	12756	9,9	9,7	19,6	80,4	100,0
Szabolcs-Sz.-B.	4988	4527	9515	8760	18275	27,3	24,8	52,1	47,9	100,0
Bács-Kiskun	1455	3548	5003	9445	14448	10,1	24,6	34,6	65,4	100,0
Békés	1924	3069	4993	6471	11464	16,8	26,8	43,6	56,4	100,0
Csongrád	6248	981	7229	5035	12264	50,9	8,0	58,9	41,1	100,0
Baranya	4959	407	5366	4678	10044	49,4	4,1	53,4	46,6	100,0
Somogy	983	1726	2709	5056	7765	12,7	22,2	34,9	65,1	100,0
Tolna	383	1993	2376	4811	7187	5,3	27,7	33,1	66,9	100,0
Fejér	1863	703	2566	10467	13033	14,3	5,4	19,7	80,3	100,0
Komárom-E.	445	720	1165	7854	9019	4,9	8,0	12,9	87,1	100,0
Veszprém	1287	873	2160	8836	10996	11,7	7,9	19,6	80,4	100,0
Győr-Sopron	4772	441	5213	6771	11984	39,8	3,7	43,5	56,5	100,0
Vas	916	1149	2065	4227	6292	14,6	18,3	32,8	67,2	100,0
Zala	318	1130	1448	6959	8407	3,8	13,4	17,2	82,8	100,0
Együtt	104889	53457	158346	156627	314973	33,3	17,0	50,3	49,7	100,0

Forrás: Felvi

A felvettek

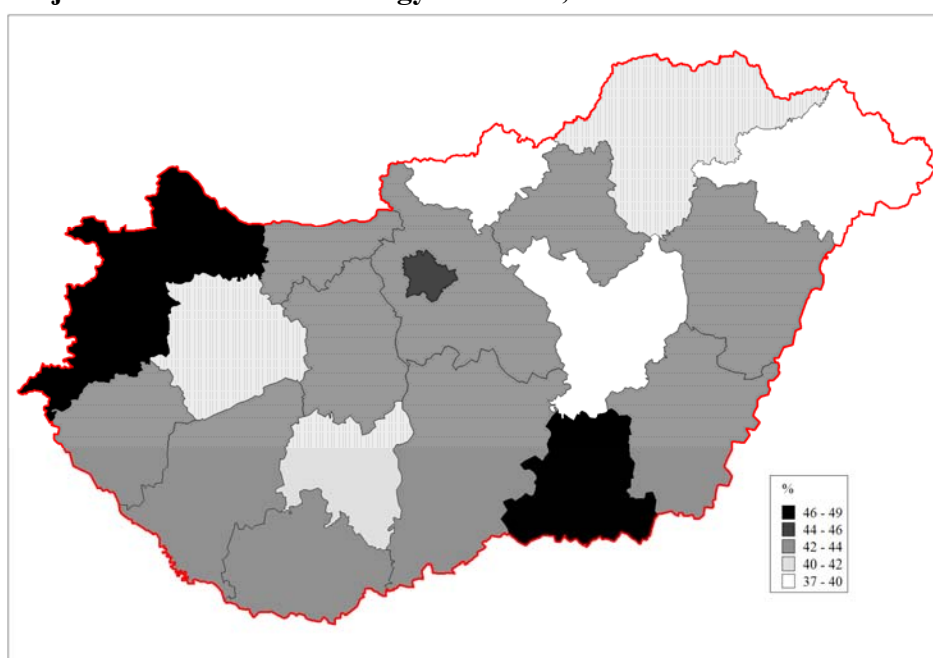
Az alábbiakban a felsőoktatásba felvételt nyertek területi megoszlását a jelentkezők és felvettek lakóhelye, illetve a felsőoktatási képzési hely székhelye szerint elemzem. Előre kell bocsátani, hogy elemzés nem terjed ki valamennyi jelentkezőre, mivel csak azokat lehetséges vizsgálni, akikről rendelkezésre áll a lakóhely szerinti adat is. Ilyen módon most 235 ezer jelentkezés (ez természetesen ezúttal nem ugyanennyi személyt jelent) és 102 ezer felvett diák adatai vizsgálhatók. A felvettekről az OFI-tól kapott adatok tartalmazzák már a nyári pótfelvételük során a felsőoktatásba jelentkezők és bejutottak számát is.

Ennyi bizonytalanság ellenére úgy vélem, hogy az adatok, illetve a megoszlások további információkat adnak részint az igények és esélyek területi különbségeiről, részint a felsőoktatási képzési helyek iránti igények tükrében ezeknek a fiatalokra gyakorolt vonzerejéről.

Az adatok szerint a jelentkezések 43%-a realizálódott. Másképpen fogalmazva – ha az első fordulóban jelentkezők számához viszonyítjuk – mintegy 60%-os realizálásról beszélhetünk. Az első fordulóban jelentkezők meghatározott feltételek között jelentkezhetnek csak ismét, de valószínűleg közel ugyanazok, mint az első körben.

A felvettek a lakóhely szerinti (megyei) arányai meglehetősen közel esnek egymáshoz (42. térkép). Ez arra utal, hogy a fiatalok, bárhol éljenek is az országban, nagyjából hasonlóan vannak tisztában tudásukkal, lehetőségeikkel, amikor választanak a továbbtanulás iránya és helyszíne szerint. Történik ez annak ellenére, hogy tudjuk, az egyes középiskolák színvonala között nagyok lehetnek a különbségek (37. táblázat).

42 térkép: Bejutás a felsőoktatásba megyék szerint, 2005

Forrás: Felvi. Szerkesztette: Híves Tamás

Legmagasabb arányban (a jelentkezések 48-49%-a) a Csongrád, Győr-Moson-Sopron és Vas megyében lakók jutottak be a megcélzott felsőoktatási képzési helyre, s alig elmaradva tőlük (46%) a budapestiek. Legkisebb arányban pedig (37-39%) a Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei lakosok. A kedvezőtlenebb arányt hordozókhöz tartoznak még a Borsod-Abaúj-Zemplén és Tolna megyében élő fiatalok (40-41%). Rangsorba állítva a megyéket a bejutottak aránya szerint, az eltérések nem nagyok, de statisztikailag jelentősek, és a kirajzolódó tendencia is figyelmet érdemel.

Hivatkoztam arra, hogy a jelentkezők saját megyéjüket (vagy a fővárosban élők Budapestet) részesítették előnyben választásaikkal. Most azt láthattuk, hogy a nagy felsőoktatási központokban élők (különösen a fővárosiak) nagyobb arányban jutottak be a választott képzési helyre, mint a központoktól távolabb élők. A lakóhely még olyan aggregált szinten is, mint a megye előnyös vagy hátrányos pozíciókat jelöl ki, azaz a lakóhely által reprezentált előnyök és a hátrányok halmozódnak.

Különösen élesen mutatja ezt a felsőoktatási képzéssel gyengén ellátott Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád és Tolna megye. Ha általánosnak látszik az a tendencia, hogy a lakóhelyhez közeli felsőoktatás előnyt jelent már a jelentkezéseknél is, a távolabbi nyilvánvalóan hátrányt feltételez. Éppen ezekben a megyékben láttuk, hogy a fiatalok nagy hányada nem megyei, sőt nem is régió belüli felsőoktatást választ, hanem távolabbra törekszik – nagy hányadban Budapestre. Így pedig választásaik sokkal kisebb arányban realizálódnak, mint más megyék lakóinál. Célzott vizsgálatok hiányában csak találgathatunk, de persze szakirodalmi tapasztalatok alapján: ugyanis sokkal nehezebb pontosan “belőni” egy távolabbi, kevésbé ismert felsőoktatási intézmény felvételi követelményeit, nehezebb hozzáférni célzott (esetleg a képzési hely, az intézmény oktatói által tartott felvételi előkészítőhöz, mint a közelben élőknek.

Bár a két észak-keleti megye közül az egyik (Borsod-Abaúj-Zemplén) egyetemnek is otthont ad, más adatokon láttuk, hogy ez az egyetem (még) sok szempontból nem működik más központokhoz hasonló sokfunkciós szellemi központként. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye hatalmas, integrált főiskolája pedig valószínűleg még mindig nem nyújt elegendő képzést ahhoz, hogy az országgal egyező arányban befogadja a jelentkezőket.

37. táblázat: A felsőoktatásba jelentkezők és felvettek száma és aránya (fő)* 2005

Lakóhely		Fő	Bejutási arány%
Bács-Kiskun	Jelentkező	10555	43,9
	Felvett	4633	
Baranya	Jelentkező	12597	43,6
	Felvett	5496	
Békés	Jelentkező	8341	42,6
	Felvett	3557	
Borsod-Abaúj-Zemplén	Jelentkező	18420	40,5
	Felvett	7454	
Budapest	Jelentkező	46333	45,5
	Felvett	21078	
Csongrád	Jelentkező	8792	48,5
	Felvett	4262	
Fejér	Jelentkező	9268	42,1
	Felvett	3900	
Győr-Moson-Sopron	Jelentkező	8389	48,0
	Felvett	4023	
Hajdú-Bihar	Jelentkező	12140	42,4
	Felvett	5145	
Heves	Jelentkező	7139	42,1
	Felvett	3006	
Jász-Nagykun-Szolnok	Jelentkező	9189	38,6
	Felvett	3546	
Komárom-Esztergom	Jelentkező	6263	43,3
	Felvett	2711	
Nógrád	Jelentkező	4535	37,3
	Felvett	1690	
Pest	Jelentkező	21352	43,5
	Felvett	9293	
Somogy	Jelentkező	10972	43,1
	Felvett	4731	
Szabolcs-Szatmár-Bereg	Jelentkező	12512	39,3
	Felvett	4914	
Tolna	Jelentkező	5425	40,7
	Felvett	2208	
Vas	Jelentkező	5105	48,0
	Felvett	2448	
Veszprém	Jelentkező	9329	41,7
	Felvett	3891	
Zala	Jelentkező	8352	42,3
	Felvett	3531	
Összes : Jelentkező		235008	43,2
Összes : Felvett		101517	

* Jelentkezésben a pótfelvételik adatai is szerepelnek.

Forrás: Felvi

A felsőfokú továbbtanulási igények (jelentkezések) és realizálásuk területi szerkezetét vizsgálva olyan társadalmi eredetű egyenlőtlenségek mutatkoznak, amelyek egyaránt összefüggésbe hozhatók az adott térségek gazdasági fejlettségével és a felsőoktatás területi szerkezetével. E feltételek közül az előbbieket – az általánosabb környezeti feltételek – csak

hosszabb távon és közvetett módon korrigálhatók. Ám a felsőoktatási alrendszer módosítható közvetlenebb és viszonylag rövidebb távon is. Nem egyszerű beavatkozást igénylő feladat persze ez sem. Ahogyan korábbi kutatások kiemelték (Forray-Kozma 1999), az ország keleti felének viszonylag fejlettebb oktatási szerkezete hozzájárulhat ahhoz, hogy az ország nyugati fele számára képezi ki a munkaerőt. Most az is láthatóvá vált, hogy (változatlanul) a nők a felsőoktatás domináns „merítési bázisa”. Amiben persze nem az jelenti a problémát, hogy nők akarnak továbbtanulni, hanem az, hogy a férfiak még mindig kisebb mértékben. Ez pedig a felsőoktatásban megszerezhető tudás és a gazdaságban és társadalomban konvertálható oklevél hagyományosnak – legalábbis az elmúlt fél évszázad hagyományai értelmében – tekinthető struktúráinak továbbéléséről tanúskodik. Tervezett további kutatásaim ezeknek az összefüggéseknek mélyebb és időbeni alakulását célozzák.

Jelentkezések a 2010-es évek elején

2013-ban újból megvizsgáltam a felsőoktatásba jelentkezőket a Felvi statisztikái alapján. Ez a vizsgálat területileg részletesebb, kistérségi szinten készült, azonban idő és adathiány miatt nem olyan részletes, mint a korábbi. A legfrissebb elemzésem nem tért ki ugyan a nemekre, korcsoportokra és intézménytípusokra, azonban területileg szemléletesebb képet mutat a jelentkezők és felvettek arányáról, a jelentkezők és a releváns korcsoport arányáról.

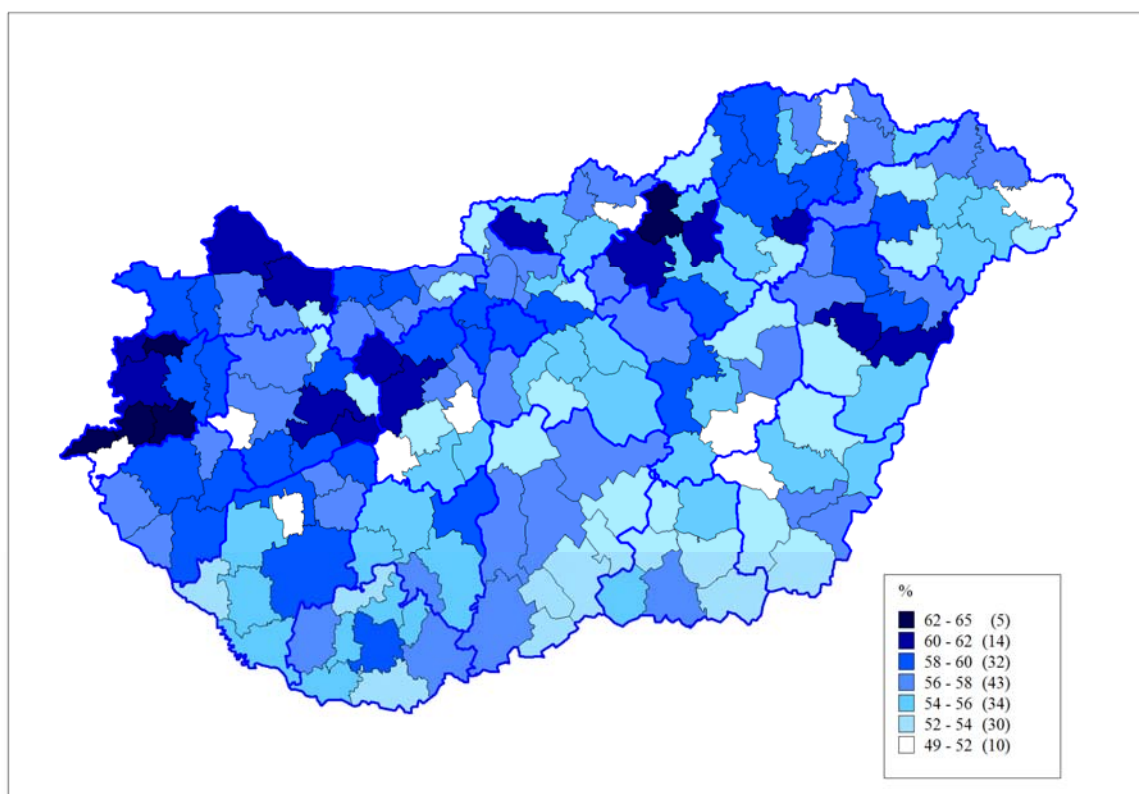
Ha területileg megvizsgáljuk a 2012-es felsőoktatásba jelentkezők és felvettek arányát, jelentős eltéréseket tapasztalhatunk. (43. térkép) A térkép a jelentkezők kistérségenkénti lakóhelye szerint ábrázolja a jelentkezők és felvettek arányát, összevonva minden finanszírozási formát és oktatási munkarendet. A térképen szembetűnik az ország két eltérően viselkedő része. Különösen a Dunántúl nyugati és északi kistérségeiben magas, 60% körüli az arány, ami azt mutatja, hogy a jelentkezők jól mérték fel a lehetőségeiket és legtöbbször felvételt nyertek a felsőoktatásba. Ezzel szemben az ország dél-keleti részén, elsősorban a Dél-Alföldön kevésbé jól találkozott az igény a lehetőséggel, itt 50% körüli az arány. A legalacsonyabb arányt mutató 10 db, a térképen fehér folttal jelzett kistérségnek nincs komolyabb városközpontja, rurális, elöregedő vagy hátrányos helyzetű kistérség. (Forray-Híves 2002)

Azonban az ország két fő része mellett több kisebb, de jelentős területi különbséget is láthatunk. Az ország északkeleti kistérségeiben magasabb a bejutási arány, és Debrecentől délre fekvő kistérségekből rendkívül magas, míg északra jóval alacsonyabb, különösen alacsony a Nyíregyháza környéki kistérségekben. Egy régió belüli ilyen jelentős eltérésnek a magyarázata lehet, hogy a helyben működő középiskola jobban felkészíti vagy orientálja a

tanulóit. A másik ok, hogy viszonylag kevesen jelentkeznek felsőoktatásba, de ők a legjobb tanulók. Pest megye kettős viselkedése összhangban van más társadalmi és gazdasági mutatóval. E megyének két jól elkülönülő része van. A budapesti agglomeráció északi és nyugati részében magas a felvettek aránya, míg a déli, keleti alföldi részben sokkal alacsonyabb ez az arány. Ez utóbbi térség nagyon hasonlít az Alföld középső részéhez, itt Budapest hatása kevésbé érvényesül.

A kistérségi térképet összevetve a korábbi 2005-ös állapotot tükröző térképpel látszik a finomabb felbontás előnye, pl. Fejér vagy Pest megye kistérségeinek eltérő helyzete. Míg a megyei térképen mindkettő átlag körüli értéket mutat, addig a kistérségin jól elkülönülő területek látszanak, ahol igen magas a bejutási arány és ahol igen alacsony. A korábbi állapothoz képest Csongrád megye helyzete változott meg alapvetően. Hét év alatt jelentősen csökkent a bejutási arány itt a többi megyéhez képest, vagy inkább úgy fogalmaznánk, hogy a kisebb számú jelentkező közül a többi térségben nagyobb arányban jutottak be.

43. térkép: Felsőoktatásba jelentkezők és a felvettek aránya kistérségenként, 2012

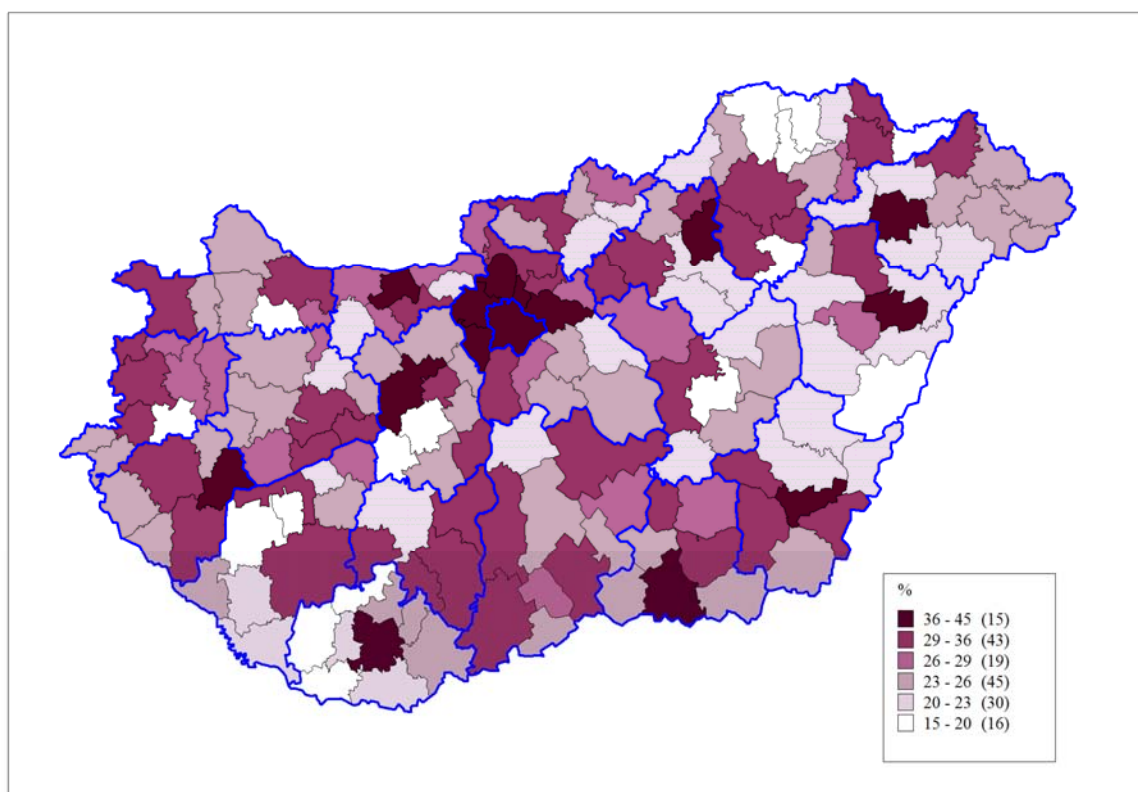

Forrás: TeIR, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Szerkesztette: Híves Tamás

A következő térképen a jelentkezők számát viszonyítottam a 20-29 éves korcsoporthoz (44. térkép). A jelentkezők számában minden finanszírozási forma, minden munkarend és képzés típus adatai összesítve szerepelnek. A térkép a jelentkezők lakhely szerinti megoszlását mutatja, és rajta igen jelentős területi különbségek láthatók. A legmagasabb az arány

Budakeszi kistérségben (23%), a legalacsonyabb a Bodrogi kistérségben (7%). Ez a különbség kiugróan magas, és az alapvető oka a társadalom térbeli egyenlőtlensége, az egyenlőtlen fejlődése. Ha a térképre nézünk egyértelműen kirajzolódnak a hátrányos helyzetű kistérségek. Eltérések természetesen vannak, aminek helyi okai lehetnek; elsősorban az, hogy az adott kistérségben hagyománnyal rendelkező felső-, vagy középfokú oktatási intézmény működik. Jól látszanak a regionális egyetemek fiatalságokat bevonó hatásai, de ugyanakkor például Baranyában az is feltűnik, hogy a pécsi egyetem elsősorban a pécsiekre van nagyobb vonzerővel, míg a környező kistérségekből sokkal kevesebben jelentkeznek a felsőoktatásba (Pécs 19%, Sellye 8,8%). A Szeged környéki kistérségekből viszont sokkal többen jelentkeztek, itt kiegyenlítettebb az arány. Bár ez a térkép nem mutatja azt az információt, hogy hova jelentkeznek a különböző kistérségekben lakók, de feltételezhetően a legtöbben a helyi regionális felsőoktatási központba. Szegedhez képest Debrecen helyzete ezzel ellentétes, Pécshez hasonlítható. Miskolc kistérsége pedig Szegedhez hasonlóan nem ugrik ki jelentősen a jelentkezők arányát tekintve a környezetéből. Pest megye e mutató tekintetében is két részre szakadt. Budapesttól északra és nyugatra fekvőre és az alföldi részre.

44. térkép: Felsőoktatásba jelentkezők és a 20-29 éves korcsoport aránya kistérségenként, 2012

Forrás: TeIR, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Szerkesztette: Híves Tamás

Zárógondolatok

A felsőoktatást vizsgálva elsőként a jelentkezéseket elemeztem meg több oldalról. Megfigyeltem a nemek, a korcsoportok, a képzési formák és a lakóhely szerinti megoszlást – megyei szinten elemezve. Ezek az elemzések bár tíz évvel ezelőtti adatokra támaszkodnak, mégis alkalmasak arra, hogy láthatóvá tegyék, a felsőoktatás területi elemzéséhez sok esetben elegendő a megyei szint. Ez a vizsgálat elsősorban a felsőoktatás-kutatás egyik lehetséges területi módszerét hivatott bemutatni.

A fejezet utolsó része 2012-es adatok alapján kistérségi szinten mutatja a felsőoktatásba jelentkezők és felvettek arányát. Ez került összevetésre az adott kistérségben élő, 20-29 éves korcsoport arányával. Ez az összevetés és a kapott eredmények bizonyítják, hogy a területi kutatás módszere finomabb felbontást nyújt megfelelő mutatók képzése esetén. Azt is láthattuk, hogy a kartografikus módszerrel mindez kiválóan szemléltethető és elemezhető.

Felsőoktatási hálózat és stratégiák

Az oktatás intézményhálózatának vizsgálata hosszú ideje állandó tárgya kutatásaimnak, ahogyan az előző fejezetekben ezt már több oldalról bemutattam. Vizsgáltuk – Forray R. Katalinnal és Kozma Tamással – az óvodák, az általános iskolák, a középfokú iskolák területi elhelyezkedését, a szakképzést, az intézmények hálózatának jellegzetességeit.²³ (Híves – Kozma 1995, Forray – Kozma 1999, Forray – Híves 2004) Abból indultunk ki, hogy a lakóhelyen lévő intézmény az oktatás-nevelés-képzés lokális vagy kistérségi kínálatát teszi elérhetővé, míg a jól-rosszul megközelíthető intézmény éppen ezt a kínálatot teszi kérdésessé. Leírtuk, hogy a gyermek, a tanuló, a diák életkorával szorosan összefügg a lakóhelyi kínálat: az oktatástervezés számára hangsúlyoztuk, hogy az óvoda, az általános iskola alsó tagozata lokális funkciójú intézmények, hiszen a gyermek és a család életét nagyban befolyásolja, milyen messze kell utazniuk a szolgáltatás igénybe vétele érdekében. Különösen a kistelepülési – falusi és tanyai – iskolákkal kapcsolatos kutatásaink mutattak rá arra az újra és újra aktuálissá váló problémára, hogy az oktatáspolitikai ambivalens eredményeket ér el, amikor hatékonyságra hivatkozva a nagyobb iskolaközpontok létrehozását szorgalmazza. Kétségtelen, hogy a nehezebb megközelíthetőség sokakat visszatart az iskola látogatásától, másfelől viszont a földrajzi – közlekedési – távolság társadalmi távolsággá válhat, az iskola

²³ Többek között 1995-ben Hálózatfejlesztési súlypontok, 1999-ben Regionális folyamatok és térségi oktatáspolitikai, 2002-04-ben a Szakképzési intézményhálózat területi elhelyezkedése.

elszigeteltsége fokozhatja a társadalmi elszigeteltséget, megfoszthatja az előrejutás lehetőségétől az ott élőket.

A középfokú oktatás területi szerkezetére – hálózatára – irányuló vizsgálataink eredményei nyomán azt hangsúlyoztuk, hogy a kínálat nagyban befolyásolja a keresletet: ott várhatók a nagyobb és a jobb minőségű oktatásra irányuló igények, ahol helyben van, vagy jól megközelíthető az iskolahálózat. Azt is láttuk, hogy különösen a társadalmilag „iskolatávoli” társadalmi rétegek érzékenyek a térbeli elhelyezkedésre: különösen a hátrányos helyzetű családok küldik el nehezen gyermekeiket a távoli intézménybe, míg az iskolázás funkcióit jól ismerő értelmiségi családok inkább vállalják a nagyobb ráfordítást gyermekeik számukra kívánatosnak tetsző iskolázására.

Az oktatási intézmények hálózatát éppen a fentiek miatt úgy érdemes vizsgálni, ha tekintetbe vesszük azokat a társadalmi feltételeket, amelyek körülveszik őket. A társadalmi mutatók, jelzőszámok egy-egy térségnek az iskolázás szempontjából releváns jellemzői: a lakosság iskolázottságának jellemző szintje, a lakosság foglalkoztatásának szerkezete, a munkanélküliség aránya, a demográfiai helyzet, azaz a fiatal korcsoportok részesedése. Az alacsonyabb iskolafokok szempontjából különösen jelentős a települési szerkezet, a ruralitás vagy urbanitás, az aprófalvas, a nagyfalvas vagy a városias településszerkezet. A mutatók egymással is összefüggésben vannak, egymás hatását gyengítik vagy erősítik.

Mindez összefügg az iskolák településformáló funkcióval is: a városias települések és térségek urbanizációs szintjét nagyban befolyásolja, milyen az ott elérhető iskolakínálat, képzési szerkezet. Nyilvánvaló az is, hogy az oktatási intézmények munkahelyet is jelentenek többé vagy kevésbé nagy számú, de a közösségek életében jelentős szerepet játszó személynek, a helyi értelmiségnek is. Jelenlétük nélkül a helyi társadalom szerkezete torzul, csonkává válik. Tehát az oktatási intézményeknek munkahelyteremtő funkciójuk is van, és pedig egy fontos társadalmi réteg számára.

Fontos ugyanakkor az is – a regionális kutatások, a regionalizmus egyik fő mondanivalója ez –, hogy az oktatási intézmények részei a lokalitások kultúrájának, önképének, tehát szimbolikus jelentőségük legalább olyan erős, mint az a racionalitás, amit az iskolaválasztásra fordítandó források (energia, pénz) mérlegelésével kapcsolatban megfigyelhetünk. A hagyományos iskolavárosok esetén látható, hogy vonzerejüket akkor is megőrizték, amikor gazdasági központi szerepkörük megszűnt már. A régiókat, a lokalitásoknál nagyobb térségeket szemlélve pedig azt emelhető ki, hogy különösen a felsőoktatás szerepe igen erős a helyi kultúrák reprodukciójában, ez pedig lényeges eleme a modern Európa egészséges fejlődésének. (Forray – Kozma 1999)

Mindennek ellenére azt is látnunk kell, hogy az integráció – az intézmények összevonása, a költséges kis intézmények megszüntetése – európai trend. Igaz, hogy nehéz kiválasztani a hatások komplexitásából az egyes elemeket, nem lehet egyértelműen eldönteni, például, hogy a rurális vidékeken működő iskolák rosszabb versenyhelyzete magának az iskolának (benne az intézmény méretének) tudható-e be, vagy pedig az ott tanulók rosszabb társadalmi helyzete, gyengébb felkészültsége okozza a gyengébb eredményeket. Magyarországon kiváltképpen problematikus ez a kérdés, hiszen a többi között a PISA-vizsgálatok tanúsága szerint igen nagyok az egyes iskolák tanulói közötti teljesítménykülönbségek. Ám nehéz eldönteni, hogy a modern európai országokhoz képest szokatlanul jelentős társadalmi-területi különbségek, vagy e különbségeket részben visszatükröző, megjelenítő oktatási intézmények a felelősek az eltérésekért és lemaradásért.

A kérdés, hogy mi a helyzet a felsőoktatással. Korábbi kutatások ezt az oktatási szintet is hasonlóan elemezték, és – ha kisebb adatállományon is – a közoktatáshoz hasonló motivációkat, ösztönzőket találtak (Kozma 1983a). Míg azonban a közoktatást, még a középfokú oktatást is olyan időszakban vizsgálták a kutatók, amelynek fő jellemzője az expanzió volt, a felsőoktatást a rendszerváltozásig a meglehetősen merev tervutasításos rendszer irányította, a lakossági igények kevésbé csatornázódhattak az intézményhálózatba. A rendszerváltást követő időszakban a felsőoktatásra is kiterjedt expanzió azonban olyan helyzetet teremtett, amikor a fenti kérdések inkább adekvátak ebben a képzési szintben is.

A felsőfokú iskolázottság és az intézményhálózat területi szerkezete

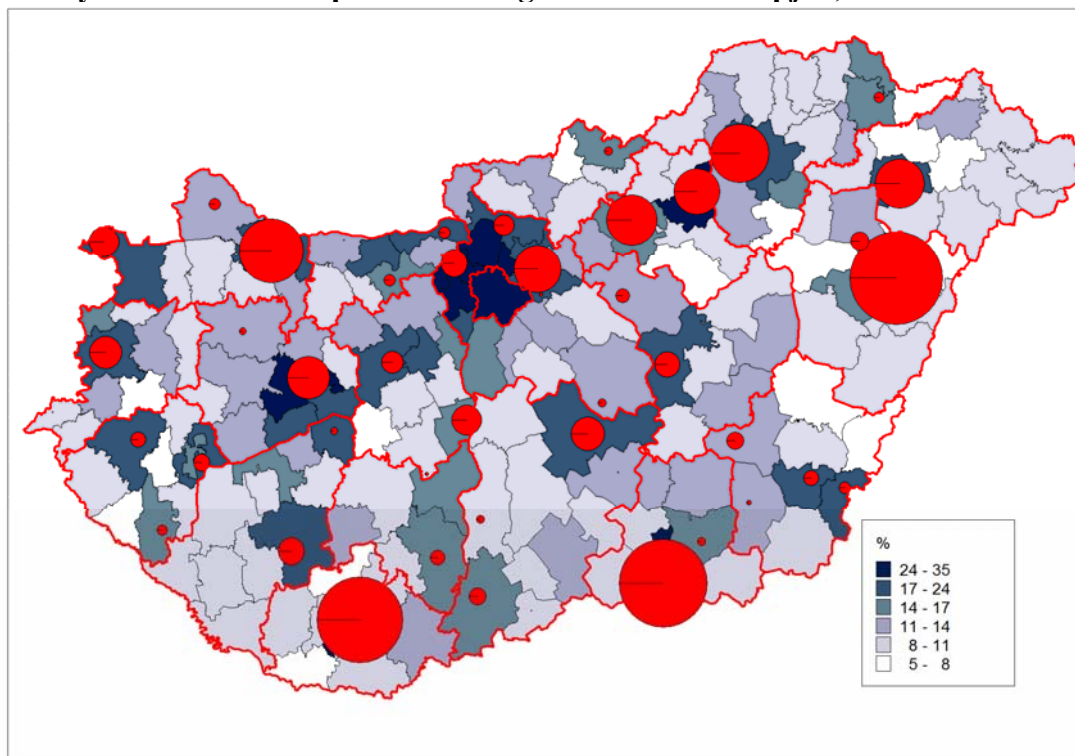
Fontos kérdés, hogy milyen összefüggés van a felsőfokú végzettséggel rendelkezők regionális aránya és a rendelkezésre álló képzési helyek között. Ahogyan azt más kutatásainkban már vizsgáltuk (Forray – Híves 2008) a különbözőképpen iskolázott lakosság megoszlásában legnagyobb különbségek a felsőfokon végzettek körében mutathatók ki, és éppen ez az iskolázottsági szint az, amely az elmúlt évtizedekben a legdinamikusabban növekedett.

A teljes népesség iskolai végzettségét a népszámlálások során mérik fel. Az utolsó népszámlálás 2011-ben volt, ennek egyes település szintű adatai hozzáférhetők, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők adataiból és a felsőoktatási hálózatból készült a *45. térkép*, amely a felsőfokú végzettséggel rendelkező 25 éven felüliek arányát és a felsőoktatási hálózatot mutatja kistérségeként. A térkép a felsőoktatási hálózat és az iskolázottság összevetését szolgálja. Megmutatja, hogy a diplomások aránya az egyes kistérségekben és a felsőoktatási képzés jelenléte milyen kapcsolatban van egymással. Budapestet a térképről azért hagytam ki,

mivel, hatalmas arányával elnyomja a környező területek intézményeit. 2012-ben országosan 339 ezer hallgató volt a felsőoktatás minden formájában. Ebből 142 ezer (42%) Budapesten tanult, a második legnépesebb hallgatóval rendelkező felsőoktatási centrum Debrecen 31 ezer hallgatóval (9%), majd Szeged 26 ezer (8%) és Pécs következik 24 ezer hallgatóval (7%).

Természetesnek mondható, hogy a nagyobb városokban, egyetemi központokban a legmagasabb a felsőfokú végzettségűek aránya, kiemelkedően magas Budapesten és a várost nyugatról és északról határoló az agglomerációjában (34-35%). A legkevesebb diplomással rendelkező kistérségek leginkább a rurális, az elmaradottabb, illetve szegényebb térségekben található. Területileg az Alföldön, főleg a Tiszántúlon, de Észak-Magyarországon és Dél-Dunántúlon is jelentős számban fordulnak elő. A legalacsonyabb az arány többek között a Bodrogi, Sellye, Devecser, Pácsa, Letenye, Baktalórántháza kistérségekben, ahol ez az érték 5,6-6,7% közötti. Az utolsó népszámlálás óta a területi egyenlőtlenség nőtt, míg 2011-ben hatszoros volt a két szélsőérték közötti arány, addig ez 2011-re hat és negyedszeresére nőtt. Ezeken a térképeken is szembetűnő az előzőekben már kiemelt Pest megye kettészakadása: itt a legnagyobb ugyanis a különbség a kistérségek között. Budapesttől északra és nyugatra igen magas a felsőfokú végzettségűek aránya, viszont a megye délkeleti részén az országos átlag alatti. Mindez megerősíti, hogy a fővárosi agglomeráció különböző területein egymástól igen eltérőek a gazdasági és társadalmi adottságok.

45. térkép: 25 éven felüli népességből felsőfokú végzettségűek aránya és a felsőoktatási intézménnyel rendelkező települések a hallgató létszámuk alapján, 2011

Forrás: KSH Népszámlálás 2011 és TeIR, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Szerkesztette: Híves Tamás

Az országban 66 intézményben folyt felsőoktatás a vizsgálat idején. Evidencia a magyar felsőoktatás esetében a Dunától, de még inkább a Tiszától keletre elterülő országrész ellátatlansága: a diplomások alacsony aránya és a ritka szövésű felsőoktatási hálózat jellemzi ezt a területet. Különösen nehezen elérhetők a felsőfokú képzési helyek Jász-Nagykunszolnok, Békés és Hajdú-Bihar megye jókora részéről, valamint az északkeleti térségekből. Hasonlóan ellátatlan Észak-Magyarország számos kistérsége. Ez utóbbi térségek a határok mentén helyezkednek el, magukon hordozva annak hátrányait. A felsorolt, ellátatlan térségek mind az ország hátrányos helyzetű, depressziós régióiban helyezkednek el.

A felsőfokú továbbtanulási igények és realizálásuk területi szerkezetét vizsgálva olyan társadalmi eredetű egyenlőtlenségek mutatkoznak, amelyek egyaránt összefüggésbe hozhatók az adott térségek gazdasági fejlettségével és a felsőoktatás területi szerkezetével. E feltételek közül az előbbiek csak hosszabb távon és közvetett módon korrigálhatók. Már az ezredforduló időszakában is az volt a jellemző, hogy az ország keleti felének viszonylag fejlettebb oktatási centrumai részben az ország nyugati fele számára képeznek ki diplomás munkaerőt. (Forray–Kozma 1999)

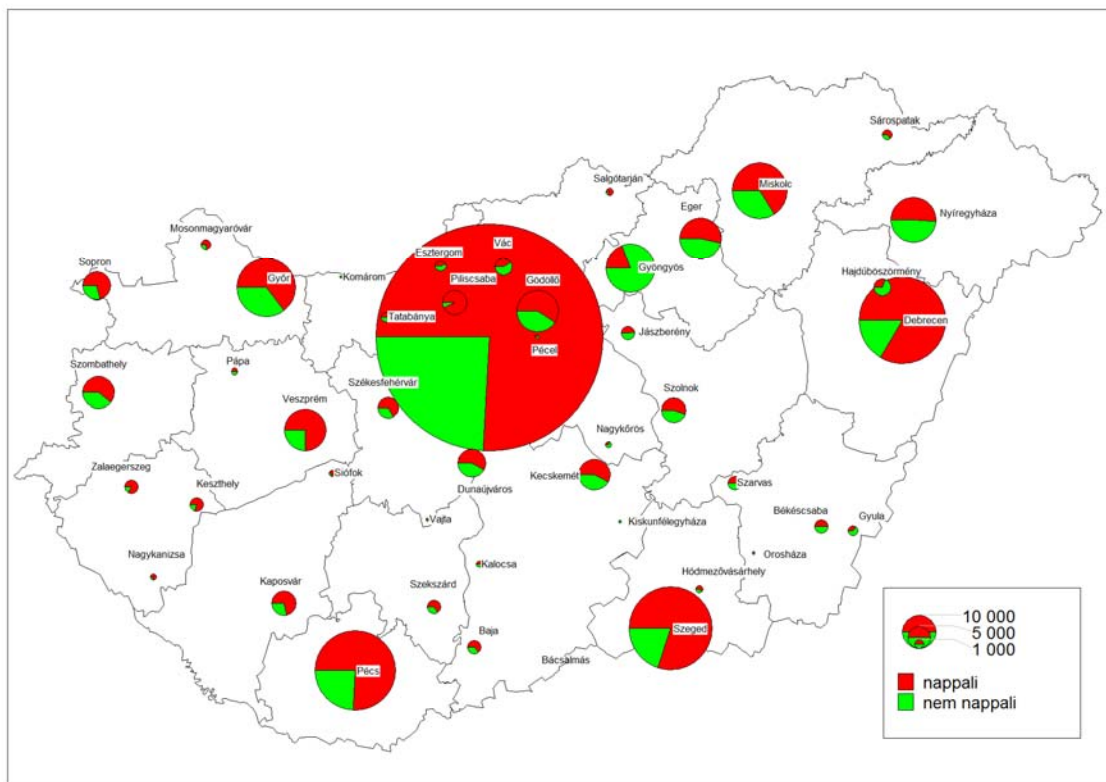
A felsőoktatási intézmények hálózata

Hogyan szerveződik a felsőoktatási képzési helyek jelenlegi hálózata? Ezt a kérdést azért érdemes megvizsgálni, mert rávilágít a felsőoktatási intézmények „magatartásának”, azaz stratégiájának olyan jellegzetességére, amellyel az oktatáspolitikának is számolnia érdemes.

A képzési hálózat alkotó elemei az önálló intézmények, ezen intézmények karai a központ székhelyén vagy másutt, továbbá kihelyezett képzéseik. Az egységes központú és igazgatású felsőoktatási intézmény egyes esetekben egyetlen településen belül működik (pl. Budapest az egyik, Baja a másik véglet), más esetekben több, egymástól esetleg földrajzilag is távol eső székhelyeken. Ez utóbbiak esetében is többféle összetételről, más szóval kifejezve intézményi magatartásról, stratégiáról lehet szó.

Az országban 2013-ban 66 intézményben és 185 karon folyt felsőoktatás, összesen 47 településen. Az intézmények elhelyezkedése közel sem egyenletes. A térképen egyértelműen látszik Budapest hegemoniája, mellette a 3 kisebb, de mégis jelentős regionális központ (Debrecen, Szeged és Pécs) és a náluk is kisebb felsőoktatási központok (46. térkép).

46. térkép Felsőoktatásban résztvevő hallgatók képzési hely szerint, 2012/13

Forrás: EMMI Felsőoktatási statisztika. Szerkesztette: Híves Tamás

A főváros és agglomerációja és a Közép- és Nyugat-Dunántúl az országnak azon területe, amelyen a sűrű képzési hálózat mintegy rásimul a régióra. A diplomások magas aránya (45. térkép) azt jelzi, hogy a lakosság igényli a jó képzési kínálatot, a sűrű hálózat pedig azt mutatja, hogy – az ország más területeivel összehasonlítva – ez magas.

A nagy felsőoktatási központok (Nyíregyháza, Debrecen, Miskolc, Eger, Szeged, Pécs, Győr) többsége nem egyetlen intézmény székhelye, még ha a meghatározó szerepet egy-egy egyetem vagy főiskola játssza is. Mindegyikről az állapítható meg, hogy kizárólag a székhely településre, illetve annak kistérségére jellemző a magas diplomás-arány, mintha a felsőoktatási központ hatása nem sugározna tovább eme földrajzi határoknál. Ezt másfelől úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az adott intézményben diplomát szerzők tendencia jelleggel a székhelyen keresnek (és gyakran találnak) alkalmazást, még a közeli, a határos kistérségbe sem tudnak/akarnak költözni.

A nappali és a nem nappali képzés megoszlása mutatja, hogy egyes települések felsőoktatási intézményei mire építenek leginkább. Az előbb említett 3 regionális egyetem leginkább a nappali képzésre, hallgatóinak döntő része ilyen formában tanul. Azonban a legtöbb kisebb felsőoktatási intézmény inkább a nem nappali formát részesíti előnyben, vagy legalább nagy (közel 50%-os) arányban vannak ilyen hallgatóik. Szélsőséges példa Gyöngyös,

ahol 80% a nem nappali hallgató. Ezek az intézmények nem tudják feltölteni a nappali hallgatói létszámmal a helyeiket, és így látják biztosítottak a fennmaradásukat.

Nézzük meg a különböző egyetemi stratégiák képét, melyeket a két következő térképen párba állítva is láthatunk. Ez alapján két típus különíthető el: a dunántúli és az alföldi egyetemek hálózata. (47-48. térképek)

Dunántúli típus

A felsőoktatási intézmények alapvetően különböznek az eredeti egyetem jellege alapján. A Dunántúlon nem alakultak ki olyan komplex „universitasok”, mint az Alföld két központjában. Az Észak-Dunántúlon évtizedekig versengtek egymással a kisebb egyetemek, főiskolák. A Dél-Dunántúlon is verseny folyt a két felsőoktatási központ (Pécs és Kaposvár) között, de ez nem tűnt olyan élesnek, mint az előbbi. Nyilván az is tompította a verseny életét, hogy nagy vonalakban eredetileg is volt eltérés a képzési súlypontok között, más téren is sikerült megegyezésre jutni a szakok megosztása területén. A két egyetemnek kétféle stratégiája van.

A pécsi egyetem karaival, kihelyezett képzéseivel mintegy „behálózza” a Dunántúlt: a déli határtól a nyugati határig, a másik irányban egészen Székesfehérvárig vannak olyan pontok, ahol a PTE valamely képzésében lehet részt venni. Az országban sokhelyütt kiépített képzési helyek csak kiegészítései az egyébként is több helyütt működő karoknak, amelyek becsatlakoztak az egységes Pécsi Tudományegyetembe. Ez az offenzív magatartás kétségtelenül hozzájárul az ország felsőoktatással kevésbé ellátott térségeinek képzési kínálatához. Alapját feltehetőleg az képezi, hogy olyan képzéseket „találtak ki”, amelyekre van kereslet az ország több pontján.

Az Észak-Dunántúl végül a Nyugat Magyarországi Egyetemmé szerveződött össze, ahogyan azt már hivatkozott 1983-as tanulmányában jósolta és javasolta Kozma Tamás (Kozma szerk, 1983). Legfeljebb azt nem tudta előre megjósolni, hogy a győri képzés megerősödik, és némi keresztbe szervezéssel kiegészíti a térség másik egyetemét. A régió(k)ban viszonylag sűrű a felsőoktatási képzés hálózata, ez azonban nem egyetlen intézmény offenzívájának eredménye, hanem az eredetileg több helyütt működő intézmények kooperációjáé.

Alföldi típus

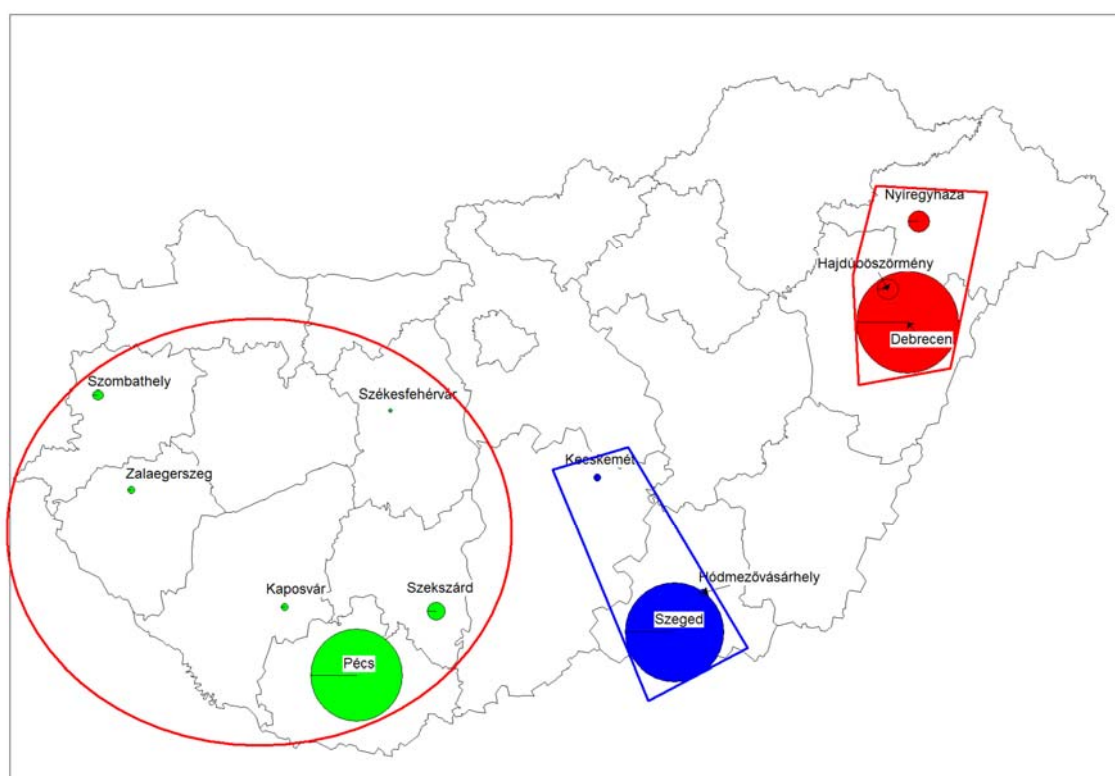
Az Alföld két nagy egyeteme eredeti – az integráció előtti – formájában is „universitas” volt még akkor is, ha a két egyetemi város, Debrecen és Szeged nem minden felsőoktatási intézményét szervezték eggyé. Két – az egyetemektől méretben nem elmaradó főiskola is a térség jellemzőit viseli. Ezek a felsőoktatási intézmények nem alkalmaznak jelentősebb

offenzív stratégiát, nincsenek jelen például azokon a településeken, ahová a PTE eljutott. Pedig elsősorban ezen felsőoktatási intézmények bábáskodása hozhatna megoldást az „Alföld szívének” hiányzó képzési hálózatának problémájára.

Mindkét egyetem elsősorban saját régiója számára képez, azonban a debreceni tudatosan kinyúlik képzésével a határon túli magyarok lakta területekre is. (Kozma 2002) Az integráció nem hozott változást, a megnőtt egyetemek karai is a székhelyen, legfeljebb a közeli városban helyezkednek el.

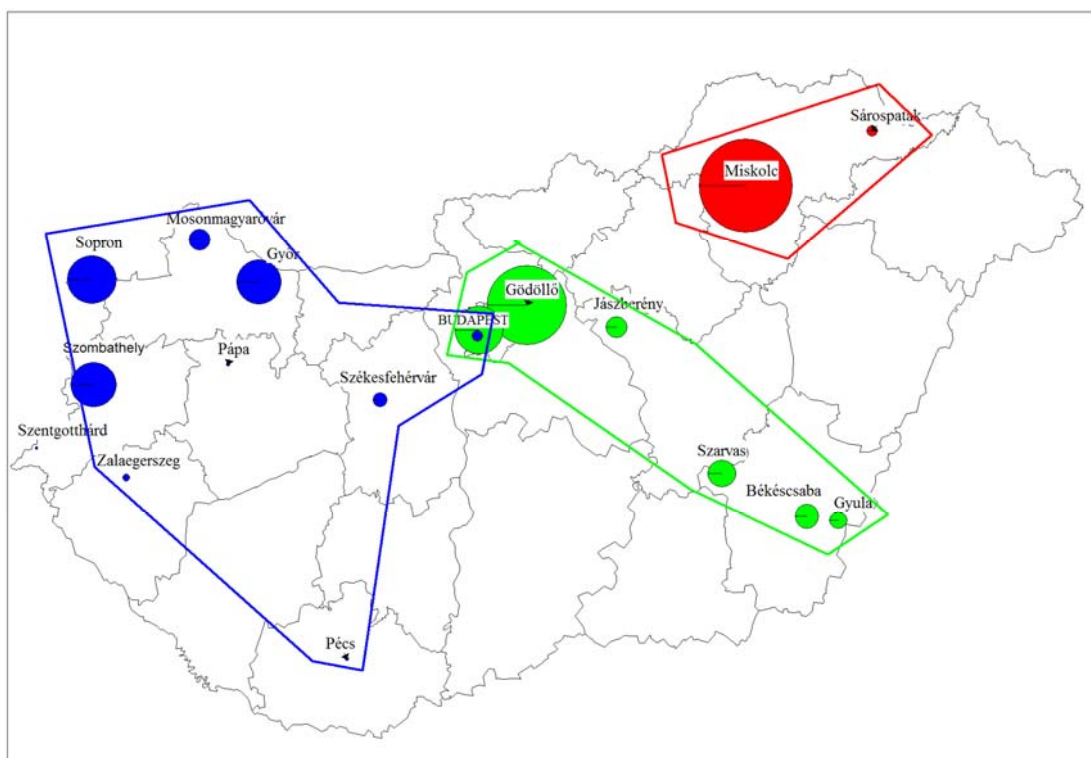
Alföldi hálózatot épített ki az elsősorban agrár képzésre berendezkedett gödöllői székhelyű Szent István Egyetem, a helyét az Alföldön egy olyan sávban találta meg, mely kívül esik a két nagy felsőoktatási központtól Debrecentől és Szegedtől, hálózatával szinte pontosan a kettő közé beékelődve.

47. térkép: Debreceni Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem képzési helyei

Forrás EMMI, Felsőoktatási statisztikai adatbázis, 2012. Szerkesztette Híves T, 2013.

48. térkép: Miskolci Egyetem, Nyugat-magyarországi Egyetem, Szent István Egyetem képzési helyei

Forrás EMMI, Felsőoktatási statisztikai adatbázis, 2012. Szerkesztette Híves T, 2013.

Összegzés

A statisztikai adatokból kitűnik, hogy az elmúlt években a felsőoktatás expanziója stagnált, illetve erőteljesen hullámzott, melynek elsősorban oktatáspolitikai okai voltak. Mindezt az ezt követő fejezetben részletesen elemzem. A következő években valószínűleg nem várható, hogy jelentősen növekszik a felsőoktatásban résztvevők száma és aránya, legjobb esetben is stagnálás várható, mivel következő évtizedben (2013-2023 között) 24%-al csökken a 20-24 éves korcsoport létszáma. A gazdasági helyzettől és az oktatáspolitikától függ, hogy ez a csökkenő korcsoportú népesség milyen arányban fog részt venni a felsőoktatásban. Úgy vélem a jelenlegi megtorpanás mögött olyan igények vannak, melyek a megfelelő gazdasági és szabályzási rendszerben előtörhetnek. (Gondolok itt például egyes szakok nagyon erősen beszabályozott finanszírozott létszámaira.)

A felsőoktatás expanziójának folytatódása több tényezőtől is függhet, így például az ország gazdasági helyzetének javulása is elősegítheti. A kérdés témám szempontjából, hogy hol van lehetősége a felsőoktatási expanciónak. Több lehetőség közül kettőt emelek ki. Az egyik lehetőség a felsőoktatásba jelentkezők területi egyenlőtlen elhelyezkedéséből adódik, ugyanis elvárható lenne, hogy az igen jelentős (háromszoros) területi egyenlőtlenég mérséklődik. Természetesen nem gondolom, hogy egy rurális térségből ugyanolyan arányban

fognak jelentkezni a felsőoktatásba, mint a felsőoktatási centrumból, de a jelenlegi 7-23%-os jelentkezési arány különbsége mérséklődhet, némileg kiegyenlítődhét. Ezzel is összefügg a másik lehetősége a felsőoktatási expanzióknak: a cigányság és a hátrányos helyzetű csoportok nagyobb arányú bevonása a felsőoktatásba. Az oktatáspolitikai rendkívül fontos kérdése az esélyegyenlőség és méltányosság biztosítása, melynek segítségével a társadalmi hátrányokkal küzdők részvétele nő az oktatásban. A harmadik és negyedik fejezet elemzése – ahol a korai iskolaelhagyás, lemorzsolódás hazai tendenciáit ismerhettük meg – azt mutatták, hogy a közoktatásban van először szükség olyan előrelépésekre, amelyek aztán lehetővé teszik a hátrányos helyzetű csoportba tartozó diákok számára a felsőoktatásba való nagyobb arányú belépést. A szociálisan hátrányos helyzetű csoport – melyben felülreprezentáltan található a cigányság – foglalkoztatási helyzete, valamint szociális felemelkedése szempontjából alapvető kérdés az oktatási részvételük jelentős növelése (Polonyi 2006). A felsőfokú továbbtanulási igények (jelentkezések) és realizálásuk területi szerkezetét vizsgálva olyan társadalmi eredetű egyenlőtlenségek mutatkoznak, amelyek egyaránt összefüggésbe hozhatók az adott térségek gazdasági fejlettségével és a felsőoktatás területi szerkezetével.

A felsőoktatási expanzió középiskolai háttérére biztosított a 2011-es népszámlálás szerint, mivel a 20-24 éves korcsoport 68%-a érettségizett. A kérdés az, hogy közülük hányan akarják, vagy tudják vállalni a felsőoktatással járó anyagi és időbefektetést, annak reményében, hogy ez megtérül számukra. Feltételezhetően a diplomával járó előnyök miatt még van lehetőség a felsőoktatás további növekedésére, azonban a közös európai felsőoktatási térség kialakulásával sokan dönthetnek úgy, hogy külföldön folytatják a tanulmányaikat, szűkítve ezzel a magyar felsőoktatási intézményeket. Versenyképes színvonalú felsőoktatással ez fordítva is működhet: az expanzió másik lehetősége, hogy sokkal több külföldi hallgató vegyen részt a hazai felsőoktatásban.

A felsőoktatás jellegénél fogva centralizált, központokhoz kötött, székhelye valamelyik nagyváros, láthatóan az elmúlt években a centralizáció fokozódott. A felsőoktatás központosítása – mind nemzetközi, mind kormányzati, mind pedig intézményi szinten – erőteljesen előrehaladt (Kozma 2010). Az elmúlt években egyre inkább a nagy egyetemek uralják a hazai felsőoktatás hálózatát, és köztük is erőteljes hierarchizálódás ment végbe (Kozma 2010). Ki kell emelni a felsőoktatás térségformáló funkcióját is. A nagy vidéki felsőoktatási centrumoknak nem csak a helyi kultúrák reprodukciójában van szerepük, de komoly munkahelyteremtő erővel is rendelkeznek. Olyan személyek munkahelyét jelentik, akik a térség közösségi életében szerepet játszanak, fontos részei a helyi értelmiségnek. A felsőoktatási intézmények egyben részei a helyi kultúrának, a térség arculatához szervesen hozzátartoznak. Így szimbolikus jelentőségük legalább olyan erős, mint a racionalis.

A számos középvárosban működő főiskola, vagy egy másik nagyobb felsőoktatási intézmény kihelyezett egysége a település motorjaként funkcionál, szinte az egyetlen helyi gazdasági erő. Ebből az aspektusból szemlélve is megállapítható, hogy a magyar közép és nagyvárosok életében a felsőoktatási intézmény működtetése gazdasági és társadalmi szempontból is kiemelkedő jelentőségű. (M. Császár – Wuschin 2014)

Záró gondolatok

Összegzésül elmondható, hogy az oktatási rendszerre is igaz, hogy a kínálat befolyásolja a keresletet. Ott várhatók a nagyobb és a jobb minőségű oktatásra irányuló igények, ahol helyben van, vagy jól megközelíthető az iskolahálózat. Az is látható, hogy a hátrányos helyzetű családok nehezen küldik el gyermekeiket a távoli intézménybe, érzékenyek a térbeli elhelyezkedésre, míg az iskolázás funkcióját jól ismerő értelmiségi családok inkább vállalják a nagyobb ráfordítást gyermekeik számukra kívánatosnak tetsző iskolázására. A felsőfokú továbbtanulási igények (jelentkezések) és realizálásuk területi szerkezetét vizsgálva olyan társadalmi eredetű egyenlőtlenségek mutatkoznak, amelyek egyaránt összefüggésbe hozhatók az adott térségek gazdasági fejlettségével és a felsőoktatás területi szerkezetével. A tudásalapú társadalom kialakulásának és működésének olyan felsőoktatási szerkezet és hálózat felel meg, amely “laposan” simul az ország településszerkezetéhez, és nem teremt indokolatlan lakóhelyi esélyegyenlőtlenséget. A városias települések és térségek urbanizációs szintjét nagyban befolyásolja, hogy milyen az ott elérhető iskolakínálat, képzési szerkezet. További fontos szempont, hogy a régiókban, a nagyobb térségekben a felsőoktatás szerepe igen erős a helyi kultúrák reprodukciójában, ez pedig lényeges eleme a modern Európa egészséges fejlődésének. Az oktatási intézmények munkahelyet is jelentenek többé vagy kevésbé nagy számú, de a közösségek életében jelentős szerepet játszó személynek, a helyi értelmiségnek is. Jelenlétük nélkül a helyi társadalom szerkezete torzul, csonkává válik.

A felsőoktatási expanzió helyzete

Az utolsó fejezetben visszatérek az oktatás expanziójára, most a felsőoktatási expanzió jelenlegi helyzetét mutatom be statisztikai adatok segítségével és területi kitekintéssel. Ezzel a fejezettel bezárul az oktatás kiszélesedését bemutató elemzések sora, mely az iskolázottság terjedésével és területi egyenlenségeivel kezdődött, majd az alap és középfok átmenetének

statisztikai elemzésével folytatódott. Az elmúlt 25 évben a felsőoktatás expanziója volt az egyik legizgalmasabb jelenség az oktatásban.

A 1990-es évek és a 2000-es évtized első felének látványos és nagy hatású folyamata volt a felsőoktatás gyors bővülése, amely alapvetően formálta át az egyetemek és főiskolák világát. Az ezt megelőző két évtizedben mesterségesen 60-65 ezer között tartott nappali és 100 ezer körüli összes hallgató létszám után 2002-re a nappali hallgatók létszáma meghaladta a 200 ezret, az összes hallgatóké pedig 2003-ra a 400 ezret (7. ábra). De mi történt azután? Erre próbálok válasz adni ebben a fejezetben.

Napjainkban komoly vita folyik a felsőoktatás helyzetéről, a felsőoktatás expanziójáról, egyes vélemények szerint az expanzió folytatódik (Kozma 2010), míg mások szerint a felsőoktatás kimerítette a „szellemi potenciálját”, diplomás munkanélküliséget okoz, és főlegesen terhelheti a költségvetést (Tímár-Polónyi 2001). Kétségtelen tény, hogy egyre többen vannak felsőfokú végzettek, 1990-ben még 10,7%, 2001-ben 12%, 2011-re 19%-ra nőtt a teljes 25 éven felüli népességből a felsőfokú végzettségűek aránya, ez azonban még mindig jelentősen az OECD átlag (26%) alatt van. Jelenleg a 20-24 éves népességből közel 30% tanul valamilyen felsőoktatási intézményben. A felsőoktatási rendszer finanszírozása elsődlegesen állami feladat, ami jelentős terhet ró az állami költségvetésre. Ennek ellenére szükségesnek látszik a felsőfokú végzettségűek növelése, amit az is igazol, hogy nincs számottevő diplomás munkanélküli Magyarországon, és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők bérelőnye az alacsonyabb végzettségűekhez képest nemzetközi szinten is magas. Vagyis a munkaerőpiac ma is a magas végzettségű munkavállalókat várja, és kevésbé az alacsonyabb iskolázottságúakat.

A hazai oktatáspolitikai egyik kiemelt témája a felsőoktatás és azon belül az expanzió kérdésköre. Számtalan, az utóbbi évtized változásaival kapcsolatos dilemmát vet fel ez a kérdés. (Híves – Kozma 2014) Napjainkban, a hallgatói létszámok és a felsőoktatás állami támogatásának drasztikus csökkenése egyre sürgetőbbé teszi a felsőoktatási rendszer és az intézmények belső átalakítását.

A felsőoktatással szemben megfogalmazott problémák fókuszában az egyre kevesebb hallgató áll, ami egyszerű magyarázatként a felsőoktatási expanzió végét jelzi (Polónyi 2004, Polónyi-Tímár 2006). Ebből következik egy sor olyan felsőoktatás-politikai intézkedés, amely egyébként nehezen volna értelmezhető, még nehezebben kommunikálható. Hasonló helyzetképet elemzett a Kozma, Rébay szerzőpáros az ún. „Bologna-folyamat” implementációjánál is, amikor a Bologna-folyamat „csomagjában” felsőoktatási reformokat igyekezett bevezetni a kormányzat. (Kozma–Rébay 2008). Kozma későbbi írásában is kiemeli, hogy a felsőoktatási kapacitások szűkítése, a felsőoktatásra fordított állami kiadások

csökkentése, a közsférában foglalkoztatottak arányának visszaszorítása racionálisnak tűnhet, azonban az ország felsőoktatásának szűkítése ellentmond a nemzetközi gyakorlatnak. (Kozma 2010). Kozma arra is felhívja a figyelmet, hogy a felsőoktatás minden ország számára – különösen a föltörekvőkére – presztízskérdéssé vált. A nemzetközi versenyben tétje van a saját felsőoktatási rendszer növekedésének, annak visszafogása csakis átmenetileg és meghatározott céllal történhet. Ez a tény azt erősíti, hogy a felsőoktatási expanzióknak nincs vége, sőt, a nemzetközi verseny hatására növekszik.

A felsőoktatás utóbbi öt évének (2010–2014) vizsgálatával, amelyre a következőkben visszapillantunk, nehéz lenne az expanzió körüli vitát eldönteni. Ez elemzett rövid periódus nem elegendő arra, hogy az oktatási expanzió több száz éves tendenciájának (Craig–Spear 1979, Meyer et al. 1992) megfordulását bizonyítsa. Fontos azonban látni, hogy az „expanzió” szó a mindennapokban számtalan értelemben használatos. Jelentheti az egyre több hallgatót, a mind több intézményt, az egyre nagyobb ráfordításokat (egyénieket és közösségeket), a mind modernebb kapacitásokat. Az alábbiakban „expanzió” a felsőoktatás növekedésének mindkét megközelítését vizsgáljuk: a felsőoktatás tömegesedését (a hallgatói, keresleti oldal), valamint a felsőoktatás bővülését (az intézményi, kínálati oldal). A kereslet-kínálat elemzéséből tudható, hogy a kettő összefügg. A keresleti oldal növekedése – a mind több hallgató – kikényszerítheti a kínálat – a felsőoktatási kapacitások – növekedését, és ez fordítva is igaz. (Híves – Kozma 2014)

Kérdés, hogy mi történik, ha a kínálat csökken (mondjuk, szűkülő állami ráfordítások miatt). Vajon visszaesik-e a kereslet (a hallgatók jelentkezése), mert nincs elég férőhely a felsőoktatásban? Az 1970-80-as években egyszer már megtapasztalhattuk, hogy a kínálat tartós visszafogása csak lefékezte, de elnyomni, megszüntetni nem tudta a (felső)oktatás iránti társadalmi igénynövekedést. Az igények az 1990-es években, a felsőoktatási kapacitások oktatáspolitikai korlátozásának föloldásával szinte robbanásszerűen megnöttek. Akkor azonban a kényszerű szűkítésből lépett át a hirtelen bővítés fázisába az oktatáspolitikai. De vajon mi történik, ha a bővítés szakaszából lép vissza kapacitásszűkítésbe? Újra csökkenni kezdenek a továbbtanulási igények? Vagy akik tovább akarnak tanulni, de a megszokott felsőoktatásban nem tudnak, új utakat keresnek maguknak?

Ez az egyik kérdés, amivel ebben a fejezetben foglalkozom. A másik kérdés pedig az, hogyan lehet társadalmilag elfogadhatóvá tenni egy már kiépült felsőoktatási rendszer tartósan szánt szűkítését. A költségvetés nehézségeire hivatkozni csak átmenetileg lehet. Hosszabb távon a felsőoktatás iránt csökkenő kereslettel kell. S itt kézenfekvő a népesség csökkenésére hivatkozni. A felsőoktatási intézmények megszorult versenyhelyzetükben már évek – egy évtized – óta ezt teszik. Ha csökken a gyermeklétszám, föl kell számolni az

iskolákat, eladni az épületeket. Ha nincs elég hallgató, föl kell számolni a felsőoktatást. Legalábbis annak egy részét.

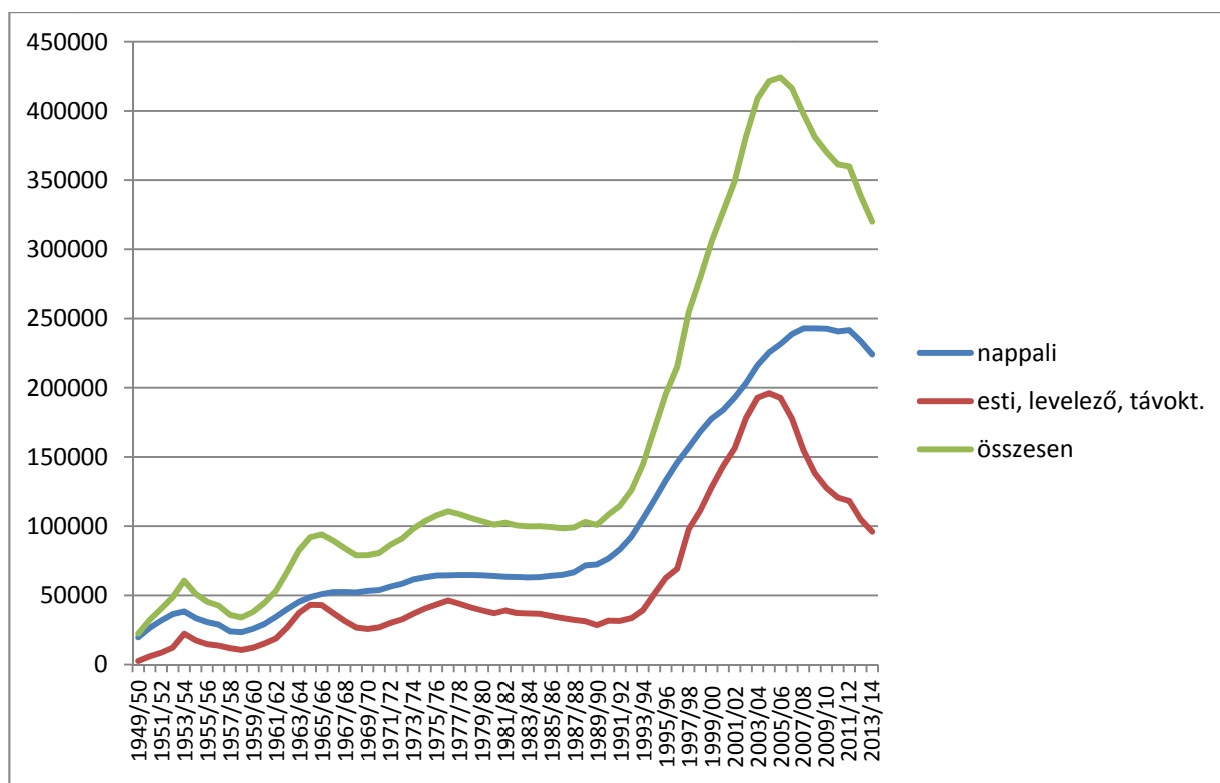
De vajon tényleg csökken a hallgatók létszáma (jelentkezése, intézményben tartózkodása)? S ha csökken, hol és miért csökken? Vajon a csökkenés eredményezi-e a felsőoktatás szűkítését – vagy fordítva: a felsőoktatás szűkítése okoz csökkenést? S mindez hová vezet?

Ezek a kérdések nem először vetődtek fel. A felsőoktatás szűkülése vagy bővülése és annak várható társadalmi hatásai mintegy három évtizede merültek föl először (Kozma 1983a); akkor, amikor a középfokú oktatás expanziója megindult. Az akkori előrejelzések bevalását azóta több elemzés bemutatta (Kozma 1998, Kozma 2010). Így a kép, amelyet erről a társadalmi és intézményi mozgásról – a felsőoktatás expanziójáról – alkothatunk, mind megbízhatóbb. S hogy még megalapozottabb lehessen, ebben a fejezetben – reflektálva korábbi megállapításokra – megvizsgálom az expanzió aktuális állását.

Tendenciák

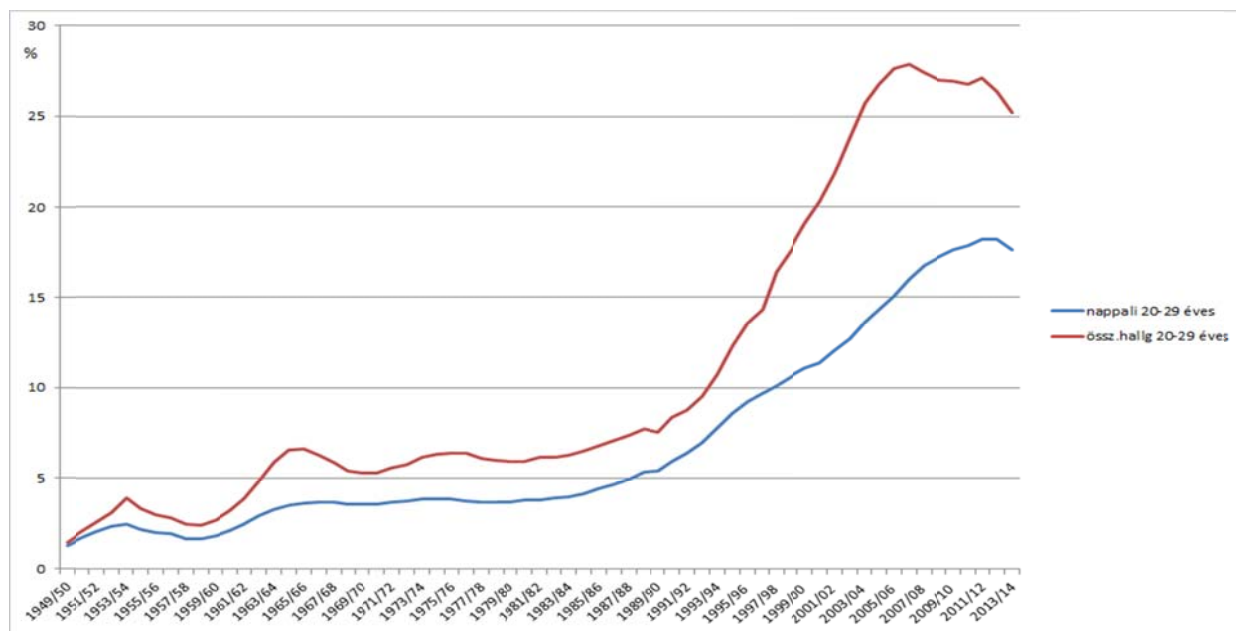
1990–2005 között a felsőoktatásban tanulók száma, illetve a korcsoporton belüli arányuk radikálisan, négyszeresére emelkedett. A növekedés, bár eltérő időben, de mindenhol tapasztalható Európában. Különösen az EU új tagállamaiban volt gyors a folyamat, ahol a korábbi tervutasításos rendszer irányította felsőoktatás a lakossági igényeket kevésbé vette figyelembe. Miután a rendszer nyitottabbá vált, a hallgatók száma, ahogy a fentiekben említettem, látványos növekedésnek indult. A 2000-es évek közepére azonban a felsőoktatás telítődni látszik: az elmúlt kilenc év alatt (2004-2013) a felsőoktatási hallgatók száma 24%-kal (több mint 100 ezer fővel) csökkent. Ez nem egyformán érintette a különböző képzéseket: a csökkenés elsősorban a nem nappali képzésben tapasztalható. A nappali képzésben tanulók létszáma egyelőre stagnál, és csak az elmúlt két évben (2012–2014) csökkent némileg (7. ábra).

7. ábra: A hallgatók számának változása a felsőoktatásban, 1949/50–2013/14

Adatok forrása: Statisztikai tájékoztató – felsőoktatás 2005-06, Statisztikai tájékoztató – Oktatási évkönyv 2011/2012, KSH Statisztikai évkönyvek és http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_zoi007a.html

8. ábra: A felsőoktatásban tanulók aránya a 20–29 éves korcsoportban 1949–2013, %

Forrás: KSH Statisztikai évkönyv

Fontos vizsgálni, hogy a csökkenésnek csakugyan demográfiai okai vannak. A 8. ábrán a 20–29 éves korcsoporthoz viszonyítottam a hallgatókat, mivel közel 80%-uk ebből a korcsoportból kerül ki. Az ábrából látszik, hogy a 20–29 éves korcsoporthoz viszonyítva az összes munkarendben tanulók aránya erőteljesen csökkent az elmúlt kilenc évben, de a nappali

képzésen résztvevőké nem, sőt még enyhe növekedés is tapasztalható. Ez a növekedés az ő körükben tovább tartott: egészen a 2012/13-as tanévig.

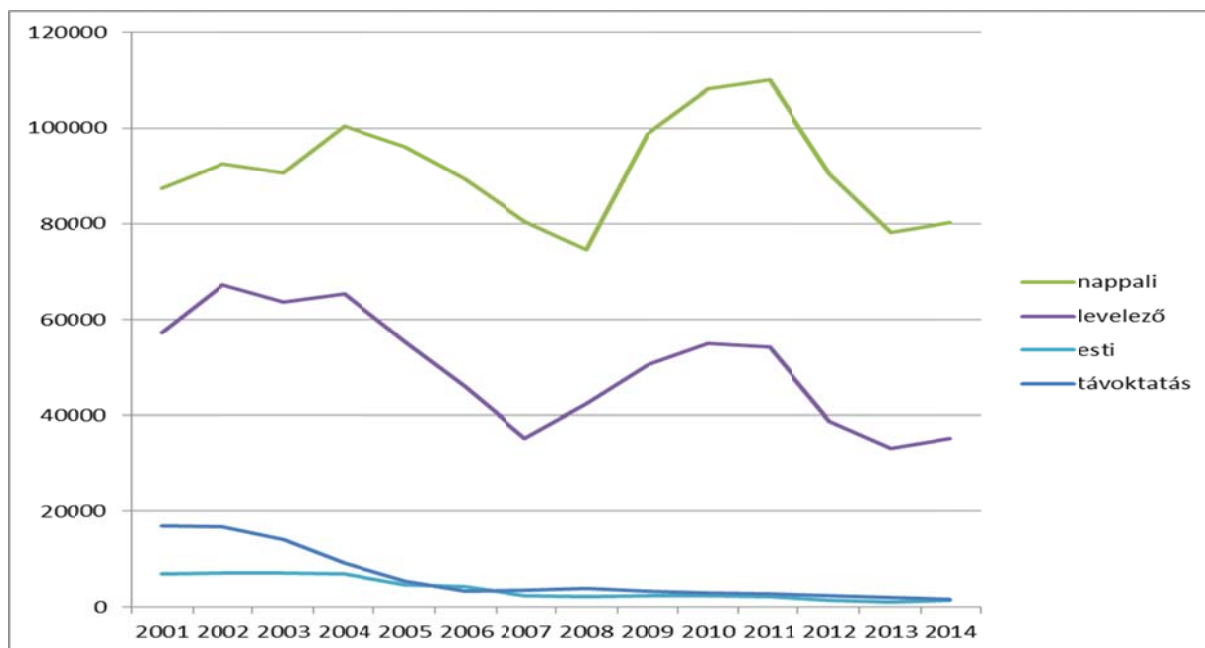
Az elmúlt tizenhárom év (2000–2013) jelentkezési számait megvizsgálva, jól látszik a hektikus hullámváz, melynek két mélypontja 2007/8 és 2013/14 (9. ábra). Ezt sem lehet demográfiai okokkal magyarázni, sokkal inkább oktatáspolitikai döntések következménye. Az elmúlt évtized közepén egy újabb felsőoktatási törvény (2005. évi CXXXIX. törvény), a „bolognai rendszer” bevezetése, a tandíj bevezetésének lehetősége sokakat más irányba terelhetett. De jelentős szerepet játszott a középiskolai nyelvi előkészítő évfolyamok 2004-es bevezetése, ami szintén csökkenthette az adott korcsoporton belül a felsőoktatásba jelentkezők számát 2008-ban (Híves–Imre 2010).

Az elmúlt két évben a jelentkezők számának nagyarányú csökkenését nem lehet demográfiai okokkal magyarázni. Míg a 19 évesek csupán 9%-kal lettek kevesebben két év alatt, addig a jelentkezők száma közel harmadával (32,4%), 55 ezer fővel csökkent (www.felvi.hu). Figyelembe kell venni azonban azt is, hogy előzőleg kiugróan magas volt a jelentkezők száma (magasabb volt a „bázis”); ami magyarázható azzal, hogy akkor végeztek az öt évvel korábban bevezetett nyelvi előkészítő évfolyamos tanulók. A csökkenés azonban így is jelentős. Bizonyosan közrejátszik a gazdasági helyzet – mind a lakosság, mind az intézmények anyagi lehetőségei szűkültek –, az oktatáspolitikai döntések, a jelentős számú elvándorlás. Feltehetőleg többen választják a rövidebb OKJ-s képzést (bár erre nincsenek még adatok), a hosszabb és anyagilag nehezebben vállalható egyetemi és főiskolai tanulmányok helyett.

A 9. ábráról az is leolvasható, hogy a felsőoktatáson belül az esti és a távoktatás megszűnőben van, ahogyan ezt az előzőekben már tárgyaltam. Ez a folyamat a 2000-es évek közepétől gyorsuló ütemben tart. Esti tagozatra 2003–2004-ben még 5300-an jelentkeztek, 2013-ban már csak 659-en. Méginkább visszaszorult a távoktatás: 2002-ben 12 ezren jelentkeztek, ami mostanra (2013) 836 főre csökkent. A levelező tagozatra jelentkezők száma és aránya is jelentősen csökkent: arányuk az összes jelentkező között 35%-ról 23%-ra esett. Valószínűsíthető, hogy ezekből a nem nappali képzési formákból vont el hallgatókat a középiskolákban folytatott, nem felsőoktatáshoz tartozó szakképzés, hiszen ezek anyagilag könnyebben vállalhatók, és helyben vannak. Tíz év alatt két és félszeresére nőtt az ott tanulók száma (8,8 ezerről 20,6 ezerre). Bár csökken a nappali tagozatra jelentkezők száma is, a felsőoktatásba bejutni kívánók azonban egyre nagyobb arányban ezt a képzési formát választják: 55%-ról 76%-ra emelkedett tíz év alatt az arányuk. A részidős felsőoktatás visszaesésének, majd újra növekedésének van néhány további fontos oka: pl. a kétszintű képzés bevezetése, ami átalakította a részidős továbbtanulási stratégiákat (Polónyi (2012) A

jelenlegi csökkenésnek pedig nyilvánvaló oka az emelt szintű érettségi előírása bejutási követelményként.

9. ábra: A felsőoktatásba jelentkezők száma, 2001–2013

Forrása: http://www.felvi.hu/felveteli/ponthatarok_rangsorok/elmult_evek/!ElmultEvek/elmult_evek.php

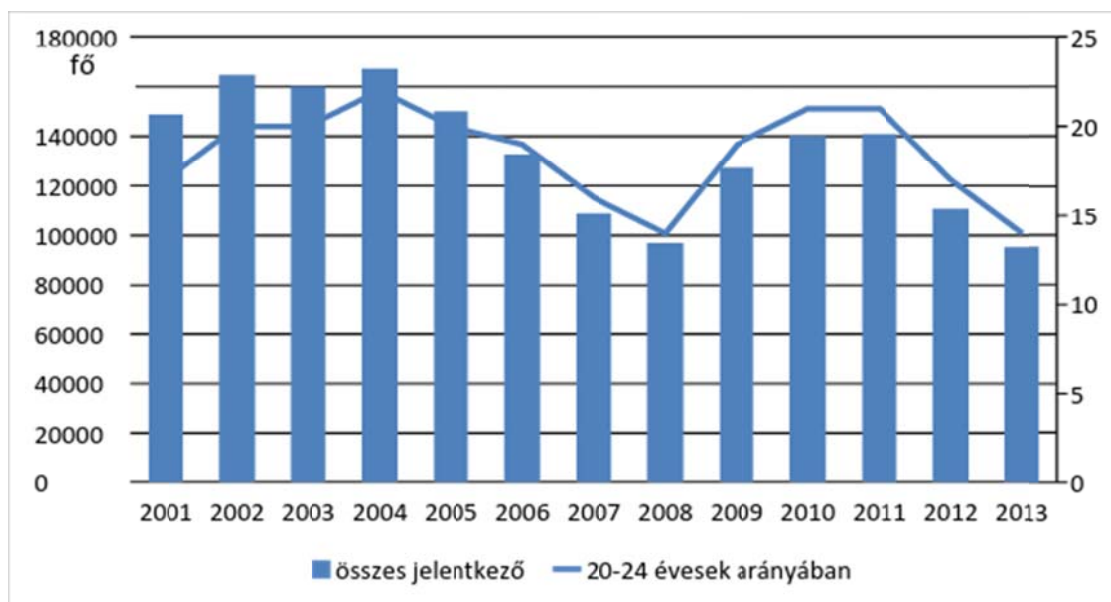
Továbbtanulási igények

A továbbtanulási igényeket nem jellemezhetjük pusztán a jelentkezők számával: a jelentkezők száma demográfiafüggő. A továbbtanulás iránti (társadalmi) igények megfelelőbb mutatója ezért a jelentkezők aránya a megfelelő korcsoportban. A felsőoktatásba jelentkezők számát viszonyítva a 20–24 éves korcsoporthoz, látható, hogy az elmúlt tizenhárom évben (2001–2013) tendenciaszerűen nem csökkent a jelentkezési arány (10. ábra), hanem 14–23% között ingadozott. A két mélypont a 2008-as és a 2013-as év. Az oszlop- és vonaldiagram egymáshoz simulása és az arányszám hullámozása azt mutatja, hogy elsősorban nem demográfiai okokra vezethető vissza a felsőoktatásba jelentkezők számának csökkenése. A hallgatóknak a 20–29 éves korcsoporthoz viszonyított aránya nem ingadozott ennyire, és a visszaesés is csak minimális: 28-ról 26%-ra az összes munkarendet tekintve; a nappali hallgatók között pedig gyakorlatilag nincs csökkenés. A 2000-es évek közepén még emelkedett is az arányuk, és az évtized második felében is csak stagnált.

Az államilag finanszírozott képzésre jelentkezők száma két mélypontjával (2007-2008-ban és a jelenlegi időszakban) egyidőben a felvettek létszámának csökkenése nem volt ennyire jelentős, ennek megfelelően a felvételi arányok változtak. 2001-ben államilag finanszírozott képzésre a jelentkezőknek kevesebb, mint a fele jutott be, míg költségterítésre kétharmaduk.

A jelentkezők számának radikális visszaesése miatt a legnagyobb arányban 2008-ban jutottak be államilag finanszírozott helyekre, ekkor a jelentkezők közel kétharmada sikeres felvételi vizsgát tett (65%). Azóta csökken ez az arány, jelenleg 55% az államilag finanszírozott és a 49% költségtérítéses helyeknél a felvételi arány. (11. ábra)

10. ábra: A felsőoktatásba jelentkezők száma és arányuk a 20–24 éves népességhez viszonyítva, 2001–2013

Forrás: Felvi és KSH Statisztikai évkönyv

11. ábra: Jelentkezők és felvettek aránya az összes jelentkezés alapján 2001-2012

Forrás: Felvi

Jelentkezési hajlandóság

A következő kérdéskör, hogy mit csinálnak az érettségizett fiatalok, illetve, hogy miért jelentkeznek kevesebben a felsőoktatásba. Az 38. táblázat szerint az érettségizők aránya a 19 éves korosztályban változatlanul 70% körül mozog – bár a létszámuk demográfiai okokból csökkent –, kissé emelkedő tendenciával. Ráadásul az elmúlt tizenhárom évben (2001–2013) az arányok eltolódtak a gimnáziumban érettségizettek felé, ami jobb esélyt biztosít a felsőoktatásba jutáshoz.

38. táblázat: Érettségizettek, 2001–2013

Év	Gimnáziumban	%	Szakközép-iskolában	%	Összes érettségizett	19 évesek	Érettségizettek/19 évesek arányában
2001	37 989	42,7	50 919	57,3	88 908	134761	66,0
2002	40 239	44,5	50 170	55,5	90 409	127985	70,6
2003	42 739	47,9	46 488	52,1	89 227	128151	69,6
2004	48 259	51,9	44 695	48,1	92 954	129706	71,7
2005	45 151	51,0	43 387	49,0	88 538	126815	69,8
2006	46 847	51,6	43 939	48,4	90 786	125035	72,6
2007	47 422	52,1	43 607	47,9	91 029	124718	73,0
2008	42 353	52,2	38 830	47,8	81 183	124545	65,2
2009	49 278	54,5	41 172	45,5	90 450	126231	71,7
2010	46 768	53,6	40 476	46,4	87 244	127509	68,4
2011	46 561	54,2	39 364	45,8	85 925	121914	70,5
2012	45 835	54,9	37 613	45,1	83 448	117630	70,9
2013	46 115	54,5	38 489	45,5	84 604	115590	73,2

Forrás: Köznevelés-statisztikai adatgyűjtés, 2013/2014

Még érdekesebb megvizsgálni a felsőoktatásba felvetteket és a jelentkezőket az érettségizők és a 19 évesek arányában (39. táblázat). A felsőoktatásba felvettek száma radikálisan csökkent mind az érettségizőkhöz, mind a 19 évesekhez viszonyítva. Ez a jelenség különösen az elmúlt néhány évben gyorsult fel. A felsőoktatásba jelentkezők aránya is csökkent. Míg a 2000-es évek elején 100 érettségizőre még 140-150 felsőoktatási jelentkezés esik, (ebbe beleszámít a második, harmadik diplomáért való jelentkezés és az érettségi utáni évek jelentkezései is), addig tavaly (2013) csak 83. A felsőoktatásba jelentkezők arányának csökkenése arra utal, hogy nemcsak a létszámok csökkennek, hanem a továbbtanulási igények is. Felvetődik azonban, hogy nem az igények csökkennek, hanem a továbbtanulási lehetőségek szűkültek. Ez utóbbit valószínűsítik, hogy korábban sokan második (harmadik) diplomát akartak szerezni, sokszor a nem nappali képzésben, napjainkban pedig radikálisan csökken a nem nappali képzésre jelentkezők száma. Alapvetően befolyásolhatja ezt az adatot a hallgatók finanszírozása is. Jelenleg (2013/2014) tizenkét félévet finanszíroz az állam; korábban nem volt ilyen limit. Valószínűsíthető, hogy sok hallgató nem vállalkozik további diploma elérésére, mert csak önköltségesen tudná megszerezni. A Szinapszis Piackutató és Tanácsadó

Kft. egy utóbbi felmérése szerint például: „A passzív jogviszonnal rendelkező (vagyis tanulmányait korábban elkezdő, de halasztás mellett döntő) egyetemi hallgatók 41 százaléka az első két évben függeszti fel a tanulmányait, ezen belül is 47 százaléka azzal indokolja a döntést, hogy nem tudja a tanulás költségeit tovább finanszírozni, 42 százalék pedig elkezd dolgozni...” (Origo, 2014). Az is lehet egyfajta magyarázat, hogy a hallgatók egy része elmegy külföldre dolgozni. Ezt állítólag mind többen választják – bár megbízható és reprezentatív adatok erre vonatkozólag még nincsenek. Egyelőre annyi tudható, hogy jelenleg (2014) a 18–49 éves korcsoport mintegy 7%-a van külföldön. Mintegy negyedrészüket Németországban, negyedrészüket Angliában (Egyesült Királyság), további mintegy harmaduk pedig a Benelux államokban, illetve Amerikában (USA) (Sik 2014).

Más lehetséges válasz, hogy – mint fentebb említettem –, hogy a rövidebb, OKJ-s képzéseket választják a diákok. Felsőfokú szakképzésben tanult közép fokú iskolában (főleg szakközépiskolában – ők nem tartoznak a felsőoktatáshoz): 2012-ben 20573, 2010-ben 20580, 2008-ban 16646, 2004-ben 14492, 2002-ben 8893 fő.

A külföldi továbbtanulás is adhat esetlegesen magyarázatot. Egyes statisztikák szerint „robbanásszerűen” nő ugyanis a külföldön tanulók száma (HVG, 2013.12.6), de ez ma még elenyésző az itthon tanulókhöz képest. (2013-ban az érettségizők 18%-a jelentkezett külföldi felsőoktatási intézménybe; jellemzően a jó tanuló lányok, akik ún. elit gimnáziumokban szereztek érettségit. A legnépszerűbb – választási sorrendben – Anglia (Egyesült Királyság), Amerika (USA), Ausztria és Németország. (MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, 2013). Az Education at a Glance szerint 2003 és 2011 között 2-3 ezerrel nőtt a külföldön tanuló magyar diákok száma. Mind az Education at a Glance 2013, mind a Global Education Digest 2012 szerint 8-10 ezer magyar hallgató tanult külföldön 2010, 2011-ben. Alapvetően befolyásolhatja a felsőoktatásba való bejutást a folyamatosan emelkedő ponthatár. 2010-ben 160 pont, 2011-ben 200 pont, 2013-ban 240 pont, 2014-ben 260 pont, 2015-ben 280 pont, 2016-ban 300 pontra emelkedik a bejutáshoz szükséges ponthatár (EduLine, 2013).

39. táblázat: Felsőoktatásba felvettek és jelentkezők az érettségizők és a 19 évesek arányában, 2001–2013

év	Felvettek*			Első helyen jelentkező		
	fő	Érettségizők arányában (%)	19 évesek arányában (%)	fő	19 évesek arányában (%)	Érettségizők arányában (%)
2001	81 543	91,7	60,5	128 545	95,4	144,6
2002	89 823	99,4	70,2	140 174	109,5	155,0
2003	84 860	95,1	66,2	133 398	104,1	149,5
2004	86 898	93,5	67,0	139 647	107,7	150,2
2005	81 540	92,1	64,3	124 989	98,6	141,2
2006	71 888	79,2	57,5	103 297	82,6	113,8
2007	65 214	71,6	52,3	87 017	69,8	95,6
2008	71 726	88,4	57,6	86 157	69,2	106,1
2009	75 239	83,2	59,6	103 913	82,3	114,9
2010	72 707	83,3	57,0	107 418	84,2	123,1
2011	73 991	86,1	60,7	105 829	86,8	123,2
2012	59 921	71,8	50,9	79 591	67,7	95,4
2013	53 443	63,2	46,2	70 390	60,9	83,2

* Felvettek: alapképzésre, minden munkarendben, őszi indulással, pótfelvétellel is

Mindez azt fogja eredményezni, hogy egyre kevesebben akarnak / tudnak / fognak bejutni a felsőoktatásba. Az Oktatási Hivatal adatai szerint 2012-ben 3144 fő került be 240-259 közötti pontszámmal alap- és osztatlan képzésre az általános, a keresztféléves és a pótfelvételin. Ez a szűkítés – amely a minőségre hivatkozik – várhatóan egybe fog esni egy nagyarányú demográfiai hullámvölgygel (2013-ban 630 ezer 20-24 éves volt, 2023-re 480 ezer lesz).

Az alapvető kérdés, hogy jó-e az, ha csökken a hallgatói létszám. Egyesek szerint a felsőoktatási kínálat folyamatos bővülésének – vagy akár a meglévő kapacitások fönntartásának – egyfajta önmozgása van (pl. a bázisalapú finanszírozás gyakorlata). Ami fölöslegesen terheli a költségvetést, ugyanakkor csökkenti is a színvonalat, hiszen a felsőoktatás kimerítette a „továbbtanulási potenciált”, valamint diplomás munkanélküliséget okoz (Tímár–Polónyi 2001). Mindebből következne, hogy a hallgatói létszám csökkenése nem rossz, hanem jó. Emeli a diplomások színvonalát (a diploma presztízsét: ha kevesebb van belőle, akkor a kevesebb többet ér). És segít elkerülni a diplomás munkanélküliséget. Ezzel szemben érdemes megfontolni más szempontokat is. Kétségtelen, hogy egyre többen vannak felsőfokú végzettségűek: 1990-ben még 11%, 2001-ben 12%, 2011-ben 19%-ra nőtt a 25 éven felüli népességben a felsőfokú végzettségűek aránya Magyarországon. Ez azonban még mindig jelentősen az OECD-átlag (26%) alatt van. Vajon a nálunk fejlettebb országokban, ahol a felsőoktatásban való társadalmi részvétel magasabb – a felsőoktatás gyakorlatilag már el is tömegesedett – emiatt alacsonyabb lenne a diplomák színvonala vagy értéke? Vajon a szigorúbb felvételi szelekció – alternatív tanulási utak nélkül – automatikusan emeli a felsőoktatás színvonalát?

Ahogy a fentiekben már írtam, jelenleg (2013) a 20–24 éves népességből közel 30% tanul valamilyen felsőoktatási intézményben. Az is elmondható, hogy nincs számottevő diplomás munkanélküliség Magyarországon és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők bérelőnye az alacsonyabb végzettségűekhez képest nemzetközi szinten is magas. Szintén láthattuk, hogy a felsőoktatási expanzió középiskolai háttere biztosítva van: a tartalékok egyáltalán nem merültek még ki. A 2011-es népszámlálás szerint a 20–24 éves korcsoport 68%-a érettségizett, az érettségizettek aránya a megfelelő korcsoportban az 1970-es évek vége óta nálunk is folyamatosan növekszik. A kérdés inkább az, hogy közülük hányan akarják vagy tudják vállalni a felsőoktatással járó anyagi és időbefektetést.

Mindebből az következik, hogy a hallgatói létszám csökkenése inkább rossz, mint jó. S ha ez így van, érdemes gondolkodni azon, hogyan állítható meg a hallgatói létszám csökkenése –, illetve miként fordítható meg a felsőoktatási kapacitások esetleges leépülése.

Kilátások

A vizsgált statisztikai adatokból az látszik, hogy az elmúlt években a felsőoktatásban való részvétel stagnált, illetve erőteljesen hullámzott – de ennek elsősorban nem demográfiai, hanem oktatáspolitikai okai voltak. A következő évtizedben (2013–2023 között) 24%-kal csökken a 20–24 éves korcsoport létszáma. A gazdasági helyzettől és az oktatáspolitikától függ, hogy ez a csökkenő létszámú népesség milyen számban és milyen arányban fog részt venni a felsőoktatásban. Úgy vélem, a jelenlegi megtorpanás mögött nem a továbbtanulási igények csökkenése van – egyfajta elfordulás a felsőoktatástól –, hanem inkább szunnyadó igények, amelyek egy bátorító oktatáspolitikai környezetben ismét fölerősödnek. Kérdés, hogy vannak-e egy újabb felsőoktatási expanzióknak tartalékai?

Az előző részben már felvettem, hogy a felsőoktatási expanzió egyik esélye a lemaradó társadalmi csoportok mind nagyobb arányú bevonása a felsőoktatásba. Nincsenek reprezentatív adatok annak kiderítésére, hogy különböző társadalmi csoportokban milyen és mekkora a hajlandóság a középfok utáni továbbtanulásra. Egyes „mélyfúrászerűen” végzett felsőoktatási kutatásokból (Forray–Kozma 2009, Engler 2013, Tózsér 2013) azonban – értelemszerűen – arra következtethetünk, hogy a középfok utáni tanuláshoz különböző társadalmi csoportokban különböző motívumai vannak. Egyes társadalmi csoportokban továbbra is az ún. „középosztályosodás” a legerősebb hajtóerő, amely a középfok utáni tanulást (felnettartás, élethosszig tanulás stb.) a társadalmi emelkedéssel, érvényesüléssel köti össze. Más társadalmi csoportokban – s éppen azokban, amelyekből az ún. „nem

szokványos” hallgatóság érkezhethet, a kézzel fogható munkaerő-piaci előnyök, a munkapiacra realizálható jövedelem, a gyorsabb és/vagy előnyösebb elhelyezkedés, a minél hamarabbi belépés a munka világába lehet az uralkodó hajtóerő.

A nem szokványos hallgatók megjelenése volt a nyugat-európai felsőoktatási robbanás egyik magyarázata az 1960-70-es évtized fordulóján. A nem szokványos hallgatók közé sok mindenkit soroltak, és sorolhatunk mi is. Főleg azokat a csoportokat, amelyeknek még nem volt felsőoktatási hagyományuk. Nyugat-Európában ilyenek voltak például a nők, a különböző kisebbségek, a szociálisan hátrányos helyzetűek, és nem utolsósorban a sajátos nevelési igényűek. Ilyenek voltak azonban azok a korcsoportok is, amelyek hagyományosan már nem jártak a felsőoktatásba, életkoruknál és / vagy előképzettségükönél fogva. Az idősebb korcsoportok megnyerése volt a nyugat-európai (első) felsőoktatási robbanás egyik hajtóereje. A volt gyarmattartó országokban pedig az egykori gyarmatok főlzabadult lakosai, akik egykori gyarmatosítóik felsőoktatásában is megjelentek (pl. Hollandia felsőoktatási expanziójánál).

Nálunk a felsőoktatás újabb expanziójának tartaléka elsősorban a cigányság. Rájuk, a roma / cigány népességre ugyan hagyományosan úgy szokás gondolni, mint a szociálpolitika problémájára (és csak ennek függvényében az oktatáspolitikára). Ennek oka részben egy politikai tradíció, részben pedig a cigány / roma népesség sokszínűsége, nemzetközi viszonylatban is. A hazai roma / cigány népesség azonban nem azonos az angliai, ír vagy svédországi vándorlókkal (traveller). A hazai roma / cigány népesség – számos más országban élő rokonaitól eltérően nemzeti (etnikai) kisebbségnek számít, és az is. Eltérő kormányzati politikák tekinthetnek ugyan főként szegénységi problémaként őket (ez is igaz), az újabb kutatások (Forray 2013) egyre inkább kulturális helyzetüket emelik ki. Növekvő arányuk miatt az érettségizettek között, a hazai felsőoktatásnak mindenképpen velük kellene elsősorban számolni. Megnyerésük nem csak az expanzió miatt fontos – társadalompolitikai értelemben is az.

A nem szokványos hallgatók sajátos, új csoportja – legalábbis a hazai felsőoktatásban – a külföldi hallgatók tábora. Régóta jelen vannak a hazai felsőoktatásban, 1989/90 előtt főként mint külpolitikai szereplők (a megsegíteni kívánt szocialista országokból, illetve a szovjet érdekszférába tartozó területekről érkeztek); 1989/90 után, az EU-csatlakozás előtt inkább a határon túli magyarok közül. Az EU-csatlakozás alapvetően megváltoztatta a helyzetet. Míg itthonról sokan jelentkeznek külföldi felsőoktatásba, addig a hazai felsőoktatásnak is erőteljesen számolnia kell olyanokkal, akik Magyarországon kívánják végezni tanulmányaikat, de legalábbis azok egy részét.

A nem szokványos hallgatók föltűnése a hazai felsőoktatásban ki fogja kényszeríteni a hagyományos felsőoktatás belső megújulását. A fent már idézett Kozma írások hangsúlyozzák, hogy a felsőoktatás egyre inkább illeszkedik az ország oktatási rendszeréhez, és ez tevékenységeiben, módszereiben és szemléletében is igaz. (Kozma 2010) Az oktatás megújuló módszereit valójában nem a menedzserizmus kényszeríti ki, hanem egy megváltozott hallgatóság (amint ez számos más szolgáltatónál is igaz). A felsőoktatási expanzió újabb szakasza szinte törvényszerűen kell együtt járjon a felsőoktatásban folyó tevékenységek átalakulásával és megújulásával.

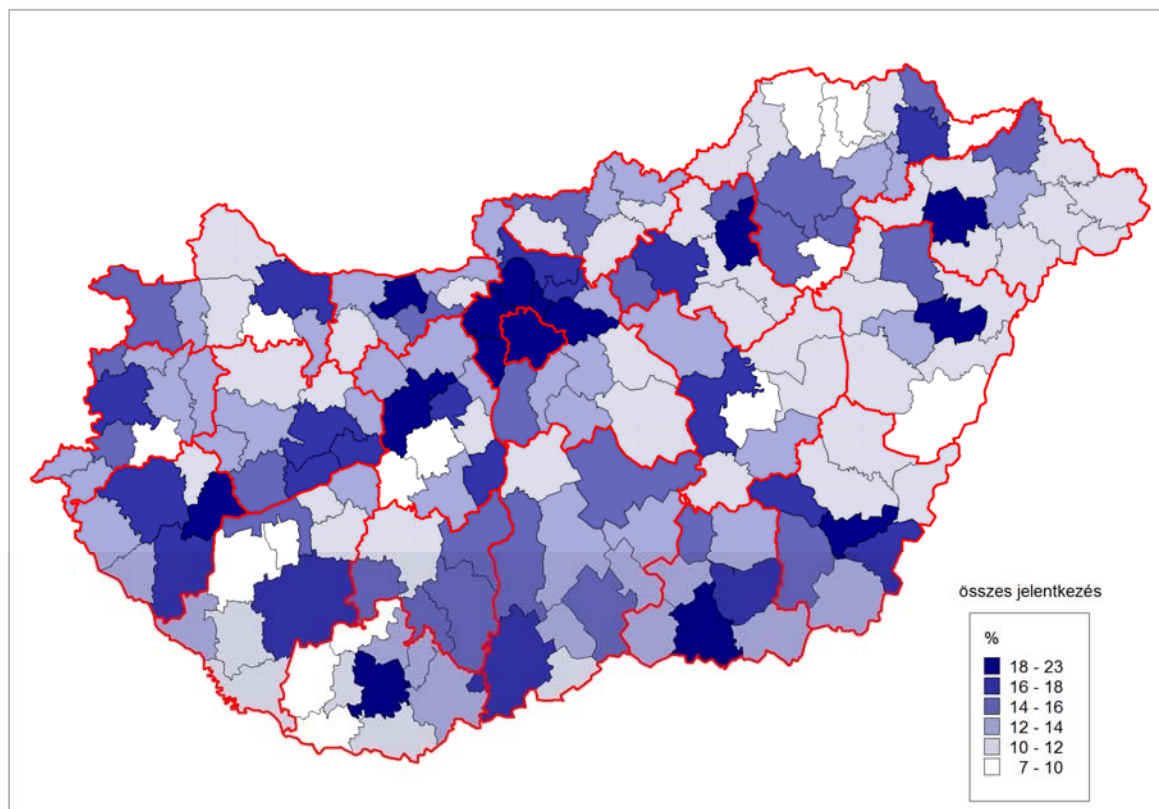
A felsőfokú továbbtanulási igények (jelentkezések) és realizálásuk területi szerkezetét vizsgálva olyan társadalmi eredetű egyenlőtlenségek mutatkoznak, amelyek egyaránt összefüggésbe hozhatók az adott térségek gazdasági fejlettségével és a felsőoktatás területi szerkezetével (49. térkép) (Forray–Kozma 1999). Várható és kívánatos, hogy az igen jelentős (háromszoros, 7–23%) területi egyenlőtlenség mérséklődjék. Ennek több eszköze is van – az oktatáspolitikára számára a leginkább hozzáférhető a felsőoktatás hálózatának átalakítása.

A felsőoktatás jellegénél fogva centralizált, központokhoz kötött; székhelye valamelyik nagyváros, s az elmúlt években a felsőoktatás központosítása – mind nemzetközi, mind kormányzati, mind pedig intézményi szinten – méginkább előrehaladt (Kozma 2010). Egyre inkább a nagy egyetemek uralják a hazai felsőoktatás hálózatát, és köztük is erőteljes hierarchizálódás ment végbe. Abban a versengésben, amely a hallgatói létszámok növeléséért indult, ez a hierarchizálódás még tovább növekedett; s ebben erőteljesen közreműködtek a felsőoktatás különböző érdekcsoportjai is. Ahhoz, hogy a felsőoktatási csökkenés – amelynek adatait az imént láttuk – megálljon, a felsőoktatásnak ezt a hierarchizálódását érdemes mérsékelni. Ennek eszköze – mint azt már számos vonatkozó tanulmányból ismerjük – a hálózat egyfajta terítése. Közelebb vinni az emberekhez – esetünkben a potenciális vagy éppen az aktuális (jelentkezésre fölkészülő) hallgatókhoz – a felsőoktatás kínálatát: ez az eszköz már nemzetközileg is eredményesnek bizonyult. Ami nem a felsőoktatási központok visszaszorítását, leépítését jelenti – pl. racionalizálásukra hivatkozva –, sokkal inkább kis intézmények egész hálózatának mintegy alájuk építését. E kis intézmények mintegy „rájuk hordhatják” a hallgatóságot, amelynek nem kell azonnal elszakadnia saját térségétől, elég a későbbi tanulmányok során jelentkezni és fölvételt nyerni az egyetemi központokba (mondjuk, magiszteri vagy másoddiplomás képzésekre).

A felsőoktatás hálózatának ilyen „terítése” egybecseng a térségközpontok vezetőinek törekvéseivel, a mostanában sokat és kedvvel emlegetett „tanuló város”, „tanuló közösség”, vagy akár egy tágran értelmezett vidékfejlesztés elképzeléseivel. Ami azt is jelenti, hogy további helyi források is megmozgathatók; föltéve persze, hogy egy-egy nagy, egyetemi

központ az ilyen „partikuláit” kellő gonddal, távlatosan és bátorítóan kezeli. Úgy mint ún. harmadik misszióját, annak egy kiemelkedő módját. Bár a gondolat az elitegyetemi elzárkózásoktól ma még meglehetősen idegen, a regionális és térségi fejlesztőktől távolról sem az. Kiépítése, megvalósítása egy-egy régió egészét is megemelheti. (Kozma mtsai. 2015)

49. térkép: A kistérségből felsőoktatásba jelentkezők a helyben élő 20–29 évesek arányában 2012-ben

Forrás: TeIR, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Szerkesztette: Híves Tamás

Egy mainál jobban „terített” felsőoktatási hálózat továbbvisz bennünket azokhoz az „oktatási központokhoz”, amelyek a hálózat végpontjait jelenthetik. Ezek aligha lesznek a mai, tradicionális értelemben vett felsőoktatási intézmények. Hiszen a térségnek, amelyben, amely számára és közreműködésével megszerveződnek, nem elég felsőoktatást nyújtaniuk. Mint az „újszülött egyetemekkel” kapcsolatos kutatások is mutatták (Kozma–Pataki 2011), ezeknek a központoknak egyszerre sokféle szolgáltatást kell nyújtaniuk, hisz életképesek csak így maradhatnak. E sokféle szolgáltatás közül persze – mind szervezettségében, mind színvonalában – a felsőoktatási alapképzések ki kell, hogy emelkedjenek; másképp nem vezetnek el a felsőoktatási központokba azokat, akik erre törekszenek. E (felső)oktatási központok előképeivel már találkoztunk külföldön az 1970-es évek komprehenzív középiskolái, valamint regionális főiskolái, politechnikumai, illetve az amerikai népi főiskolák (*community college*) formájában. Hazai előzményeinek tekinthetők azok a „művelődési

városközpontok”, amelyeket tervezőik egy-egy térség kis- és közepes városainak földrajzi központjába képzeltek el (Forray–Kozma 2011). Ilyen centrumok játszhatnak meghatározó szerepet a már említett „tanuló városok” és a bennük folyó „közösségi tanulás” kialakulásában. (Kozma mtsai. 2015)

A fenti gondolatmenet alapján az látható hogy az oktatás – s benne a felsőoktatás – expanziója folytatódik, még ha törések, megtorpanások és pillanatnyi visszafordulások statisztikailag is tapasztalhatók benne (Híves – Kozma 2014). Az elmúlt mintegy kétszáz év oktatástatisztikái egyértelműen erre engednek következtetni (Shofer–Meyer 2005). Láthattuk, hogy az expanzió nem mindenki számára jelenti ugyanazt. Ha a hallgatói létszámok folyamatos emelkedését értjük alatta, akkor egyértelműnek látszik, hogy a demográfiai csökkenés időszakában a hallgatói létszámok is előbb-utóbb csökkenni fognak. Még ha a bejósolt csökkenés meg is történik, ebből nem következik egyenesen, hogy szükséges a felsőoktatási kapacitások leépítése, a felsőoktatási programok szűkítése. Láthattuk, hogy milyen kitörési lehetőségek mutatkoznak akár a hallgatólétszám növelésére (társadalmi hátránnyal küzdő, illetve külföldi diákok bevonása), illetve a felsőoktatás korszerűsítése (tanulóváros, közösségi tanulás előtérbe helyezése és az oktatási központokká alakulás). Mindez a hazai felsőoktatást megerősítheti a nemzetközi mezőnyben és egyben a demokratizálás irányába mutat.

Zárógondolatok

Napjainkban számos kutató foglalkozik felsőoktatás-kutatással. A kutatók mindegyike a meglévő statisztikai adatbázisból indul ki. Ezek az adatbázisok alkalmasak arra, hogy sok oldalról, idősorosan, területi dimenziót is figyelembe véve mutassák be a felsőoktatás helyzetét. Abban vannak elsősorban eltérések, hogy a kirajzolódó helyzet mögött álló okokat eltérő módon értelmezik, melyből következően a jövőbeli tendenciákra való következtetések is különbözőek. Ehhez a rendkívül fontos szaktudományos vitához elengedhetetlenek a makrostatisztikai adatokon nyugvó elemzések. A felsőoktatás tekintetében nem minden esetben szükséges kistérségi szintet célozni, amennyiben a területi dimenziókra is kíváncsiak vagyunk. Inkább a megyei és régiós szint az, ami elegendően tájékoztat, ha a felsőoktatást az intézmény és hálózata oldaláról kívánjuk vizsgálni. Ha a népesség oldaláról tekintünk a felsőoktatásra, akkor válik szükségessé a kistérségi elemzési szint. Ezt láthattuk a felsőoktatásba történő jelentkezők vizsgálatánál.

7. Összefoglalás és zárógondolatok

Disszertációmban arra vállalkoztam, hogy az elmúlt két és fél évtizedes kutatómunkámat a területi oktatáskutatás témában összefoglalva megmutassam, hogy ebben a módszerben milyen lehetőségek rejlenek, milyen új szemléletet és eredményeket biztosít. Munkámban azokat a vizsgálataimat használtam fel és fejlesztettem tovább, melyek legjobban szemléltetik az ország oktatásföldrajzi helyzetét, illetve e helyzet bemutatásához felhasznált területi kutatási módszertant. A vizsgálataim módszertana a földrajz- és társadalomtudomány gyakorlatából származik, számos területén sikeresen alkalmazzák. Az oktatáskutatásban is legalább akkora a jelentősége, mint a többi tudományterületen. Összekapcsolva a különböző társadalom- és földrajztudományi adatokat – pl. demográfia, infrastruktúra, gazdaság stb. – kaphatunk olyan minőségileg kiemelkedően fontos és hasznos eredményeket, melyek segítségével például a kockázatos térségeket le lehet határolni, meghatározva azok problémáit, és feltárva fejlesztési lehetőségeit is.

A disszertációmban az oktatással és iskolázottsággal összefüggő adatokon túl felhasználtam a társadalmi, ezen belül is főleg a demográfia adatokat. A regionális földrajzi módszereket alkalmazva, de társadalomföldrajzi megközelítéssel és 49 db térkép segítségével elemzéseket végeztem. Szándékaim szerint ezzel a módszerrel elkészült munkáim hozzájárulnak az oktatáspolitikai különböző prioritásainak, céljainak megismeréséhez és megvalósulásához. Disszertációmban végighaladtam az oktatás és az ezzel összefüggő társadalmi jelenségek legtöbb területén. Kezdem az iskolázottság terjedésénél, majd a közoktatás néhány jelenségének regionális elemzését végeztem, és végül a felsőoktatást vettem górcső alá területi szempontból. Kiemelt hangsúly kapott a disszertációmban a hátrányos helyzetű tanulók és térségek bemutatása és külön fejezetet az ellentmondásos helyzetű, de zömében hátrányban levő határmenti térségek. Hangsúlyt helyeztem a kistérségek tipizálására, mert véleményem szerint a típusok leírásával, problémáik és előnyeik bemutatásával lehet számukra kidolgozni a fejlesztésükhöz szükséges cselekvési terveket. Mindezt csak úgy lehet végrehajtani, ha a rendelkezésünkre álló területi statisztikai adatokból komplex mutatókat képezünk, ahogy ezt tettem az iskolai lemorzsolódás szempontjából kockázatos térségek kijelölésénél.

A bevezetőben is kiemelttem, hogy a *disszertációm célja kettős volt*. Az oktatáskutatás különböző területein végzett vizsgálataimon keresztül igyekeztem bemutatni, hogy a regionális kutatás megkerülhetetlen az oktatási folyamatok elemzése során. A disszertációmba éppen ennek bizonyítására válogattam az oktatási rendszer szinte minden területéről saját

kutatásaim közül. A területi kutatások eredményein túl célom volt a módszertant is áttekinteni. A disszertációmba került kutatásaim kiválasztásában így az is szerepet játszott, hogy minél sokrétűbben szemléltethessem a területi kutatás eszközszerét. Kutatói kérdéseim is két irányból közelítenek. A kérdések egyik csoportja a területi kutatásaim vizsgált témáihoz kapcsolódnak. Olyan felvetéseket tartalmaznak, melyeket csak a területi kutatás módszerével lehet megválaszolni. A disszertációmban felhasznált, bemutatott területi kutatási eszközszer alkalmazásának lehetőségei alkotják a másik kérdéskört.

A disszertációm nyitókérdései voltak, hogy milyen módon ragadhatók meg azok a feltételek, körülmények, amelyek országunk különböző területein élő lakosságát mozgatják, illetve hogyan vizsgálhatók a területi különbségek, amelyeket egyéni tapasztalások, szociográfiák, szociológiai leírások nyomán ilyen vagy olyan mélységben megismerünk? Ez a kérdésfeltevés az elmúlt fél évszázad mérvadó hazai és nemzetközi kutatóinak munkáiban megtalálható. (többek között: Beluszky 1979, Enyedi 1996, Fotheringham–Brunsdon–Charlton 2002, Nemes Nagy 1996, 1998, 2009, Rechnitzer 2007, Wallerstein 1983) A kérdésre adott sokféle választ igyekeztem az elméleti bevezetésben felvillantani, külön fejezetbe foglalva a hazai és a nemzetközi regionális kutatás történetiségét, alapfogalmait, tipizálásait. E mellett áttekintettem az oktatáskutatás terén végzett regionális kutatásokat történetiségében. (többek között: Berényi 1997, Forray 1993, 2005, Forray – Kozma 1992, Gázsó 1976, Kozma 1987 Kozma mtsai 2015, M. Császár 2002) Ez alapján rajzolódott ki, hogy nem elegendő az oktatást területiségében vizsgálni, elengedhetetlen a szélesebb nézőpont, a társadalmi beágyazódás feltárása is. Mindezek alapján helyeztem el saját kutatásaimat a társadalomföldrajz és ezen belül az oktatásökológia tudományterületén. Olyan társadalomföldrajzi megközelítésről van szó, amely regionális földrajzi módszereket alkalmaz és az oktatási rendszert és annak a társadalmi hátterét vizsgálja.

Az elméleti keret tárgyalt olyan oktatásszociológia jelenségeket és azok fogalomkörét, amelyek megkerülhetetlenek a területi oktatáskutatás során, és amelyekre a disszertációm empirikus részében támaszkodtam. Így például a társadalmi mobilitás és az oktatási expanzió jelenségét, típusait, kimeneteit jártam körbe. Az adatelemzés volt az a zárótéma, amely az empirikus részt megelőzte. A területi kutatás elképzelhetetlen ugyanis a megfelelő részletességű, a vizsgált térségekhez tartozó statisztikai adatbázis nélkül. A dilemmák között megfogalmaztam, hogy a statisztikai adatbázis csak kiindulópontot jelent a területi elemzésekhez, azonban az már egy összetett feladat, hogy ebből miként lehet eredményesen használható mutatókat készíteni. További problémafelvetésem volt, hogy az adatok csoportosításakor milyen területi egységekben gondolkozzunk, mi a legcélravezetőbb a területi

jelenségek feltárása során. Ezekre az adatkezelési dilemmákra az empirikus részben igyekeztem választ adni, a magyarázatokat a bemutatott területi kutatásaimmal szemlélítve. Az elméleti részben, majd a kutatásokat felvonultató fejezetekben is kitértem arra, hogy a területi kutatás – mint kvantitatív módszer – közelebb visz az egyes térségek helyzetének megismeréséhez, de a pontos okok feltárásához más – elsősorban kvalitatív – módszereket szükséges alkalmazni.

Az elméleti és az empirikus rész közé ékelődött be az a fejezet, amely egy szerzőtársakkal végzett közös kutatás eredményeit tartalmazta, melyből a disszertációban a saját eredményeim használtam fel (Forray – Híves 2003). A vizsgálatban a magyarországi *leszakadó térségeket csoportosítottam*, meghatározva olyan jellegzetes tulajdonságokat, amely alapján tipizálni lehetett őket. Erre építve emeltem ki az adott típusok pozitívumait és negatívumait, mellyel az egyes típusok kockázataira és kitörési pontjaira lehetett rávilágítani. Mindez rámutat arra, hogy a regionális oktatáskutatás lehetőséget biztosít a térségi fejlesztésekhez.

A disszertációm következő fejezetei az oktatáskutatás egy-egy szeletét mutatták be a területi kutatás eszközszerét a gyakorlatban alkalmazva. *Az első vizsgálati kérdésem az volt, hogy a magyar népesség iskolázottságának térszerkezete milyen struktúrát mutat, vannak-e jól lehatárolható területi különbségek, és mindez mennyire függ össze az adott térség társadalmi-gazdasági helyzetével.* Az elmúlt két népszámlálás adatai alapján követtem nyomon a népesség iskolázottságának változását kistérségenként. Megállapítottam, hogy a magasabb iskolai fokozatok területi terjedése folytatódik, és fő tendenciái nem változnak. A magasabb iskolai fokozatok területi terjedése közben rögzülnek a kedvezőtlen helyzetű térségek, amelyeket a lakosság gyenge iskolázottsága jellemez. A kedvező adottságú térségek pozíciója is megmaradt, illetve tovább javult. A lemaradók, különösen az extrémén rossz helyzetű lakossági csoportok esetében bár észrevehető javulás figyelhető meg, de növekedtek a területi és társadalmi egyenlőtlenségek is. Az olló két szára – kedvező és kedvezőtlen adottságú térségek között – folyamatosan nyílik, ami rontja az ország fejlődésének kilátásait. A gyengébben iskolázott térségek az évtized során változatlanul ugyanazok, körükben jelentős dinamikát csak néhány nagyvárosi környéken tapasztalható. Legnagyobb területi különbség a felsőfokon végzettség körében mutatható ki, ez az a végzettségi fokozat, ami az elmúlt években a legdinamikusabban növekedett. A térség iskolázottsága és a társadalmi, gazdasági helyzete között jelentős összefüggés mutatható ki. Azokban az észak-keleti térségekben, ahol a roma/cigány lakosság koncentráltan él, különösen feltűnő az iskolázottság és a társadalmi-gazdasági helyzet közötti összefüggés. A területi elemzésem alapján összegzően elmondható, hogy ott csökkent kevésbé az iskolázatlanság, illetve ott maradt változatlan, ahol korábban is

magas volt az iskolázatlan népesség aránya. Más szóval az alapvetően alacsonyan iskolázott népesség egy-egy területen élve nem igazán tud segítség nélkül előre lépni. Ugyanakkor azonban szükséges a másik pólusra is figyelni, azokra a térségekre, ahol dinamikusabb az iskolázottság növekedése, illetve rendszeresen magas az iskolázottság. Ez jelenti a gazdaság – és persze a társadalom – dinamikus fejlődésének lehetőségét, igazodási pontokat a kevésbé iskolázottak számára. Ebben a fejezetben alkalmazott kartografikus módszerek árnyaltan mutatták be a vizsgált két népszámlálás közötti változást, rávilágítva arra, hogy az országos átlag mögött milyen térbeli eltérések figyelhetők meg. Ennek megfelelően nem csak az ország „külső”, hanem belső perifériái is lehatárolhatók voltak. Láthattuk azt is, hogy a kistérségi ábrázolások előnye, hogy hatalmas adathalmazt képesek szemléletesebbé, kezelhetőbbé tenni, egyben bemutatva a területi eltéréseket.

A következő részben a *hazai cigányság helyzetének társadalomföldrajzi vizsgálatakor azt elemeztem, hogy milyen területi jellegzetességet mutat megoszlásuk, iskolázottságuk.* Kitértem arra a kérdésre, *hogy vajon ezek a területi különbségek állandónak tekinthetők-e, vannak-e jelei a pozitív irányú változásoknak.* A területi elemzést nagyobb részt megyei szinten tudtam elvégezni, mivel a felhasznált népszámlálási adatok ilyen felbontást tartalmaztak az iskolázottság esetén. Megállapítottam, hogy a cigány népesség iskolázottságának területi különbségei az ország kis méretétől függetlenül igen nagyok. Az elvégzett megyei szintű elemzés elmoshatta volna ugyan a jelentős területi különbségeket, azonban a kapott eredmények jelzik, hogy rendkívül nagy mértékű a területi eltérés. A vizsgálat egyértelműen kirajzolta Magyarország kedvezőtlen helyzetű térségeit a cigányság iskolázottsága szempontjából, mely megyék jórészt az ország észak-keleti részén helyezkednek el. Láthatóvá vált az is, hogy a térségek és társadalmi csoportok az áttekintett időtávban sem tudtak változtatni a helyzetükön, mely ismét azt jelzi, hogy határozott fejlesztések nélkül a térségek társadalmi leszakadása következhet be. A fejezetben összevetésre került a cigány és német nemzetiségi oktatás, melyen keresztül láthatóvá vált, hogy milyen óriási különbség van két kisebbségi csoport között nemzetiségi oktatásban való részvételük szempontjából. Világossá vált, hogy a nemzetiségi oktatás elválik az adott nemzetiség valós elhelyezkedésétől és létszámától. Vagyis a magas presztízsű német nyelvet a kisebbségi oktatás kereteiben nem csak a nemzetiségek tanulják. Ezzel szemben a cigányság nemzetiségi oktatásban való részvétele alulreprezentált, és nagyban függ a helyi tényezőktől. Ezeket a tényeket statisztikai adatelemzéssel és térképi ábrázolással bizonyítottam, azonban az okok feltárásához láthatóan kvalitatív módszerekkel történő mélyfúrás szükséges.

A disszertációmban kitértem arra a kérdésre is, *hogy a korai iskolaelhagyás szempontjából hol vannak a legkockázatosabb térségek és van-e pozitív változás az*

iskolázottság terén ezekben a térségekben. Idősoros országos statisztikai adatok segítségével kimutattam, hogy 2013-tól a szabályzó megváltozása miatt jelentősen csökkent a hátrányos és a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya. Ez a csökkenés leginkább a szakközépiskoláknál volt érezhető. Évfolyamonként elemezve ezen tanulók létszámát jól látszik, hogy a 8. évfolyamon mért számuk és arányuk a 10. évfolyamra radikálisan csökken (a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók kevesebb, mint a felére), vagyis ők feltételezhetően kimaradnak az iskolából. A fejezetbe elhelyezett térképek szemléletesen bemutatják, hogy a földrajzi és a társadalmi térszerkezet alapvetően befolyásolja a hátrányos helyzetű tanulók megoszlását. Több oktatási és társadalmi háttérmutató segítségével a kutatás olyan térségeket mutatott ki, ahol a legnagyobb a kockázat a korai iskolaelhagyásra, ezek térképi bemutatásával szemléletesen látszanak a veszélyeztetett területek. Az elemzés által feltárt helyzet pontosan jelölte ki a beavatkozások lehetséges térségeit, hogy mérsékelni lehessen a lemorzsolódást, illetve a területi egyenlőtlenségeket. Ismét hangsúlyozni szükséges, hogy ezeknek a területeknek a sajátos társadalmi problémák felszámolásához célzott támogatásokra és programokra van szükségük. A hátrányos helyzetű tanulók oktatásának fejlesztése több szinten együttműködve képzelhető el, sokat tehet az oktatáspolitikai, az intézményi szintű innovációk, illetve a helyi, járási szintű törekvések és a civil társadalom.

A disszertációm empirikus vizsgálatainak első harmadában a területi statisztikai elemzések kimutatták, hogy az ország lemaradó, illetve leszakadó kistérségeinek nagy része tömbszerűen helyezkedik el. Többségükre az érvényes, hogy közvetlen szomszédságukban is hasonló szociális és gazdasági helyzetben lévő térségek vannak. Ez azért súlyosbítja helyzetüket, mert a lakosság felzárkózása esetleg kizárólag jelentős térbeli mobilitással – migrációval, elköltözéssel – mehet végbe. Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy a helyi társadalmak a legtörekvőbb, helyzetükön változtatni tudó tagjaikat veszítik el, így a leszakadás megfordíthatatlanná vagy csak nehezen megállíthatóvá válik. Éppen ezért kulcskérdés ezen térségek területi elemzéssel történő beazonosítása, a problémák részletes feltárása, mert csak erre építve tervezhető olyan komplex beavatkozás, amely a helyi társadalom egészét, azon belül az oktatást is előre mozdítja.

A disszertációban elhelyezett következő kutatás arra a kérdésre tért ki, hogy *a határmenti térségek eltérései milyen mutatókban érhetők tetten, és mindez mivel áll összefüggésben.* Az elemzéshez felhasznált mutatók társadalmi háttérmutatók voltak, amelyek azonban összefüggenek az iskolázottsággal is – például a foglalkoztatottsággal összefüggésben. A határmentiség vizsgálata esetén kevésbé az oktatáson volt a fókusz, sokkal inkább arra mutatott példát, hogy az ország peremvidékein való elhelyezkedés esetenként kedvezőtlen, másutt kedvező helyzetet teremtenek. A fejezet részletesen kitért az adott terület

negatívumaira és pozitívumaira, hangsúlyozva a kockázatokat és lehetőségeket. Módszertanilag azért volt érdemes bemutatni ezt a vizsgálatot, mert jól szemlélteti, hogy nem oktatási adatok felhasználásával is lehetséges a területi kutatások során oktatásra vonatkozó megállapításokat, következtetéseket tenni.

A következő vizsgálat kérdése, hogy *milyen tendenciák mutatkoznak az alap és középfok közötti átmenetben, megfigyelve az országos folyamatokat, valamint megyei és településtípusok közötti különbségeket*. A vizsgálatot a Kifir adatbázis statisztikai elemzésével végeztem, ami alapján láthatóvá vált, hogy a középiskola típusok iránti keresletben jelentős területi különbségek mutathatók ki és a középiskolai hálózat nem volt képes illeszkedni a demográfiai folyamatokhoz. Több területen jelentős az egyházi középiskolák szerepe is. A meghirdetett helyek feltöltöttsége változó: legnagyobb a kapacitásfelesleg Békésben, míg Hajdú-Bihar és Zala megyében a legkisebb. Vannak olyan megyék, ahol a jövőben sem várható nagyobb arányú évfolyamok belépése (Tolna, Jász-Nagykun-Szolnok megye), ugyanakkor olyanok is akadnak (Budapest, Pest megye), ahol némileg emelkedik majd a belépő évfolyamok nagysága. Fenntartók szerint igen nagy a szóródás a meghirdetett tagozatok alapján. Vannak olyan megyék, ahol jelentős a nem állami szektor szerepe, így Borsod-Abaúj-Zemplénben, ahol az egyházi intézmények térhódítása jelentős, és akadnak olyanok is, ahol alig akad nem állami fenntartású intézmény, tagozat. (Nógrád vagy Zala megye). A nem állami szerepvállalásban mindenütt az egyházi dominál, egyetlen kivétel van csupán, Komárom-Esztergom megye, ahol az alapítványi, magán intézmények, tagozatok aránya nagyobb az egyháziakénál. A részletes vizsgálat ezesetben nem tért ki a kistérségi szintre, hanem a megyei és település típus szerinti felbontást vette figyelembe. A kutatás célja ugyanis országos képet nyújtani az oktatásnak egy kis szeletéről: a középfokra való továbbhaladásról.

A disszertáció empirikus részének végére kerültek a *felsőoktatással kapcsolatos kérdések*. Ennek háttérében a Felvi adatbázisa, népszámlálási adatok és intézményi oktatásstatisztikák elemzése állt. Az elemzések alapján kimutathatóvá váltak olyan tendenciák, mint a felsőoktatásban tanulók számának változása, a felsőoktatásban tanulók és a releváns korcsoportok aránya, a jelentkezők hullámozása, az oktatási formák megoszlásának tendenciái stb. A vizsgálatom során több kérdés is megfogalmazódott. Arra voltam kíváncsi, *hogy a megfigyelt tendenciák és jelenségek háttérében miféle területileg beazonosítható felsőoktatási stratégiák állnak. Milyen lehetőségei vannak és miként élnek ezzel az egyes felsőoktatási centrumok? Vajon a felsőoktatási expanzió folytatódhat-e?* A vizsgálatok alapján leszögezhető, hogy a felsőoktatás centralizált és nagyobb területekhez kötött. Azonban a különböző felsőoktatási intézmények más-más stratégiával élnek hálózatosodásuk

szempontjából, azzal, hogy vonzáskörzetüket milyen módon terjesztik ki, hol tudnak és akarnak képzést folytatni. Mindezt szemléletesen mutatja a kartográfiai ábrázolás, ahol az intézmények a hallgatói méretüknek megfelelő nagyságú jelöléssel kerültek a térképre – a településük alapján. A kutatásban kétféle felsőoktatási hálózat rajzolódott ki a térképeken. A dunántúli típusúnak két nagy egyeteme külön-külön lefedik szinte az egész Dunántúlt. Az alföldi típusúba három nagy egyetem tartozik, amelyek a székhelyükön kívül csupán egy-két közeli helyen folytatnak képzést. Vélhetően a dunántúli térségben szükséges nagyobb térből bevonítani a hallgatókat ahhoz, hogy az egyetem megtarthassa képzési kínálatát, míg az alföldi típusú intézmények sokkal inkább képesek a helyi társadalomra építeni, és ennek segítségével megőrizni felsőoktatási pozíciójukat. Ezutóbbi következtetések egyfajta magyarázatai a kvantitatív adatelemzés eredményeinek, bizonyosságot azonban csak kvalitatív módszerek alkalmazásával lehet szerezni.

A felsőoktatási expanzióra vonatkozó kérdéssel kapcsolatban az országos tendenciák azt mutatták, hogy a kilencvenes évek óta tartó dinamikus hallgatólétszám növekedés megtorpant az elmúlt néhány évben. Ez elsősorban a nem nappali tagozatos képzésre vonatkozott, bár a nappali képzésben is némileg csökkent a hallgatólétszám. Az adatok alapján vannak kutatók, akik a csökkenés folytatását jósolják, mások az expanzió újraéledését gondolják. Mindez azonban függ az oktatáspolitikától és a gazdaság jövőbeli alakulásától. A kistérségi területi elemzésekből az látszott, hogy jelentős tartaléka van még hazánkban az expanzióknak. A fiatal korcsoportba tartozók és a felsőoktatásba jelentkezők számának kistérségi összevetéséből jól látszott az ezt ábrázoló térképen, hogy vannak olyan területek, ahol a jóval kisebb arányban jelentkeznek felsőoktatásba, mint ahogyan az a korcsoport méretéből elvárható lenne. A másik lehetőség az expanzióra olyan alulrepräsentált csoportok – hátrányos helyzetű, valamint a cigány közösségbe tartozók – bevonása a felsőoktatásba, akik jellemzően kimaradnak ebből a képzési formából, és méltányos támogatással vélhetően nagyobb arányban bekerülnének. Lehet, hogy a tanulás terjedése nem csak a formális oktatási rendszerek expanzióját jelenti, hanem számos egyéb, ma még nem egészen ismert középfok utáni tanulási utat. (Kozma 2015) Az előző elemzésekhez felhasznált adatok bizonyítják, hogy a felsőoktatást sem lehet önmagában vizsgálni, számtalan társadalmi háttérmutató segít a feltárt helyzet és a folyamatok megértésében, és a jövőbeli célok kitűzésében, lehetőségek kiaknázásában.

A disszertáció elméleti kereteiben és az empirikus részben egyaránt igyekeztem bemutatni, hogy az oktatáskutatás területi elemzését végezve *melyek a legcélravezetőbb módszertani eszközök*. Bemutattam az általam legfontosabbnak tartott hazai területi adatbázisokat (népszámlálási adatok, KSH területi statisztikai adatbázis, Kir-Stat, Kifir stb.), azok egyfajta feldolgozási módját, melyek segítségével elemezhetők a térbeli folyamatok. Az

oktatással összefüggő adatok elemzésekor több példát hoztam fel a mutatók alkotására. Ezek elsősorban arányok voltak, de komplex mutatókat is készítettem, mint például a kockázatos térségekre vonatkozók. Azonban vigyázni kell arra, hogy a komplex mutatók értelmezése nehezebb, mint az egyszerű aránypároké, és magyarázatuk is félrevezető lehet. A vizsgálataim során legtöbb esetben a kistérségi ábrázolást részesítettem előnyben, mivel úgy gondolom, hogy ez az a területi szint, ami elég részletes ahhoz, hogy a területi eltérések kellően kimutathatók legyenek, de még jól áttekinthető. Sok esetben, ha nem állnak rendelkezésre kistérségi adatok, illetve nem releváns a kistérségi szint (ld. felsőoktatás), akkor célszerűbb megyei vagy települési adatokat ábrázolni és ebből elemzéseket készíteni. Disszertáciomban többféle tipizálást mutattam be – például a leszakadó térségekre vonatkozóan -, melyek segítségével pontosabb és újszerű összefüggések tárultak fel, amelyek alapján könnyebben tervezhetők a szükséges beavatkozások. Mindezekhez alapot biztosít a térképi ábrázolás, amely nem csak illusztráció, hanem a lényegét adja a területi elemzéseknek.

Összegzően elmondható, hogy a disszertációm empirikus részének négy különböző témába sorolt kutatásai vizsgálatuk tárgyában eltérnek. Az oktatási rendszer különböző szegmenseit vizsgálták, a népesség iskolázottságának területi összefüggéseit tárták fel, illetve a társadalmi háttérmutatókat elemezték. Közös bennük, hogy a különböző vizsgálati szempontok ellenére segítségükkel kirajzolódik hazánk térszerkezete: láthatóvá válik, hogy a gyengeségek és az erősségek egy-egy térségben halmozódnak. Azonban az is látható, hogy bizonyos térségekben a gyengeségeket más elemek kompenzálni tudják. Ezért fontos, hogy a térségi kutatások ne elszigetelten történjenek, mert egy-egy térségen belül egy-egy oktatási szint, képzési program, vagy oktatási probléma csak kis szeletét jelenti a térség társadalmát érintő kérdéseknek. Célszerű az oktatással összefüggő jelenségeket együttesen és egyben társadalmi kontextusában vizsgálni – különösen igaz ez a regionális kutatásoknál.

Disszertáciomban az elmúlt évek kutatásaim, kutatásokhoz kapcsolódó munkáim alapján próbáltam meg áttekinteni azokat a területi-társadalmi folyamatokat, amelyek az ország különböző térségeinek népessége oktatásban való részvétele alapján rajzolódhatnak ki. Ezen keresztül a területi kutatás eszközrendszerének felhasználását is bemutattam. A területi kutatás segítségével tudtam elemezni a sikeres és az elmaradó térségeket. Meggyőződésem, hogy az ország egészének fejlődése szempontjából két különösen érzékeny pont van: a lemaradók (térségek és lakossági csoportok) fejlődésének támogatása, nagyobb arányú bevonásuk az oktatásba, illetve a felsőoktatás újabb adaptív formáinak megvalósulása. Úgy vélem, hogy ezeken a területeken vár a legtöbb feladat nemcsak a fejlesztést iniciálókra, a résztvevőkre, hanem a kutatóra is.

Irodalom

- A felsőoktatási rendszer változásai In.: Statisztikai tükör 2009/15 KSH
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/jel/jel30812.pdf>
- Andorka Rudolf (1997) Bevezetés a szociológiába. Bp. Osiris Kiadó. 662 p.
- Archer, Louise – Hutchings, Merryn – Ross, Alistair – Leathwood, Carole – Gilchrist, Robert – Philips, Daved (2003) Higher Education and Social Class: Issues of Exclusion and Inclusion. RoutledgeFalmer, 227 p. USA and Canada
- Archer, Margaret S (1988) Culture and Agency. The Place of Culture in Social Theory, Cambridge. Cambridge University Press
- Babbie, Earl (2008) A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Balassa Kiadó. Bp. 564 p.
- Baka József (2011) A felnőttképzési területi kutatások fő irányai Magyarországon. In.: Képzés és gyakorlat. 8. évfolyam 2010/3-4. 5-20
- Balázs Éva (2005) Közoktatás és regionális fejlődés. Országos Közoktatási Intézet. Bp.
<http://www.ofi.hu/tudastar/oktatas-tarsadalmi/kozoktatas-regionalis>
- Barakonyi Károly (2000) A korszerű felsőoktatási menedzsment kiépítése, Educatio, 2000. 2:27-42
- Belföldi és nemzetközi vándorlás: <http://www.nepinfo.hu/index.php?m=838&id=2467&page=2>
- Beluszky Pál (1979) Településformáló folyamatok falusi térségekben. In: Társadalmi struktúrák fejlődése. II., 253-81. Társadalomtudományi Intézet.
- Benedek József (2012) Paradigmaváltás a tudományokban: a redukcionizmus és komplexitás esete. In.: Társadalomföldrajz – Területfejlesztés – Regionális tudomány. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola Bp. 122-127.
- Berényi István (1992) Az alkalmazott szociálgeográfia elmélete és módszertani kérdései. Földrajzi Tanulmányok 22. Akadémiai, Bp.
- Berényi István (1997) A szociálgeográfia értelmezése. ELTE Eötvös Kiadó, Bp.
- Craig, J. E. és Spear N. (1979) Explaining educational expansion. In: Archer, M. S. (1979), Social Origins of Educational Systems. London: Sage, pp. 151-213.
- Csatári Bálint (2004) A magyarországi vidékiségről, annak kritériumairól és krízisjelenségeiről
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2004/06/wcsatari.pdf>
- Cserné Adermann Gizella (2004) Kutatásmódszertani dilemmák. In Tudásmenedzsment 5/2. Pécs p. 11-18.
- Cserti Csapó Tibor (2008) Területi-szociológiai jellemzés a Magyarországi cigány népesség körében (1–29). In: Forray R. Katalin (szerk.): Society and Lifestyles – hungarian Roma and Gypsy communities; Magyarországi cigány/roma közösségek. PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 75–109.
- Cserti Csapó Tibor (2011) A cigány népesség a társadalmi-gazdasági térszerkezetben. Metszéspontok. Pécs: PTE BTK Oktatóközpont – Virágmandula Kft. 249 p
- Csizmady Adrienne (2009) A térinformatika a társadalomtudományban. Elektronikus tananyag.
http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_16_Csizmady_Adrienne_Terinformatika_a_tarsadalomtudományban_cimu_targyhoz_digitalis_tankonyv_fejl/adatok.html
- Detrekői Ákos – Szabó Gyula (1995) Bevezetés a térinformatikába. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp.
- Education at Glance 2012, OECD indicators. [online: <http://www.oecd.org/edu/eag2012.htm>]
- Education at Glance 2014, OECD indicators. [online: <http://www.oecd.org/edu/Education-at-a-Glance-2014.pdf>]

- Eduline 2013 Letöltés:
(http://eduline.hu/erettsegi_felveteli/2013/8/26/Ilyen_lesz_a_2014es_felveteli_a_legfontosa_HJ_RG1Q : (2014.02.23)
- Engler Ágnes (2013) Tanulási döntések és tanulási motívumok regionális vizsgálatok alapján. *Educatio* 22/1: 81-89.
- Enyedi György – Beluszky Pál (1977) Az életkörülmények területi vizsgálata. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, (Elméleti és Módszertani Vitaanyagok, Munkajelentések, 16.) 64 p. Bp.
- Enyedi György (1980) *Falvaink sorsa*. Bp., Magvető (Gyorsuló idő)
- Enyedi György (1996) Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Bp., Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 138 p.
- Erdei Gábor – Tarsoly Andor – Teperics Károly (2014) Demográfiai, térbeli és szerkezeti szempontok a szakképzés fejlesztésében egy fejlesztési koncepció alapján. *Szakképzési szemle* 2014/1. 31-56 p.
- Fábián Zsófia (2012) A földrajzilag súlyozott regresszió. In.: *Társadalomföldrajz – Területfejlesztés – Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola Bp. 159-176.
- Faluvégi Albert (2012) A járások rendszere és a kistérségi beosztás. *Területi Statisztika*, 15. (52.), 2. sz. 421–426.
- Fazekas Ildikó – Kaló Róbert – Sörös Iván – Szirmai István (2011) Társadalmi hatások. Útmutató az előterjesztések hatásvizsgálatához és módszertani segédlet. Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium. 36 p. <http://hatasvizsgalat.kormany.hu/download/f/38/20000/tarsadalmi.pdf>
- Fehérvári Anikó – Híves Tamás (2015) Tanulási Utak a kétezres években – A középfokú iskolák felvételi információs rendszere adatainak elemzése. In: *Tanulási utak – pályautak. A szakképzésben tanulók pályakövetése*. Szerk.: Ercsi Kálmán. OFI. Bp. 11-37. pp
- Fehérvári Anikó – Imre Anna – Tomasz Gábor (2011) Az oktatási rendszer és a tanulói továbbhaladás. In: *Jelentés a magyar közoktatásról 2010*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Bp.
- Fehérvári Anikó (szerk.) (2008) *Szakképzés és lemorzsolódás*. OFI, Bp. 290 p.
- Fehérvári Anikó (2009) Intenzív felzárkózás? *Iskolakultúra* 2009/12, pp. 3–17.
- Felsőoktatási Törvény (2005)_Letöltés: <http://www.complex.hu/kzldat/t0500139.htm/t0500139.htm> (2014.02.21)
- Forray R. Katalin – Híves Tamás (2002) Jelentkezés a felsőoktatásba. *Tér és Társadalom* XVI. évf. 1.sz. pp. 99-134.
- Forray R. Katalin – Híves Tamás (2003) A leszakadás regionális dimenziói. /*Kutatás közben*; 240./ Bp.: Oktatókutató Intézet. 89 p.
- Forray R. Katalin – Híves Tamás (2004) A szakképzési rendszer szerkezeti és területi átalakulása (1990-2000). Bp. : Felsőoktatási Kutatóintézet, 79 p. (*Kutatás közben* 254)
- Forray R. Katalin – Híves Tamás (2005) Regionalitás és felsőoktatás. Felsőoktatási Kutatóintézet. Sokszorosított kézirat 21 p.
- Forray R. Katalin – Híves Tamás (2008) Regionalizmus és globalizáció . Sokszorosított kézirat. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet 37p.
- Forray R. Katalin – Híves Tamás (2009) Az iskolázottság, a foglalkoztatottság és az ingázás területi összefüggései. In.: *Szociológiai Szemle* 2009/2 42-59 p. Bp.
- Forray R. Katalin – Híves Tamás (szerk) (2011) *Oktatás a határok mentén*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet 122. p. Bp.
- Forray R. Katalin – Híves Tamás (2012) A középfokú szakképzés területi alkalmazkodása. In: *Educatio* 3/2011, pp. 342–358.

- Forray R. Katalin – Híves Tamás (2013) Az iskolázottság térszerkezete, 2011. *Educatio*, 4., 493–504.
- Forray R. Katalin – Kozma Tamás (szerk.) (1986) Oktatásökológia. Területi kutatások az oktatásügyben. Oktatókutató Intézet 394 p.
- Forray R. Katalin – Kozma Tamás (1992) Társadalmi tér és oktatási rendszer. Bp.: Akadémiai Kiadó. 139 p.
- Forray R. Katalin – Kozma Tamás (1999a) Az oktatáspolitikai regionális hatásai. In.: *Magyar pedagógia* 2. szám pp. 123-139.
- Forray R. Katalin – Kozma Tamás (1999b) Regionális folyamatok és térségi oktatáspolitikai, *Educatio Füzetek*, Oktatókutató Intézet, Bp. 70 p.
- Forray R. Katalin – Kozma Tamás (2011) Az iskola térben, időben. *Oktatás és társadalom* 10. Új Mandátum, 241-257 p. Bp.
- Forray R. Katalin (1982) Oktatásökológia a hetvenes évek szakirodalmában. Oktatókutató Intézet, sokszorosított kézirat
- Forray R. Katalin (1988) Társadalmunk és középiskolája. Akadémiai, Bp. 1988
- Forray R. Katalin (1993) Az iskolázás regionális különbségei és a fejlődés lehetőségei. In: Enyedi Gy. (szerk.) Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 257-275.
- Forray R. Katalin (2005) Oktatásökológia és regionális oktatáskutatás. In: *Iskolakultúra* 2005/2 93-97
- Forray R. Katalin (2012) The Situation of the Roma/Gypsy Communities in Hungary. In: *Herj* II. évf. 2. szám, <http://herj.hu/2012/06/forray-r-katalin-a-ciganyroma-kozosszeg-helyezete-magyarorszagon/> [2013. október 20.]
- Forray R. Katalin (2013) Az idő fogságától szabadon. Új Mandátum, Bp.
- Fotheringham, A. S., Brunson, C., Charlton, M. (2002) Geographically weighted regression, the analysis of spatially varying relationships. University of Newcastle, Newcastle
- Fuller, Bruce –Rubinson, Richard (ed.) (1992) *The Political Construction of Education: The State, Economic Change, and School Expansion*. New York: Praeger, 310 p.
- Gábos András – Keller Tamás – Kolosi Tamás – Medgyesi Márton – Szivós Péter – Tóth István György (2010) Jövedelem egyenlőtlenség és szegénység Magyarországon 2009. Tárki háztartás monitor 1. kötet elemzések 117 p. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2009_teljes.pdf
- Gans, H. J. (1962) *The Urban Villagers*. Free Press. New York
- Gaszó Ferenc (1976) *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás*. Kossuth.
- Giddens, Anthony. (2000) *Szociológia*. Bp.: Osiris Kiadó. 771 p.
- Green, Thomas F. (1980) *Predicting the Behavior of the Educational System*. Syracuse University Press 200 p.
- Green, Thomas F. (1999) Az oktatási rendszer viselkedésének előrejelzése. In Halász Gábor & Lannert Judit (eds.) *Oktatási rendszerek elmélete*. Szöveggyűjtemény. Okker Kiadó, Bp.; Green, Thomas F. (1980) *Predicting the Behaviour of the Educational System*. Syracuse, New York.
- Halász Gábor (2001) A középfokú oktatás expanziója: problémák és perspektívák. In.: *Kihívások: expanzió, oktatási egyenlőtlenség, elkülönítés*. OKI. 92-111.
- Havas Gábor – Liskó Ilona (2005) *Szegregáció a roma tanulók általános iskolai oktatásában*. Kutatás közben 266. Oktatókutató Intézet, Bp.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona (2002) *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Bp.: Oktatókutató Intézet – Új Mandátum Kiadó. 223 p.
- Havas Gábor – Zolnay János (2011) Sziszifusz számvetése – Az integrációs oktatáspolitikai. *Beszélő*, 6., 24–49.

- Hettner, A. (1905) Das Wesen und die Methoden der Geographie. Geographische Zeitschrift, 11., 545–564., 615–629., 671–686.
- Híves Tamás – Imre Anna (2010) A középfokú oktatás szerkezeti változásai és az érettségivel kilépők. In: Felsőoktatási jelentkezések 2010 Felsőoktatási Füzetek, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. pp. 39-48.
- Híves Tamás – Kozma Tamás (1995) Hálózatfejlesztési súlypontok. Sokszorosított kézirat. Oktatáskutató Intézet. 46 p.
- Híves Tamás – Kozma Tamás (2014) Az expanzió vége? In.: Felsőoktatási expanzió. Educatio 2014/II. pp. 239-252 Bp.
- Híves Tamás – Radácsi Imre (1997) Határmentiség az észak-keleti régióban. In: Határmenti együttműködés a felsőoktatásban. szerk. Buda Mariann, Kozma Tamás. Debrecen: KLTE, 89-126.p. (Acta Paedagogica Debrecina ; 96.)
- Híves Tamás (1994) Kartográfiai ábrázolás lehetőségei az oktatáskutatásban. Kutatás Közben 205, Oktatáskutató Intézet, 50 p. Bp.
- Híves Tamás (1998) A magyar-szlovák határmenti térség területi elemzése. Kézirat Oktatáskutató Intézet Bp. 26 p.
- Híves Tamás (2004) Szakképzési szerkezet a kistérségekben. In.: Felsőoktatási Reformok, Education 2003/1. 138-142.p. Bp.
- Híves Tamás (2005) A középfokú továbbtanulás területi különbségei. In.: V. Országos Neveléstudományi Konferencia kötete. MTA. 93-94. p.
- Híves Tamás (2006) A hátrányos helyzet az oktatás területi kutatásában. In: Mérleg, 2002-2006, Education 2006/1 169-174 p. Bp.
- Híves Tamás (2011) A határ menti térségek társadalmi-gazdasági helyzete. 11 p. In: Oktatás a határok mentén. Szerk.: Forray R. Katalin – Híves Tamás. OFI 122. o. Bp
- Híves Tamás (2013) Az adatgyűjtés és elemzés In. Varga Aranka (szerk.) Esélyegyenlőség a mai Magyarországon. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI. pp. 195-210.
- Híves Tamás (2013) Cigány/roma népesség a 2011-es népszámlálás alapján. In: Arató Mátyás – Cserti Csapó Tibor (szerk.) Romológia „akkor és most” – romológusok második szakmai konferenciája. Konferenciakötet. /Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok; 30./ Pécs: Pécsi Tudományegyetem BTK NTI. 108–117.
- Híves Tamás (2015) A hátrányos helyzet területi aspektusai. In: Kudarcok és megoldások. Iskolai hátrányok, lemorzsolódás, problémakezelés. Szerk.: Fehérvári Anikó – Tomasz Gábor OFI. Bp. 13-31. pp
- Hoyt, H. (1939) The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities. Washington D. C.
- HVG, 2013.12.06. Letöltés:
http://hvg.hu/itthon/20131206_El_lehet_menni_gimanasztak_kulfoldi_egyetemen
 (2014.2.23)
- Imre Anna (2004) A kistéleplési iskolák szerepe a települések népességmegtartó erejében. Országos Közoktatási intézet, Bp. <http://www.ofi.hu/tudastar/oktatas-tarsadalmi/kisteleplési-iskolak>
- Kállai Ernő (2011) Jelentés a nemzeti és etnikai kisebbségi általános iskolai nevelés-oktatás helyzetéről. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa, Bp.
<http://www.kisebbségiombudsman.hu/.../217986220.pdf>
- Keller J. – Mártonfi Gy. (2006) Az oktatási egyenlőtlenségek típusai és a speciális igények. In: Halász G. – Lannert J. (szerk.) Jelentés a magyar közoktatásról, OKi, Bp. 377-389.

- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004) A magyarországi cigányság, 1971-2003. Gondolat Kiadó, MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 192 p.
- Kende Anna (2009) Túlkorosság és esélyegyenlőtlenség az iskola kezdő szakaszában. Iskolakultúra, 12., 18–34.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2014) Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban. /Bp.i Munkagazdaságtani füzetek; BWP – 2014/6./ Bp.: MTA KRTK KTI – Budapesti Corvinus Egyetem. 45 p.
- Kozma Tamás – Pataki György (Szerk.) (2011) Kisebbségi felsőoktatás és a Bologna-folyamat. Régió és Oktatás VIII.: CHERD, Debrecen.
- Kozma Tamás – Rébay Magdolna (Szerk.) (2008) A bolognai folyamat Közép-Európában.: Új Mandátum, Bp..
- Kozma Tamás (1973) Hátrányos helyzetű iskolai körzetek. In: Kiss Árpád szerk.: Neveléstudomány és folyamatos korszerűsítés. 112-147. Akadémiai kiadó
- Kozma Tamás (1975) Hátrányos helyzet. Tankönyvkiadó.
- Kozma Tamás (1983a) szerk.: A felsőoktatási hálózat fejlesztésének területi-társadalmi feltételei. Tervezést támogató kutatások 65. Oktatókutató Intézet, 51-90.
- Kozma Tamás (1983b) Az oktatás fejlesztése: esélyek és korlátok. Kossuth Kiadó, Bp..
- Kozma Tamás (1987) Iskola és település: Regionális oktatásügyi kutatások. Akadémiai Kiadó, Bp..
- Kozma Tamás (1998) Expanzió Educatio® 7 (1998), 1: 5-18.
- Kozma Tamás (2000) Negyedik fokozat? Info-Társadalomtudomány 49: 61-74.
- Kozma Tamás (2002) Regionális egyetem. Kutatás közben 233. Oktatókutató Intézet. Bp. 63 p.
- Kozma Tamás (2010) Expanzió. Tények és előrejelzések, 1983–2020. In.: Educatio 2010/1: pp. 7–18.
- Kozma Tamás mtsai (2015) Tanuló régiók Magyarországon. Az elmélettől a valóságig. Régió és Oktatás XI. Debrecen 303 p.
- KSH (2013) A gazdasági folyamatok regionális különbségei, 2012. Bp..
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/debrecengazdfejl/debrecengazdfejl12.pdf>
- KSH (2013) Oktatási adatok, 2012/2013. Statisztikai tükör, 32. 1–5.
- Kvale, Steinar (2005) Confronting the ethics of qualitative research. Brinkmann, Svend;. In: Journal of Constructivist Psychology, Vol. 18, No. 2, p. 157-181.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2005) „Szuburbanizáció és Gettósodás”, LADÁNYI János Szociális és Etnikai konfliktusok, Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987-2005), Új Mandátum Könyvkiadó, Bp.
- Liskó Ilona – Fehérvári Anikó (1996) Szerkezetváltó iskolák a kilencvenes években, Oktatókutató Intézet, 140 p. /Kutatás Közben 212./
- Liskó Ilona – Fehérvári Anikó (1998) Felvételi szelekció a középfokú iskolákban. Oktatókutató Intézet Bp., 75 p. /Kutatás Közben 219./
- Liskó Ilona – Fehérvári Anikó (2008) Hatásvizsgálat – a HEFOP által támogatott integrációs program keretében szervezett pedagógus-továbbképzésekről. /Kutatás közben, 281./ Bp.: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. 156 p
- Liskó Ilona (2002) A cigány tanulók iskolai eredményei. In: Reisz Terézia – Andor Mihály (szerk.) A cigányság társadalomismerete. /Iskolakultúra-könyvek; 13./ Pécs: Iskolakultúra. 174–197.
- M. Császár Zsuzsa – Wuschin Á. Tamás (2014) A Pécsi Tudományegyetem vonzáskörzetének változásai 2004 és 2013 között. Modern Geográfia, 2014/IV. pp. 25-38 Pécs

- M. Császár Zsuzsa (2002) Az oktatás területi különbségei – az oktatásföldrajz szerepe a területi kutatásokban. In: Kovarszki-László-Tóth (szerk.) Múlt, jelen, jövő – a településügy térben és időben. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. 210- 220.
- Magyarország a XX. században: <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/index.html>
- Mártonfi György (2013) Korai iskolaelhagyás a magyarországi szakképzésben. [online: http://www.observatory.org.hu/wp-content/uploads/2013/09/ReferNet_2013_ESL_HU.pdf]
- Mártonfi György (2014) A korai iskolaelhagyás és néhány kapcsolódó mutató összefüggése. Iskolakultúra, 5., 77–90.
- Mendöl Tibor (1932) Táj és ember (Az emberföldrajz áttekintése). Magyar Szemle Társaság, Bp.
- Messing Vera – Molnár Emília (2011) Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. Esély, 1., 53–80.
- Meyer J. W. et al. (1992) World expansion of mass education 1870-1970. Sociology of Education 65 (1992), 6: 13-24.
- Burrage, Michael (ed.) (2010) Martin Trow. Twentieth-Century Higher Education. Elite to Mass to Universal. Baltimore, John Hopkins University Press. 627 p.
- MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet (2013) Hol szeretnék továbbtanulni. Hat magyarországi állami gimnáziumban tanulók körében végzett adatfelvétel eredményei, 2013. Letöltés: http://www.gvi.hu/data/papers/gimi_2013_elemzes_130723.pdf (: 2014.2.23)
- Neményi Mária (2013) Oktatási esélyegyenlőtlenségek Európában és Magyarországon. Esély, 2., 3–7.
- Nemes Nagy József (1995) A regionális tudományról. In.: Földrajz, regionális tudomány (Tudományelméleti tanulmányok). Regionális Tudományi Tanulmányok 2. Bp. 65-78.
- Nemes Nagy József (1996) Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. Földrajzi Közlemények, 1.sz., pp. 31–48.
- Nemes Nagy József (1998) A tér a társadalomkutatásban. Ember, település, régió. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület Budapest, elektronikus változat: http://geogr.elte.hu/REF/REF_Kiadvanyok/Ter_a_tarskutban/A_Ter_a_tarsadalomkutatásban_N_NJ.htm
- Nemes Nagy József (2005) Regionális tudományi kislexikon http://geogr.elte.hu/REF/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_11/RTT-11-APPENDIX.pdf
- Nemes Nagy József (2009) Terek, helyek, régiók: A regionális tudomány alapjai. Modern Regionális Tudomány Szakkönyvtár. Akadémiai Kiadó. Bp. 350 p.,
- Origo (2014) Nem a nyelvvizsga a fő problémája az egyetemistáknak. Letöltés: http://www.origo.hu/itthon/20140213-nem-a-nyelvvizsga-a-fo-problemaja-az-egyetemistaknak.html?utm_source=origo-nyito&utm_medium=sec-1&utm_campaign=sec. (2014.2.23)
- Orsós Anna (2012) A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről. Virágmandula Kft, Pécs, 196 p.
- Park, R. E. és Burgess, E. W.. (1925) The City. Chicago.
- Pattison, William D. (1964) "The Four Traditions of Geography" Journal of Geography Vol. 63 no. 5: 211-216.
- Perger Éva (2009) Uniós regionális támogatások felhasználása Magyarországon. Polgári Szemle, 5. http://www.polgariszemle.hu/?view=v_article&ID=352&page=0
- Polónyi István – Timár János (2001) Tudásgyár vagy papírgyár? Bp., Új Mandátum.
- Polónyi István – Timár János (2006) Oktatáspolitikai és demográfia. Kutatás Közben 274. Felsőoktatási Kutató Intézet, Bp..
- Polónyi István (2004) A hazai felsőoktatás demográfiai összefüggései a 21. század elején. Kutatás Közben 255. Felsőoktatási Kutató Intézet, Bp..

- Polónyi István (2012) Honnan jönnek a hallgatók? *Educatio* 2012/2,
- Polónyi István (2013) Az aranykor vége? (Társadalom és Oktatás 37) Gondolat, Bp..
- Rechnitzer János (1993) Szétszakadás vagy felzárkózás? A térszerkezetet alakító innovációk. Győr: MTA RKK Észak-dunántúli Osztály, 207 p.
- Rechnitzer János (1996) A regionális tudomány helyzete. *Tér és Társadalom*. 2-3, I-XII.
- Rechnitzer János (2007) A társadalomtudomány új ága: a regionális tudomány. In: *Magyar Tudomány* 168. évf. 2007/12. Szerk: Szabó K., Hamza G., N. Sándor L. 1580-1589
- Róbert Péter (2000) Bővülő felsőoktatás – ki jut be? *Educatio* 1/2000, pp. 79-94.
- Róbert Péter (2010) The Influence of Educational Segregation on Educational Achievement. In: Dronkers, J. (ed.) *Quality and Inequality of Education. Cross-national Perspectives*. Springer Press, 205-236.
- Rózsa Gergely (2009) A fogyasztással mért életszínvonal területi különbségei és az e mögött megbúvó regionális sajátosságok Magyarországon 1996 és 2006 között. Kézirat. Bp.: Ecostat. <http://www.mkt.hu/docs/2009-03-20-10-45-49-Fogyasztas.pdf> 63 p
- Shofer E. és Meyer J. W. (2005) The world wide expansion of higher education. *American Sociological Review* 70 (2005), 6: 898-920.
- Sik Endre (2014) Migráció a mai Magyarországon. *Tárki*. 11. p.
Letöltés: http://www.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20140116_migracio.pdf (2014.02.23.)
- Spethmann, H. (1928) *Dynamische Länderkunde*. Wirt, Breslau.
- Szalai Júlia (2013) Az esélyegyenlőség esélytelensége: osztályozás és etnikai szelekció az általános iskolában. *Esély*, 2., 8–32.
- Szalkai Gábor (2012) A járások kialakításának módszertani megalapozása. *Területi Statisztika* 15, 3. sz. 215–229.
- Szemerszki Marianna (2012) A képzési szerkezet átalakulása – belépés a felsőoktatásba (2001–2011), Konferencia előadás, Corvinus Egyetem, 2012. november 30.
- Szónoky Ancsin Gabriella (2014) Népesedési helyzetjelentés: öregedés vagy öregek fiatalodása? <http://www.sci.u-szeged.hu/eghajlattan/baba/Szonoky.pdf> , letöltés: 2014.december 10.
- Sztárayné Kézdy Éva (2011) Kvantitatív és kvalitatív kutatási módszerek. http://igyk.pte.hu/files/tiny_mce/File/kari_projektek/informaciotudaservenyesules/tananyagok/1_alprojekt/KM/03_kutatasmodszertan3_kvalitativ_es_kvantitativ_modszerek.pdf
- Szűcs Norbert – Fejes József – Füstös Melinda – Híves Tamás – Szenczi Beáta – Varga Aranka (2012) A Tanoda bevalás vizsgálat tapasztalatainak összefoglalása. *Kutatási jelentés – kézirat*, 150 p.
- Társadalmi mobilitás és vándorlás
http://64.233.183.104/search?q=cache:1aa4wW5rYSAJ:www.websonic.hu/public/tg/suli/3/file/s_zociologia8.doc+ing%C3%A1z%C3%A1s&hl=hu&ct=clnk&cd=85 letöltés: 2014.november 7.
- Teperics Károly – Márton Sándor – Szilágyiné Czimre Klára (2015) A tanuló régiók megjelenése. In.: *Tanuló régiók Magyarországon. Régió és Oktatás XI*. Debrecen 205-225.
- Teperics Károly (2012) A tanulmányi célú nemzetközi migráció Magyarországon – esettanulmány Debrecen In: Nyári D (szerk.) *Kockázat – Konfliktus – Kihívás: A VI. Magyar Földrajzi Konferencia*, pp. 845-858. Szeged
- Thioulouse, J.– Chessel, D. – Champely, S. (1995) Multivariate analysis of spatial patterns: a unified approach to local and global structures. *Environmental and Ecological Statistics*, 1., 1-14.
- Tímár Judit (1993) Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága. Megjelent: Gurzó Imre–Tímár Judit (szerk.) *Alföldi Tanulmányok 1993*. MTA RKK, Békéscsaba.
- Tóth József (2002) *Általános társadalomföldrajz I*. Dialóg Campus Kiadó Budapest-Pécs 484 p.

- Tózsér Zoltán (2013) Intézményválasztási döntések a részidős hallgatók körében. *Iskolakultúra*, 22 (2013), 7-8: 84-101.
- Treiman, Donald (1970) *Industrialization and Social Stratification*. In Laumann, O. E. (ed.) *Social stratification: research and theory for the 1970's*. The Bobbs-Merrill Company, Indianapolis.
- Trow, Martin (1973) *Problems in the Transition from Elite to Mass Higher Education*. Carnegie Commission on Higher Education Berkeley, Calif. 57.p.
- Vágó Irén (szerk.) (2007) *Fókuszban a nyelvtanulás*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Bp..
- Varga Aranka (2013) Hátrányos helyzet az új jogszabályi környezetben. *Iskolakultúra*, 3-4., 134-137.
- Varga Aranka (2014) Hátrányos helyzet az iskolarendszerben. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.) *Legyen az esély egyenlő – Esélyteremtés a Sásdi kistérségben*. Pécs: PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – Sásdi Többcélú Kistérségi Társulás. 155-170.
- Végső Ferenc (2010) *A valós világ modellezésének folyamata*. Térinformatikai 2. Tankönyv. Nyugat-magyarországi Egyetem
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0027_TEI2/ch01.html
- Wallerstein, Immanuel (1983) *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Bp.. Gondolat Kiadó .
- Wenger, E. (2000) *Communities of practice and social learning system*. *Organization* 2000, 7: 225-36.

A térképek és ábrák jegyzéke

Térképek

1. Iskolázatlan népesség aránya kistérségenként, 2011
2. 1-7 osztályt végzett 15 éven felüli népesség aránya kistérségenként, 2011
3. 1-7 osztályt végzett népesség számának változása kistérségenként 2001 és 2011 között
4. Szakmai végzettséggel rendelkező népesség aránya, 2011
5. Legalább érettségizett népesség aránya, 2011
6. Legalább érettségizett népesség számának változása 2001 és 2011 között
7. Diplomával rendelkező népesség aránya, 2011
8. Diplomával rendelkező népesség számának változása 2001 és 2011 között
9. Cigány (romani, beás) nyelvet beszélők/használók aránya, 2011
10. Magukat cigánynak/romának vallók öregedési indexe, 2011
11. Magukat cigánynak/romának valló népesség aránya kistérségenként, 2011
12. Magukat cigánynak/romának valló népesség arányának változása kistérségenként, 2001-11
13. 8 osztálynál kevesebb végzettséggel rendelkező 15 éven felüli cigány/roma népesség aránya, 2011
14. Érettségizett 15 éven felüli cigány/roma népesség aránya, 2012
15. Német nemzetiségi oktatásban részesülő általános iskolások a német nemzetiségűek arányához viszonyítva
16. Cigány/roma nemzetiségi oktatásban részesülő általános iskolások a cigány/roma nemzetiségűek arányához viszonyítva
17. 1-7osztályt végzett 15 éven felüli népesség aránya és a LHH kistérségek
18. A hátrányos helyzetű tanulók aránya az általános iskolákban járásonként, 2013/2014 (%)
19. A halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya az általános iskolákban járásonként, 2013/2014 (%)
20. A hátrányos helyzetű/halmozottan hátrányos helyzetű tanulók aránya az általános iskolákban járásonként, 2013/2014 (%)
21. A hátrányos helyzetű tanulók arányának változása járásonként 2012 és 2013 között, (%)
2012=100
22. Az évfolyamismétlők aránya az általános iskolákban járásonként, 2013/2014 (%)
23. A 16 éves és idősebb tanulók aránya a 8. évfolyamon járásonként, 2013/2014 (%)
24. A 30 óránál több igazolatlan órával rendelkező tanulók aránya az általános iskolákban járásonként, 2013/2014 (%)
25. Kockázatos térségek a lemorzsolódás szempontjából járásonként, 2014
26. A népesség számának változása 2001 és 2009 között kistérségenként
27. A belföldi vándorlási különbözet évi átlaga 1000 lakosra 2001 és 2009 között
28. Élveszületési arány 1000 lakosra, 2009
29. Természetes szaporodás átlaga 1000 lakosra 2000-2009 között
30. Öregedési index 2001-es népszámlálás alapján
31. Eltartottsági ráta a 2001-es népszámlálás alapján

32. Rurális/urbánus térségek, 2009
33. A magát cigánynak/romának valló népesség aránya a 2001 népszámlálás alapján
34. Munkanélküliségi ráta 2009-ben
35. Foglalkoztatottsági arány 15-60 éves népességből kistérségenként, 2001
36. Jelentkezés felsőoktatásba képzés szintje szerint, 2005
37. Jelentkezés felsőoktatásba nemek szerint, 2005
38. Jelentkezés felsőoktatásba korcsoportok szerint, nappali oktatás, 2005
39. Jelentkezés felsőoktatásba képzési forma szerint, 2005
40. Felsőoktatásba jelentkezők korcsoportok szerint, esti, levelező, távoktatás, 2005
41. Jelentkezés felsőoktatásba lakás és képzési hely szerint, 2005
42. Bejutás a felsőoktatásba megyék szerint, 2005
43. Felsőoktatásba jelentkezők és a felvettek aránya kistérségenként, 2012
44. Felsőoktatásba jelentkezők és a 20-29 éves korcsoport aránya kistérségenként, 2012
45. 25 éven felüli népességből felsőfokú végzettségűek aránya és a felsőoktatási intézménnyel rendelkező települések a hallgató létszámuk alapján, 2011
46. Felsőoktatásban résztvevő hallgatók képzési hely szerint, 2012/13
47. Debreceni Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem képzési helyei
48. Miskolci Egyetem, Nyugat-magyarországi Egyetem, Szent István Egyetem képzési helyei
49. A kistérségből felsőoktatásba jelentkezők a helyben élő 20–29 évesek arányában 2012-ben

Ábrák

1. Cigány/roma, magyar és német nemzetiségek korcsoportok szerint, 2011
2. Élveszületések és a 14 évesek száma, 1990-2013
3. Jelentkezők és felvettek aránya, 2000-2013
4. Intézmények és meghirdetett tagozatok száma, 2000-2013
5. Meghirdetett helyek és felvettek száma, 2002-2013
6. A meghirdetett helyek száma és a felvettek számának változása az előző évhez képest, 2002-2013 , %
7. A hallgatók számának változása a felsőoktatásban, 1949/50–2013/14
8. A felsőoktatásban tanulók aránya a 20–29 éves korcsoportban 1949–2013 , %
9. A felsőoktatásba jelentkezők száma, 2001–2013
10. A felsőoktatásba jelentkezők száma és arányuk a 20–24 éves népességhez viszonyítva, 2001–2013
11. Jelentkezők és felvettek aránya az összes jelentkezés alapján 2001-2012